

ВИСТАВКА „ЗОЛОТІ СКАРБИ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ”

1

23 грудня 2005 р. в приміщенні Центрального музею Збройних Сил України відкрито виставку золота Давньої України. На ній представлено понад 500 експонатів (з них близько 300 – археологічні знахідки), що датуються VIII ст. до н.е. – XIV ст. н.е.

Це речі, а серед них є багато унікальних, які в другій половині XX – на початку XXI ст. знайшли співробітники Інституту археології НАН України під час археологічних досліджень пам'яток доби раннього залізного віку, культури слов'ян і Київської Русі.

Експоновані пам'ятки дають змогу реконструювати життя, побут, військову справу, культуру, історію племен і народів, що жили на території сучасної України. У вітринах виставки – предмети матеріальної культури, озброєння, а також прикраси кімерійців, які населяли степову й частково лісостепову Україну в IX–VIII ст. до н.е.; скіфів, що з'явилися на теренах України в VII ст. до н.е.; сарматів, які панували в Північному Надчорномор'ї в перших століттях н.е.; давніх слов'ян; населення Київської Русі; пізніх кочовиків. Отже, експозиція відображала кількатисячолітню історію народів – давніх мешканців української землі.

2 а

2 б

3

Закінчення на с. 160.

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральный музей Збройних Сил України

Річник VI

Число 2(11)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Віктор АЛЕЩЕНКО, Олександр АРТЕМОВ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (*головний редактор*), Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО,
Володимир РЕПРИНЦЕВ, Олександр РИБАЛКО (*заступник головного редактора*),
Олександр СКРЯБІН, Дмитро ТАБАЧНИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (*відповідальний секретар*)

ЗМІСТ

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Віктор КЛОЧКО
Кімерійське озброєння 4

ІСТОРІЯ

Іван НІМЧУК
Українська військова організація у Відні в днях перевороту (Причинок до історії будови української держави в Галичині) 16

Богдан АНДРУСИШИН, Олександр ЛУГОВСЬКИЙ
Комісія у справах військового духовенства при Головному штабі Української держави 23

Михайло КОВАЛЬЧУК
„Справа запорожців” 30

Георг КУРЦ
Спогади про радянський полон (закінчення) 83

АРХІВ

Бій за Кам'янець-Подільський (1–3 червня місяця 1919 р.) 110

ВІЙСЬКОВИЙ НЕКРОПОЛЬ

Олександр ПОТИЛЬЧАК
Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні 120
Олександр КУЧЕРУК
Незабуті могили 136

ФАЛЕРИСТИКА

Віталій МАНЗУРЕНКО
Невідомі проекти січових відзнак Олекси Новаківського 143

Олександр КУЧЕРУК
Проект заснування „Хреста Українського козацтва” (1947 р.) 151

Олександр МУРАВЬОВ
Заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України, встановлені 2005 року 156

МУЗЕЙ

Наталія СОН
Виставка „Золоті скарби Давньої України” с. 2 обкл., 160
Ігор ЧИЧКАНЬ
Всеукраїнський музейний фестиваль 160, с. 3 обкл.

Віктор КЛОЧКО

КІМЕРІЙСЬКЕ ОЗБРОЄННЯ

Кімерійці – найдавніший з відомих у писемній історії народів Північного Надчорномор'я. Саме тут, як уважав ще давньогрецький історик Геродот, була їхня батьківщина¹.

Активний прихід кімерійців на історичний кін відбувся під схилком VIII ст. до Р. Х., у час появи їх на території Закавказзя, по сусідству з державою Урарту, у країні Гамір (Гамірра) – очевидно, десь над верхньою Курою або в Каппадокії (вірменська назва – Гамірк). Відомості про них з'являються в донесеннях асирійських вивідачів Ашуррисуї і Арадсіна та царевича Сенахериба володареві Ассирії Саргону II (722 – 705), що готувався до війни з Русою I, володарем могутньої тоді Урарту. Близько 715 р. до Р. Х., мабуть, щоб забезпечити північно-західний „фланг” своєї держави на випадок війни з Ассирією, Руса I спробував був знищити кімерійців на їхній території. Проте ця спроба скінчилася цілковитою поразкою урартійців і загибеллю їхнього війська. В одному з рапортів Сенахериба, що ґрунтувалися на донесеннях Сарагонових васалів, читаємо: „Коли урартійський цар [Руса I] вирушив походом на країну Гамір, його військо було цілком перебито”. Ру-

са I повернувся з бойовища, але в битві серед інших полягли три його воєначальники, а один опинився в полоні. Руса зазнав поразки найімовірніше внаслідок раптового нападу на урартійців, а також застосування ворогом нової тактики з використанням швидких кінних лучників. Нападаючи, вони обстрілювали супротивника з великої відстані, водночас уникали безпосередніх сутичок з важкою кіннотою або бойовими колісницями².

Своєрідний військовий „дебют” кімерійців захитав мало не підвалини політичного устрою тогочасного світу. У той час Урарту, як відомо, претендувало на роллю головного конкурента Ассирії у змаганні за гегемонію на теренах Передньої Азії. Кімерійці, однак, з'являються тут уже як сформована політична й військова організація.

Коли і де, а так само за яких умов утворилося те найраніше об'єднання степових номадів, що загрожувало навіть наймогутнішим тогочасного світу? Які були шляхи формування феномену культур кочовиків Великого Степу, зокрема кімерійців, що представляли, як ми вважаємо, східну гілку індоєвропейського мовного масиву?

Відповіді на ці питання маємо шукати за допомогою аналізу археологічних джерел, передусім найважливіших серед них – предметів озброєння. Історичним кімерійцям належав, на нашу думку, так званий Новочеркаський комплекс озброєння³.

Озброєння Новочеркаської групи ми пов'язуємо з чорноліською культурою і найпізнішими пам'ятками білозерської культури. Ці угруповання за матеріальною культурою були дуже близькі, очевидно етнічно споріднені. Власне, до цієї групи ми включили всі типи озброєння кімерійських часів в Україні (крім Наддністрянщини), які не мають аналогів на сході. Чорноліська культура охоплювала практично ті самі терени, що й білогрудівська культура, з якою була генетично пов'язана. До „білогрудівських земель” Правобережжя „чорнолісці” додали сточище річки Ворскли на Дніпровському Лівобережжі, приєднане внаслідок експансії. Датується чорноліська культура XI – VIII ст. до Р.Х.⁴, проте, гадаємо, цим часом повинні датуватися пам'ятки пізнього етапу цієї культури. А ранній її етап, виходячи з радіовуглецевих дат, здобутих під час розкопів Суботівського городища⁵, датується XII–XI ст. до Р.Х. Білозерська культура тоді поширилась на всі степові простори сучасної України, сягнувши на сході Дону й Кубані. Датується вона XII–IX ст. до Р.Х.⁶

У цей самий час на Лівобережній Україні, у Надазов'ї й Донбасі, зберігаються поселення пізньозрубної

культури, втім озброєння цієї людності кімерійських часів не відоме. Найімовірніше, воно перебувало під „чорноліською” і „білозерською” гегемонією.

Озброєння Новочеркаської групи таке:

Лук і стріли. Знахідок луків у новочеркаських комплексах поки що немає. У новочеркаських сагайдачних наборах було 33 (Зольне) або більше як 42 (Квітки) стріли. Довжина древок, простежена в Зольному, становила 55 – 60 см. Така довжина вказує на використання короткого складаного лука вершницького типу.

Новочеркаські сагайдачні набори представлені кістяними, бронзовими й залізними вістрями.

Кістяні стріли – втульчасті кулясті, круглі й чотиригранні в перерізі, знайдені в кургані біля с. Зольного поблизу Сімферополя⁷ (Рис. 1, 3). Ці вістря наслідують традиції кістяних наконечників бережнівсько-маївської і білозерської культур. За скіфських часів такі вістря зберігалися в сагайдачних наборах степових вершників і використовувались, очевидно, здебільшого на полюванні.

Бронзові вістря стріл новочеркаського типу – дволопатеві з довгою втулкою і ромбічною або трапецієподібною головкою. Представлені в курганах біля с. Зольного (Рис. 1, 2), хутора Обривського, у похованні поблизу с. Бутенків на Полтавщині, у Носачівському кургані⁸, у кургані коло с. Квітки під Корсунем-Шевчен-

ківським⁹ (Рис. 1, 4), на бронзовій ливарній формі (кокілі) з Новочеркаського скарбу (Рис. 1, 7). Ці стріли є місцевим типом, подальшим продовженням лінії розвитку стріл попередніх часів. У білозерський період втулки стріл в Україні стають довшими, а вістря тоншають, їх більше проковують, на них з'являється нервюра. Проковування наконечників зберігається і в кімерійські часи. На стрілах новочеркаського типу¹⁰ довжина втулок більшає. За ранньоскіфських часів новочеркаська традиція злилася з ранньоскіфською, що позначилося на довжині втулок стріл жаботинського типу¹¹.

Залізні вістря стріл, знайдені в новочеркаських комплексах, переважно імітують бронзові вістря новочеркаського типу – вони так само довговтульчасті й дволопатеві, з трапецієподібними головками (Рис. 1, 2). Напевно, це була перша спроба виготовляти залізні наконечники стріл у Північному Надчорномор'ї, проте великого поширення вона не набула. На нашу думку, зумовлювалося це тим, що виготовлення бронзових стріл у кокілях (мідних ливарних формах) було набагато технологічнішим, ніж кування заліза. Що ж до бойових якостей бронзових і залізних стріл, то вони були в той час майже однаковими.

Списи. Бронзове вістря списа центральноєвропейського типу з гостролистим пером, потрібною нервюрою і довгою втулкою з кургану поблизу с. Радіонівки Кіровоградської області було знайдено в комп-

лексі з найдавнішими кіньськими вудилами новочеркаського типу. Вістря цього типу в Україні з'явилися ще наприкінці сабатинівського періоду. Тоді їх довозили з Карпатського регіону, а за білозерських часів такі вістря уже виготовляли в Північному Надчорномор'ї. „Радіонівський” варіант наконечників репрезентований у дунайських скарбах Галошпетрі, Уюара-де-Сус та Шушені, що їх М. Петреску-Димбовиця залічує до періоду На А1, і в скарбі Корнешті періоду На А2¹². В Угорщині подібні списи знайдено в скарбах Кек і Тісадоб, які Т. Кеменцеї зараховує до культури Гава періодів На А1-А2¹³. Найпізніші знахідки наконечників цього типу датовані періодом На В1. Ця обставина, а також те, що вістря з Радіонівки знайдено разом з бронзовими двокільчастими вудилами новочеркаського типу, дало підстави нам датувати його IX ст. до Р.Х.¹⁴

Два бронзові наконечники списів з довгим гостролистим пером, круглою в перерізі нервюрою і короткою втулкою входили до складу Лубенського скарбу. На втулці – товстий валик. Це списи пізнього варіанту „дрімайлівського” типу. Належать до білозерської і чорноліської культур доби пізньої бронзи – початку раннього заліза на території України¹⁵ і являють собою наслідування давніх сабатинівських традицій понтійського озброєння.

Найдавнішим залізним наконечником списа в чорноліській культурі є вістря з довгою конічною втулкою і

військово-історичний альманах

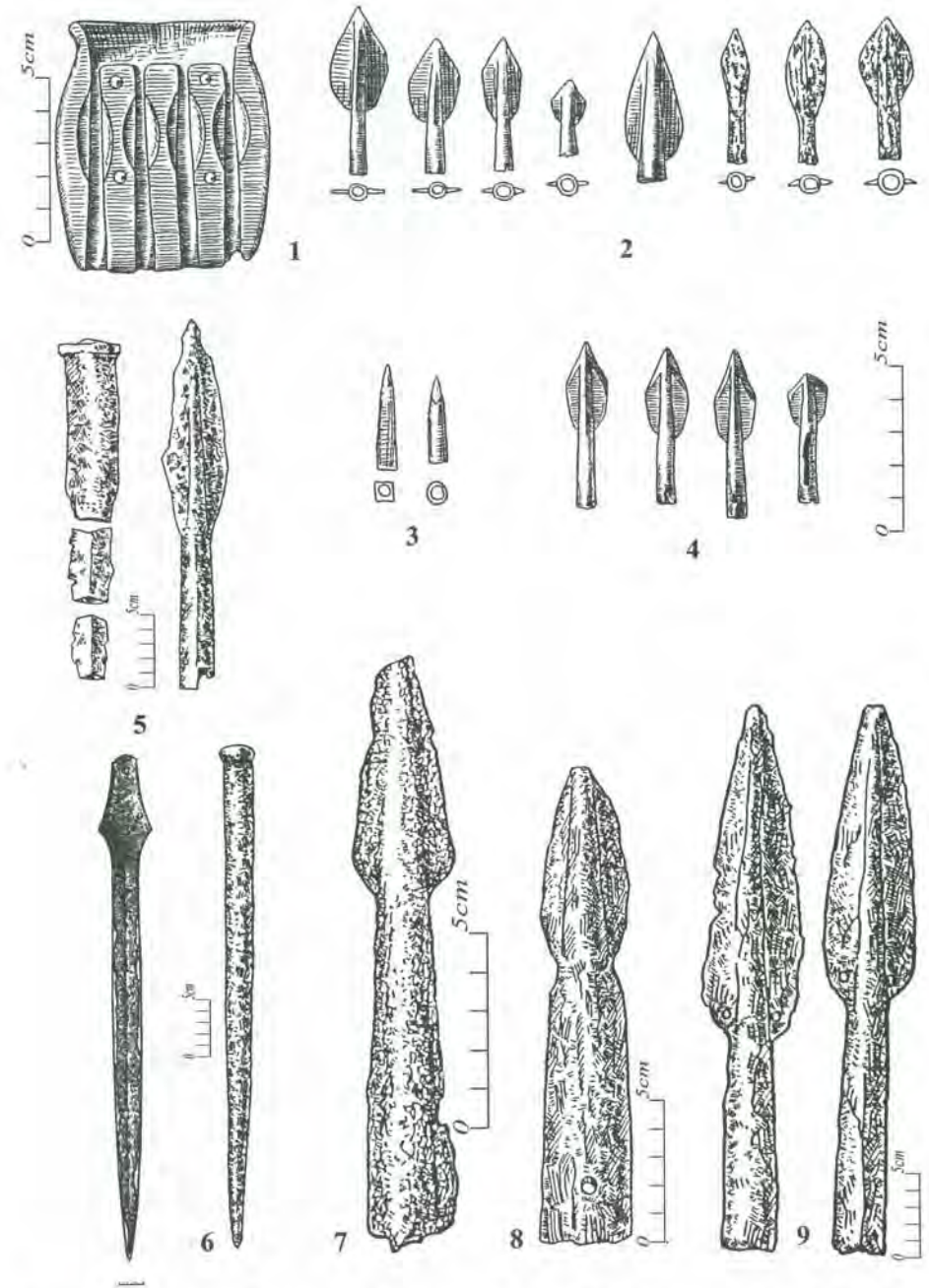

Рис. 1. Кімерійське озброєння: 1. Новочеркаськ; 2,3,6. Зольне; 4. Квітки; 5. Носачів; 7. Медвин; 8. Саркел; 9. Бутенки

число 2, 2005 р.

маленьким пером з кургану 3 групи II в Горчаковому лісі біля с. Медвин Богуславського району Київської області, знайдене разом з кременевим серпом „білогрудівського” типу (Рис. 1, 7). Це поховання Г. Ковпаненко помилково залічила до ранньоскіфського часу¹⁶, але ж кременевий серп, знайдений у тому ж таки похованні, не дозволяє датувати його пізніше, ніж ранньочорноліським часом. Пізніші „новочеркаські” залізні вістря списів мають довші пера і часто по два отвори на низу пера (вважаємо це наслідком східної традиції великих бронзових чорногорівських вістер типу „Лубни”, що сформувалася в Україні під час навали протоскіфів). Такими є вістря з поховань біля с. Бутенків Кобеляцького району Полтавської області й с. Носачева Смілянського району Черкаської області, вістря з „Київської або Полтавської губернії” та з Резинського району Молдови¹⁷ (Рис. 1, 5, 9). У кургані в с. Квітках Корсунь-Шевченківського району Черкаської області знайдено два вістря списів (одне – важкого списа завдовжки 40 см, друге – легкого списа довжиною 31 см)¹⁸. Судячи з усього, у кімерійський період носії білозерської і чорноліської культур почали відмовлятися од бронзових наконечників списів і переходити на залізи.

Бойові сокири. Бронзові кельти чорноліської культури – одні з найпізніших бронзових сокир-кельтів в Україні. Вони представлені знахідками: у Суботівському скарбі 1955 р.;

с. Хмільній Київської області; пристані Юшках Київської області; с. Кип'ячці Миронівського району Київської області; Підгірцівському поселенні (Рис. 2, 1–2, 4–8). Уламки глиняних ливарних форм для виготовлення таких кельтів походять з Підгірцівського поселення й Суботівського городища (Рис. 2, 3).

Кельти чорноліської культури – це продовження лінії розвитку лужицьких кельтів Середньої Наддніпрянщини¹⁹. На генетичний зв'язок чорноліських кельтів з лужицькими свого часу вказав Т. Сулімирський²⁰ (він їх називав „лужицько-українськими”), підкреслюючи цим спорідненість лужицької культури Польщі й населення тогочасної Наддніпрянщини. Чорноліські сокирки майже не відрізняються од лужицьких ані формою, ані розмірами, певна відмінність помітна лише в орнаментативі. Чорноліські кельти орнаментовано не тільки канелюрами (це типово й для лужицьких кельтів), а і „ялинковим” орнаментом. Відмітні ознаки чорноліських кельтів: круглий або квадратний переріз втулки й використання глиняних ливарних форм для виготовлення їх (на відміну од раніших місцевих традицій використовувати кам'яні ливарні форми). Усе це дає підстави стверджувати, що традиція виготовлення чорноліських кельтів не місцева – її привнесено на Середню Наддніпрянщину з районів поширення лужицької культури²¹.

Залізні однушкові кельти виявлено в Зарубинцях на Київщині²²

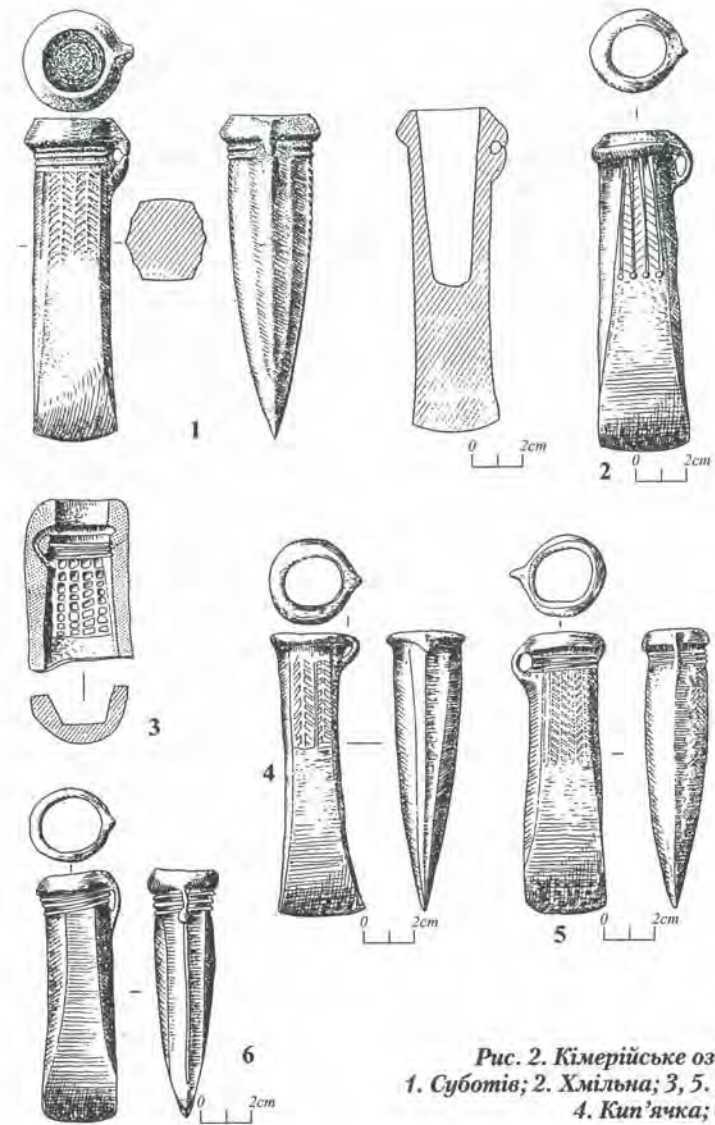

Рис. 2. Кімерійське озброєння: 1. Суботів; 2. Хмільна; 3, 5. Підгірці; 4. Кип'ячка; 6. Юшки

і на багатошаровому поселенні Троянові під Житомиром²³. Цей останній кельт знайдено разом з кременевими серпами білогрудівського типу, через що його, як і супутню кераміку, залічуємо до чорноліських часів. Знахідок таких кельтів жодного разу не було в похованнях воїнів

разом з іншою зброєю. Тому вважати їх за зброю – річ доволі дискусійна. На нашу думку, ці деревообробні знаряддя могло використовувати як зброю лише звичайне хліборобське населення.

Пласкі залізні сокири знайдено в Суботівському скарбі 1955 р.²⁴ і в кургані Квітки на Черкащині – тут разом з уламками обушкової залізної сокири й залізної палиці²⁵. Виявлення пласких залізних сокир у військових похованнях, тимчасом як вони поряд з бронзовими кельтами були деревообробними знаряддями, вказує на те, що ці засоби праці могли використовувати і як бронебійну зброю.

Мечі. Найдавніший у розгляданій групі – меч з кургану біля Слободзеї в Наддністрянщині²⁶. Він – залізний, з язичковим руків'ям, завдовжки 65,7 см (Рис. 1, 10). Цей меч є одним з відомих втілень у залізі форм найпізніших типів бронзових мечів з язичковим руків'ям (Griffzungenschwerver), типових для Центральної Європи доби Урненфельд²⁷. Під час публікації пам'ятки дослідники, а серед них був і відомий спеціаліст з археології кімерійської доби С. Махортих, не змогли достеменно визначити культурну належність пам'ятки й залічили її до абстрактних „кімерійських”. Відтак це позначилося й на датуванні поховання. За поховальним обрядом і за основним супровідним інвентарем – це типово пізньобілозерське поховання, але його не було зіставлено з відомими в регіоні пам'ятками. А тим часом воно справді дуже важливе для характеристики пізнього етапу білозерсько-тудоровських пам'яток Наддністрянщини. За поховальним обрядом Слободзейське поховання близьке

до поховань пізнього етапу Гордійвського могильника (Горд. IV)²⁸ й може бути датоване в межах X – IX ст. до Р.Х. Його дослідники не помітили й важливої для визначення датування поховання і етнічної належності небіжчика речі – золотого спіралістого скроневого кільця в 5,5 обертів*, подібного до скроневого кільця з кургану 27 Гордійвського могильника²⁹.

Слободзейське поховання цікаве ще й тим, що в ньому знайдено чотири архаїчні однокільчасті бронзові кінські вудила з сімома (ймовірно, їх було вісім) кістяними тридірчастими псаліями чорногорівського типу. Такі бронзові псалії (один з основних типів псаліїв з кургану Аржан у Туві)³⁰ належать до найхарактерніших східних речей чорногорівського культурного комплексу. Знайдення поблизу Слободзеї таких виробів, виготовлених з кісток фаланг стопи людини (?), пояснює походження форми й особливості будови псаліїв чорногорівського типу, які були обумовлені формою й розмірами кісток – первинної „сировини”. Одночасно повністю наслідуючи такі кістяні зразки, виготовляли й бронзові вироби того самого типу.

Через поєднання в Слободзейському комплексі гордійвських і чорногорівських речей його можна залічувати до часу появи в Північному Надчорномор'ї східних кочовиків – протоскіфів і датувати його в межах останнього десятиріччя IX – першого десятиріччя VIII ст. до Р.Х.

Меч. Колекція „ПлаТар”

Ще один тогочасний залізний меч походить з грабіжницьких розкопів – або з Миколаївщини, або зі сходу Одещини. Його знайдено разом з великими бронзовими бляхами – частинами комбінованого бронзово-шкіряного панцера й невеликого дерев'яного щита, оббитого бронзовою бляхою. Усі ці речі зберігаються в колекції „ПлаТар”. Меч має вузьке довге двосічне лезо, що трохи розширюється до руків'я з невеличким широким упором, утвореним розклепанями краями леза. Зверху руків'я теж розклепане й має сліди дерев'яного чи кістяного навершя, яке, найімовірніше, було антеноподібним. Цей меч є втіленням у залізі форм бронзових мечів з антеноподібними навершлями культур фракійського гальштату доби фінальної бронзи Наддністрянщини³¹. Точно датувати цей меч з огляду на некомплексну, грабіжницького характеру знахідку – неможливо. Найпевніше, що він належить до

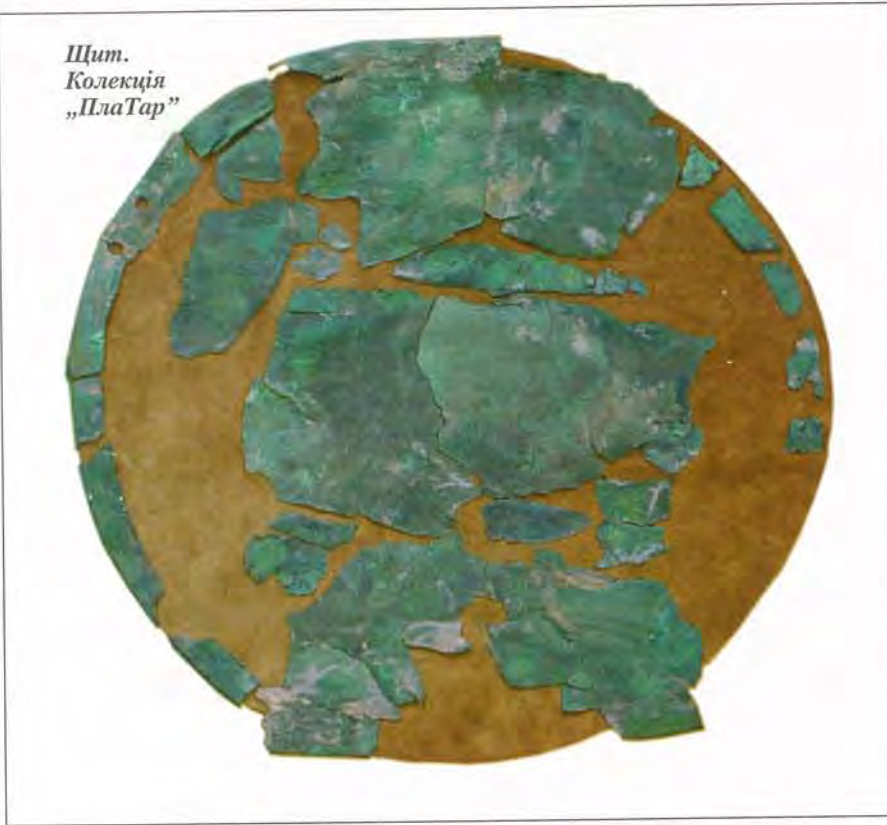
часів, близьких комплексів із Слободзеї.

Залізні мечі з досить невиразними руків'ями, без перехрест'я і упорів, знайдено в похованні біля с. Зольного і в Носачівському кургані (уламки)³² (Рис. 1, 5, 6).

Захисний обладунок. У білозерсько-тудоровському похованні із Слободзеї виявлено й рештки щита³³. Він належить до згаданого вище комплексу з колекції „ПлаТар”. Це невеликий прямокутний, зверху заокруглений дерев'яний щит, обтягнений шкірою і оббитий бронзовою бляхою. Невеликі розміри вказують на те, що він належав вершникові. Незграбна реконструкція, яку виконали грабіжники, неточно передає його форму, точніше його зображено на рис. 3.

Разом з щитом знайдено великі бронзові бляхи – деталі панцера. П'ять з них – прямокутні, одна – місяцеподібна (пектораль) і ще одна –

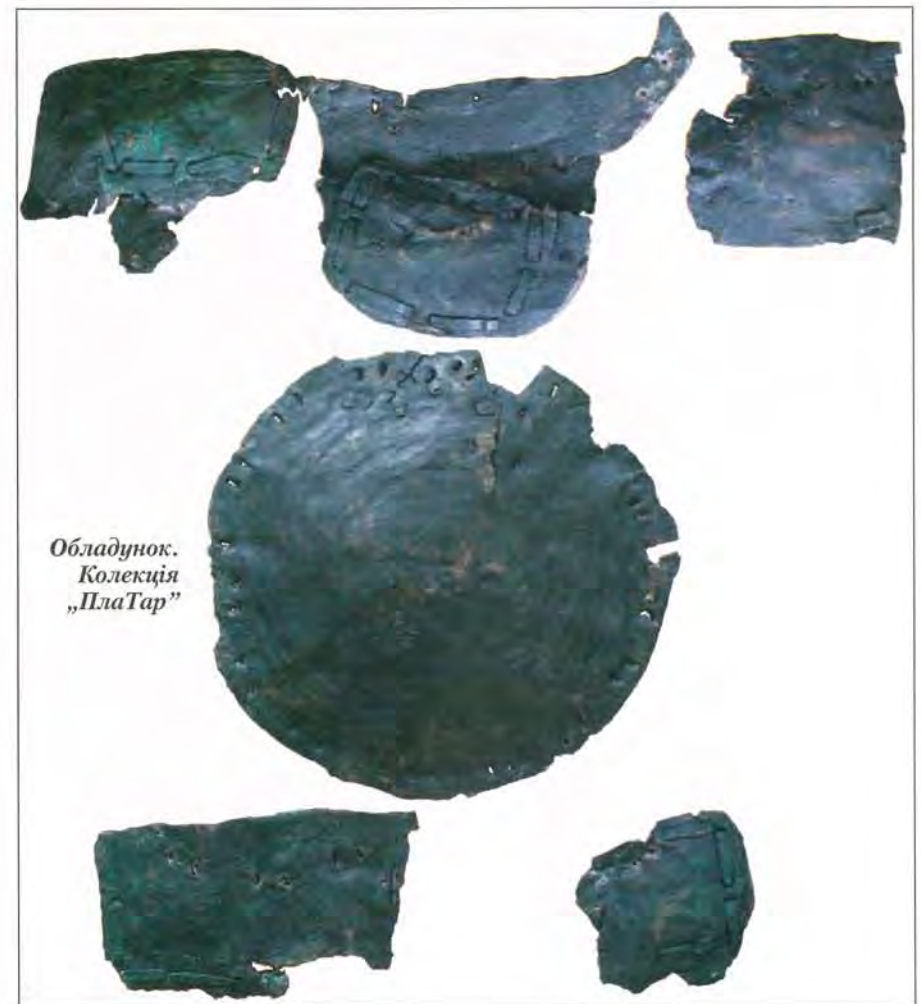
*Щит.
Колекція
„Платар”*

кругла (зерцало). На нашу думку, це частини комбінованого панцера, що складався з шкіряної основи, на якій було закріплено бронзові деталі. Дві бронзові прямокутні бляхи кріпилися на наплічниках за допомогою вузької тасьми, вирізаної з бронзового аркуша. Третя така бляха закріплена так само знизу до невеликої бронзової пекторалі. Велика кругла бляха (зерцало) кріпилася на основі за допомогою шкіряної тасьми (вона має по краях відповідні широкі прорізи). Дві довгі прямокутні бляхи (одна збереглася тільки частково) кріпилися, мабуть, на поясі за допомогою тієї ж

такої шкіряної тасьми. Кріплення бронзових блях до основи з використанням тасьми у даному разі досить незвичне, воно характерніше для шкіряних речей. Очевидно, ці бронзові бляхи були наслідуванням блях з товстої шкіри. Щоб цілком закрити торс людини, цих бронзових пластинок не вистачає. Ймовірно, панцер був комбінований і складався як з бронзових пластин, так і шкіряних смуг, вирізаних з товстої твердої шкіри (вони не збереглися). З бронзи в цьому панцері виготовлено тільки ті деталі, що затуляли найвразливіші частини тіла.

військово-історичний альманах

*Обладунок.
Колекція
„Платар”*

Значення цієї знахідки для вивчення захисного обладунка бронзової доби важко переоцінити. Те, що переважна більшість частин обладунка може бути виготовлена зі шкіри, припускалося і раніше. А тепер „платарівський” панцер дає змогу конкретніше уявити використовувану давніми зброярами конструкцію і їхні технологічні прийоми. Він свідчить, що для виготовлення панцерів ужи-

вано окремі спеціально викроєні деталі з товстої твердої шкіри (найімовірніше, спеціально обробленої і добре задубленої).

Ймовірний вигляд кімерійського воїна з „платарівським” комплексом озброєння відтворила українська дослідниця стародавнього костюма Зинаїда Васіна.

Отже, кімерійське озброєння складалося з лука (стріли з кістяни-

Рис. 3.
Кімерійський
воїн.
Реконструкція
озброєння
Віктора Ключка
та Зинаїди
Васіної

ми, бронзовими – тип „Новочеркаськ” і залізними вістрями), списів з бронзовими й залізними вістрями, обушкових і пласких залізних сокир та бронзових сокир-кельтів чорноліського типу, залізних двосічних мечів, шкіряних панцерів з бронзовими платівками, невеликих прямокутних і заокруглених щитів. Це комплекс озброєння колісничних і важкоозброєної кінноти.

ПРИМІТКИ

- ¹ Див.: Геродота турійця з Галікарнаса „Історій” книг дев’ять, що їх називають музами / Пер. А.О.Білецького. – К., 1993. – Кн. IV. – С. 5–10.
- ² Дьяконов И.М. Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту // Вестник древней истории. – 1951. – № 2 (36). – С. 340.
- ³ Klochko V.I. Weaponry of Societies of the Northern Pontic culture circle: 5000 – 700 BC. – Poznań, 2001. – (Baltic-Pontic Studies. – Vol. 10). – P. 320–324.

- ⁴ Археология Украинской ССР. – К., 1986. – Т. 2. – С. 29, 30.
- ⁵ Ключко В.І., Ковалюх М.М., Мотзенбеккер І. Хронологія Суботівського городища // Музейні читання. – К., 1998. – С. 96–98; Klochko V.I., Kovalyukh N.N., Skripkin V.V., Motzenbecker I. The Chronology of the Subotiv Settlement // Radiocarbon. – 1998. – № 40. – 2. – P. 667–673.
- ⁶ Otroshchenko V.V. Radiocarbon chronology of the Bilozerka culture – based on barrows near the village of Zapovitne (the „Stepnoy” cemetery) // The Foundation of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000 – 1000 BC. – Poznań, 2003. – (Baltic-Pontic Studies. – Vol. 12). – P. 336–364.
- ⁷ Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К., 1976. – Рис. 13, 14, 17.
- ⁸ Так само. – Рис. 26, 6; 27, 3; 38, 9; 45, 5–9.
- ⁹ Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984. – С. 39–58.
- ¹⁰ Ключко В.И. Некоторые вопросы происхождения бронзовых наконечников стрел Северного Причерноморья VIII–VII вв. до н. э. // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К., 1979. – С. 40–46.
- ¹¹ Іллінська В.А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів // Археологія. – К., 1973. – Т. 12. – С. 13–26.
- ¹² Petrescu-Dîmbovița M. Depozitele de bronzuri din România. – București, 1977. – P. 190, 4,5; 146, 4; 251, 7; 306, 19.
- ¹³ Kemenczei T. Die Spätbronzezeit Nordostungarns. – Budapest, 1984. – Taf. CXXXXI, 13–15; CXXXXIX, 4.
- ¹⁴ Ключко В.И., Мурзин В.Ю. О хронологии древностей черногоровско-новочеркаского типа // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С. 61–71.
- ¹⁵ Ключко В.І. Лубенський скарб // Памятки України. – 2003. – Ч. 4. – С. 30–37.
- ¹⁶ Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К., 1981. – Рис. 32.
- ¹⁷ Тереножкин А.И. Киммерийцы. – Рис. 38, 26, 27, 45, 24, 42, 11, 61, 1–3.
- ¹⁸ Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Знач. праця. – Рис. 9, 1,2.

- ¹⁹ Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961. – С. 126–130.
- ²⁰ Sulimirski T. Zagadnienie ekspansji kultury luzyckiej na Ukrainie // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1936. – Т. 14. – S. 184.
- ²¹ Ключко В.И. Восточная граница (на Левобережной Украине) влияния круга лужицкой культуры // Ziemie Polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiazania z innymi terenami. – Rzeszów, 1992. – S. 183–188.
- ²² Тереножкин А.И. Киммерийцы. – Рис. 55, 9.
- ²³ Шмаглий Н.М. Находки раннескифского времени у с. Троянов под Житомиром // Советская археология. – 1960. – № 4. – С. 152–155. – Рис. 3.
- ²⁴ Тереножкин А.И. Киммерийцы. – Рис. 55, 7.
- ²⁵ Ковпаненко Г.Т., Гупало Н.Д. Знач. праця. – Рис. 9, 3,4,5.
- ²⁶ Яровой Е.В., Кашуба М.Т., Махортых С.В. Киммерийский курган у пгт. Слободзея // Северное Причерноморье от энеолита к античности. – Тирасполь, 2002. – Рис. 9, 1.
- ²⁷ Kilian-Dirlmeier I. Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien. – Stuttgart, 1993 – (Prähistorische Bronzefunde. – IV/12).
- ²⁸ Kločko V.I. Die Süd- und Westbeziehungen der Ukraine rechts des Dneprs im 2. und frühen Tausend v. Chr. // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe. – München, 1998. – (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. – 12). – S. 343–352.
- * Це кільце хтось з Придністров’я продав і нині воно зберігається в колекції „ПлaTap”.
- ²⁹ Berezanskaja S.S., Kločko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka. – Rahden/Westf., 1998. – (Archäologie in Eurasien. – 5). – Taf. 49, 6.
- ³⁰ Грязнов М.П. Аржан: Царский курган раннескифского времени. – Ленинград, 1980. – Рис. 14, 16, 20, 30.
- ³¹ Klochko V.I. Weapons of the tribes the Northern Pontic zone in the 16th – 10th centuries B.C. – Poznań, 1993. – (Baltic-Pontic Studies. – Vol. 1). – P. 328.
- ³² Тереножкин А.И. Киммерийцы. – Рис. 45, 25.
- ³³ Яровой Е.В., Кашуба М.Т., Махортых С.В. Знач. праця. – С. 58.

Іван НІМЧУК

УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ У ВІДНІ В ДНЯХ ПЕРЕВОРОТУ (Причинок до історії будови української держави в Галичині)

Думка явного сепаратизму від Австрії стала назрівати в умах молодих українських старшин австрійської армії (інших молодих українських інтелігентів не було, бо майже всі служили в рядах армії) вже по відомім маніфесті Франца-Йосифа з 4 листопада 1916 р. про відокремлення Галичини. Маніфест сей означав перечеркнення плану тодішньої Загальної Української Ради¹ про утворення окремого автономного українського краю в Австрії і полишення української Галичини під скріпленням поль-

ським пануванням, бо розширення автономії Галичини було однозначне зі скріпленням польського панування в Галичині.

Та дальші події, а саме: смерть цісаря Франца-Йосифа і скликання парламенту новим цісарем Карлом відвернули на якийсь час увагу українців від акта з 4 листопада. Пішли різні обіцянки й торги, справа відокремлення Галичини зійшла з оvidу.

Щойно загальноросійська революція, що принесла й воскресіння України, і приступлення Америки

до війни по боці Антанти розбурхали в Австрії українську суспільність, найпаче ж її молодше покоління. І в краю, і в українських полках на фронті, й у запллі, і у Відні стало ферментувати, зачалися дискусії, наради, збори.

Вислідом того настрою був революційний військовий гурток у Відні, що оснувався 31 мая 1917 р. Його оснування попередило кілька таємних нарад присутніх у Відні українських старшин Легіону УСС і австрійської армії. Членами його були: Р. Заклинський, М. Опока, С. Безпалько, В. Свидерський і автор сих споминів. Метою гуртка було відірвання українських земель від Австрії і прилучення їх до Великої України. Для сеї цілі постановив гурток вести іредентистичну пропаганду в рядах галицьких і буковинських полків, де до того часу — в противенстві до чеських, югослов'янських, а навіть польських полків — не було і сліду такої роботи. Гурток передискутував свою програму й поділився на підгуртки з 4–6 осіб. Був план видати відозву до українських військ австрійської армії із зазивом до непослуху й дезерції². Пропаганда пішла по краю і по наших полках. Багато зробило в сім напрямі „оброблювання” старшин, що приїздили з фронту на відпустку й переїздили через Відень до Галичини. З відомих причин не вели ми ні про-

токолів, ні найменших записок. Знаю тільки, що подібні гуртки постали в рядах УСС і в деяких полках. Одначе віденський гурток по кількох (5–6) своїх засіданнях розлетівся. Причиною була небезпека відкриття, бо про гурток стало забагато людей говорити, як також примусовий виїзд деяких членів з Відня³.

Та кинена раз думка не пропала. Виміна гадок та дискусії не вгавали. Пішли наради і збори у віденським акад[емічним] тов[ариств] „Січ”, що була тоді під головуванням енергійного З. Пеленського. Згадаю тут про збори з 25 квітня 1917 р., які ухвалили привіт Головній українській студентській раді Києва⁴, і збори з 3 грудня 1917 р., на яких ухвалено постанову, що найвищою владою для всіх українців є Центральна Рада в Києві. Резолюції сих останніх зборів, вислані до львівських українських дневників⁵, польські цензори сконфіскували, а проти учасників зборів розпочалося у Відні слідство за державну зраду. Зачалися ревізії⁶ в „Січі” й по приватних мешканнях і тягання до поліції. В українських студентських кругах було бажання довести до процесу, який повинен був спопуляризувати нашу справу в Європі, головно ж в очах Антанти. Але що кількох учасників зборів належало до військового стану (автор резолюції був також австрійським резер-

Іван Німчук (1891–1956) – громадський діяч і журналіст з Галичини. Був редактором українських газет, зокрема віденського тижневика „Український прапор” (1921–1923). Опублікував численні статті й розвідки з історії, культури, статистики, спогади тощо. Після Другої світової війни – на еміграції в Німеччині й Канаді. Подаємо тут його спомин про маловідому патріотичну діяльність українських військовиків у Відні напередодні й під час листопадового перевороту 1918 р. в Галичині та створення Західноукраїнської Народної Республіки. Текст спомину передруковуємо з однойменної, раритетної нині, брошури (Відень–Львів: Накладом „Українського прапора”, 1922. – 18 с.).

вовим офіцером), яким грозив військовий суд, з котрим не було тоді жартів, то Українська парламентарна репрезентація⁷ постаралася своєю інтервенцією⁸, що слідство припинено.

В другій половині 1918 р. вже було видно, що Центральні держави не встояться. Особливо ж Австро-Угорщина посилала ноти за нотами з мировими пропозиціями. В місяцях вересні–жовтні воєнний розгром Центральних держав висів уже в воздуху.

Українців у Відні було в тім часі небагато, військових – ледве кільканадцять. В половині жовтня стали українські військові між собою вже явно радити, що нам робити на випадок розгрому Австрії. Молодші однодушно годилися в тому й настоювали на се, що треба створити українську військову організацію, яка повинна б заложити у Відні перехідну українську військову станицю⁹ для сподіваних десятків тисяч поворотців з Італійського, Албанського й інших фронтів, зорганізувати українське військове представництво, яке виступило б як рівнорядний чинник при ліквідації спільного військового майна й кермувало б українським військовим рухом у Відні. Скільки глибоко вкоріненої лояльності, страху й рабства було ще тоді в деякого з наших громадян, свідчить хоч би

такий факт: до одної такої наради кількох українських військових втягнуто раз також поважного представника нашої професури. Вислухавши нас, заявив він коротко: „Панове, не забувайте, що ви військові і що ви присягали”, причім зробив увагу, що він, мовляв, робить нам ласку, бо не зробить з сеї розмови відповідного вжитку...

Після Української конституанти у Львові з 19 жовтня¹⁰ пішли події скорим кроком. Треба було скоро рішатися й нам. По 2–3 передвступних нарадах (на яких були З. Пеленський, В. Біберович, І. Проць, І. Карач, я і ще дехто) скликано 27 жовтня більшу нараду в бічній кімнаті каварні райхсрату. Зібралось 17 учасників, головним чином військових. Присутній був також сотник В. Байло від військової місії Вел[икої] України, яка була вже від кількох місяців у Відні. Проводив нараді однор[ічний] добров[олець] Дрогомирецький. Тут основно передискутовано потребу військового представництва і станиці й вибрано комітет з п'ятох членів (Біберович, тоді завідуючий канцелярією УПР, Пеленський, Дрогомирецький, Коберський, Кушак), який мав справу повести далше.

Дня 1 листопада перед полуднем відбулося в українській клубовій залі австрійського парламенту зібрання українських військових, го-

ловним чином старшин. Між присутніми був підполк[овник] (тоді) Варивода і сотник проф. д-р Смаль-Стоцький. При кінці наради прийшов до зали президент д-р Є. Петрушевич і заявив коротко отсе: „Дуже дякую вам, панове, що ви так скоро зібралися, щоб послужити справі рідної державності. Повідомляю вас, що якраз вчора сказав я австрійському прем'єрові Лямашеві в присутності п. міністра Горбачевського й мін[істра] Тогенбурга: «Бувай здорова, Австріє! Між нами порвані всі нитки. Тепер ми самі будем рішати про себе!»» Сю заяву прийняли зібрані гучними оплесками.

Пополудні того ж дня відбулося в локалі¹¹ „Січі” велике зібрання (до 100 осіб) під проводом підполк[овника] Вариводи, який і отворив збори. Промовцями виступали: Пеленський, Катамай, Бриндзан, Посацький, Кушак, Дрогомирецький. Говорив також проф. Стоцький. Збори визначили українським військовим представником підполк[овника] Вариводу, а Парламентарна репрезентація іменувала від себе військовим делегатом (політ.) проф. Стоцького. Командантом української перехідної станиці вибрано поручника Катамая, бо він уже був довший час командантом віденської станиці УСС і добре в тих справах визнавався. Крім сього, ухвалено багато інших справ, між ін-

шими – висилку військових відпоручників¹² на всі прифронтові збірні точки, щоби спрямовували всіх наших людей до віденської станиці й не дали їм розпорозуватися по чужих націях, висилку делегатів до залізничного полку в Корнайбургу, де було багато українців, висилку делегата до Вінер-Найштадта з такою самою ціллю, усталення служби по всіх віденських двірцях¹³, видання відповідної відозви до українського війська і т. п. Вибрано також відповідні комітети (технічно-організаційний, пресовий, для зв'язку з краєм). Збори мали бадьорий характер, все ж таки вчувалися тут і там песимістичні нотки.

Найближчого дня зложив я з тов[аришем] І. Процем відозву, яку після одобрення през[идентом] д-ром Петрушевичем видрукували ми в друкарні Гольцгавзена в накладі 10 000 примірників. При укладанню її було присутніх кількох членів пресового комітету. Пам'ятаю, що дискутували ми довго, чи підписати під відозвою „Військова рада”, чи інакше, бо вже тоді побоювався дехто слова „рада” (совіт). Згодилися-таки на „Військову раду”, бо виглядало поважніше, як пропонований „Комітет”.

Тому, що ся відозва, перша українська відозва до українського війська після розвалу Австрії як історичний документ має свою вартість, подаю тут її текст без зміни.

З рук до рук! З рук до рук!
Жовніри!¹⁴ **Українці!**

Польське панування в Галичині скинено. Українські жовніри і робітники обсадили цілий Львів. І всі більші міста Східної Галичини. Українською Галичиною по Сян, українською Буковиною і українськими частями Угорщини править Українська Національна Рада у Львові, яка є тепер нашою найвищою державною властю. Ми всі підлягаємо тепер тільки її приказам.

Поляки в Кракові не перепускають українських жовнів. Вони їх роззброюють, обробовують і задержують в голоді і холоді.

Ми мусимо чимскорше добитися всі між своїх, бо там ждуть на нас. Тому кожний український жовнір мусить зголоситися до збірної станиці української національної армії у Відні, десятний бецирк¹⁵, артилерійські бараки (їхати трамваєм ч. 67). Там кожний український жовнір довідається, коли, куди і як переїде до Галичини. Там кожний дістане їду і пристановище.

Жовніри! Зброї і амуніції не кидайте! Держати її як святу річ при собі, бо вона буде нам конче потрібна дома. Нас дожидає ціла галицька Україна. Наша вільна нині рідна земля виглядає нас зі всіх сторін світу!

Ми проливали свою кров і гинули поверх чотири роки за чужу справу. Тепер мусимо піти на поміч своїм батькам, братам, жінкам, своїм края-

нам жовнірам, які скинули з себе польське ярмо, щоби на віки його позбутися і добути свободу закріпити.

Жовніри!

Коли хочемо вже раз зажити вільним життям, коли хочемо знищити до тла польську неволю, коли хочемо дістати на власність розлогі панські лани, зрошені нашим потом і кров'ю, мусимо бути карні¹⁶ і мусимо слухати тільки своєї української власті, якою є Національна Рада у Львові.

Нехай живе Українська Національна Рада!

Нехай живе українська національна армія!

Нехай живе українська Держава і весь український варід!

Українська військова рада у Відні.

Найближчого дня була вона готова і зараз виїхали з нею делегати на фронт.

„Перед хвилиною, ще в кітнях австрійського орла, були ми вже вольниками синами України, на службі української армії, зі синьо-жовтими відзнаками на рамені й такою ж розеткою на шапках. Ми їхали назустріч тисячам братів наших з італійського фронту, щоб занести їм радісну вістку: ви вже не раби, а вольні сини й козаки вільної України.

Серце дрижало на спогад останніх вісток з Галичини: Львів, Перемишль, перші бої українців за свою волю, перші жертви! Все те не-

військово-історичний альманах

наче блискавиця перелітало серед хаосу думок і почувань. Одно нестримне бажання заволоділо душею – чимскорше долетіти до них, розказати їм, показати дорогу та піднести вгору їх прибитого духа!”¹⁷

З такими думками й почуваннями їхали наші делегати сповнити свій обов'язок. А обов'язок був нелегкий, бо наші люди були прибиті, зневірені, перемучені, а до того поляки, чехи, румуни й інші вели між ними сильну агітацію і тягнули їх між себе. Все ж таки більша частина українських жовнів прямувала до української збірної станиці у Відні й не давалася зводити на манівці¹⁸. А скільки було випадків надзвичайного прив'язання, глибокої посвяти й пожертвування для рідної справи, сього не зчислити. Пам'ятаю випадки, де наші жовніри приїздили на станицю в повнім озброєнні і з кісом¹⁹ під плащем, хоч переходили по дорозі кільканадцять ревізій австрійських військових властей, які всі такі речі конфіскували. Треба дивуватися, як вони се могли перевезти!

Зараз в перших днях листопада зародилися артилерійські бараки в Х окрузі Відня (Laaerstrasse), які роздобуто на перехідну станицю для українців, нашими жовнірами і старшинами. Фізичний стан людей був пожалування гідний, моральний – не кращий. Обдерті, голі, голодні, брудні... Тяжко було формувати з них бо-

число 2, 2005 р.

йові частини. Люди в більшості рвалися додому, а тут кожний день приносив сотки нових жовнів.

Зачалися – спершу з великими труднощами й небезпеками – транспорти²⁰ наших людей до Галичини через Угорщину, почалася праця над формуванням відділів²¹ для відсічі Львова. Кожного дня відбувалися в станиці великі віча (бесідники²²: Проць, Білінський, сел[янин] Бариш, Пеленський, Пасічник і інші), на яких освідмлювано людей про вагу моменту, вияснювано сучасне положення і взивано всіх до оборони Рідного Краю. Промовцями виступали головні старшини, часами дехто з віденської української інтелігенції, але найкраще вражіння робили бесідники з-поміж мужви. Варто згадати, що вже тоді давалися чути між вояцтвом під впливом агітації з міста, постанови у Відні червоної гвардії і її майже щоденних маніфестацій більшовицькі нотки.

Перший курінь на відсіч Львова в силі 600 людей відійшов в короткім часі під проводом підполк[овника] Кравса, того самого, що вірно витривав до самого кінця і робив відомий відворот²³ через Галичину на Підкарпатську Україну... З подивом гляділи ми на їх виснажені обличчя, але ясніючі очі, випрямлені спина, рішучість і тверду постанову після 4-річної служби чужим послужити і своїй справі.

Богдан АНДРУСИШИН, Олександр ЛУГОВСЬКИЙ

КОМІСІЯ У СПРАВАХ ВІЙСЬКОВОГО ДУХОВЕНСТВА ПРИ ГОЛОВНОМУ ШТАБІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Нинішня державна влада України наголошує на особливій ролі Церкви й віри в Бога у житті суспільства. Вже більш як десять років активно обговорюється можливість запровадження інституту військових священників в українському війську. Проте, незважаючи на значний науково-практичний доробок останніх років, успіхів у цій справі констатувати не доводиться.

Поза тим у ХХ столітті, в добу Визвольних змагань 1917–1921 рр., не кажучи вже про більш ранні історичні періоди, Українська держава здобула певний досвід розв'язання проблеми душпастирювання у війську.

На фронтах Першої світової війни в складі російської армії перебувало, за обрахунками Г.Надтоки, близько 6% псаломників, 5% дияконів, 4% священників, щонайменше 2% ченців і послушників монастирів¹.

Загалом з 2 тис. військових священників 1200 осіб походили з України² (зазначимо, що перед 1917 р. в українських епархіях налічувалося понад 21 тис. білого парафіяльного духовенства)³. Після більшовицького перевороту – 16 січня 1918 р. – Народний комісаріат з військових справ ліквідував управління військового духовенства старої армії і звільнив священнослужителів усіх

віросповідань. Кинуте напризволяще духовенство розтікалось по теренах усїєї колишньої Російської імперії, поповнюючи антибільшовицькі військові формування. Значна частина його лишалася в Україні, адже тут була зосереджена значна кількість військ Південно-західного й Румунського фронтів та Чорноморської флоти.

Укладення між Українською Народною Республікою і Центральними державами 9 лютого 1918 р. мирного договору й подальша демобілізація і розформування військових частин старої російської армії в останні місяці існування Центральної Ради, а потім під час існування

число 2, 2005 р.

23

Галицькій Україні, що стояла в розгарі важкої боротьби, стали прибувати на поміч свіжі полки й курені. Віденська військова організація виконувала по силах своє завдання.

ПРИМІТКИ

¹ Загальна Українська Рада – політична організація, утворена 5 травня 1915 р. у Відні як репрезентація всього українського народу під час війни і водночас найвище і єдине українське представництво в Австро-Угорщині.

² Дві такі літографовані відозви видав гурток в коші УСС. З них одну зі сконфіскованою промовою посла Загайкевича й коментарем до неї. Відозви сі перевозжено в наплечниках до Відня, а звідси на Італійський фронт. – *Прим. автора.*

³ Гляди: Др. М.Лозинський. Галичина в рр. 1918–1920, стор. 23. – *Прим. автора.*

⁴ Гляди: Вістник Союзу визволення України, ч. 148 (18), стор. 23. – *Прим. автора.*

⁵ Дневник – щоденна газета.

⁶ Ревізія – тут: трус, обшук.

⁷ Українська парламентарна репрезентація (УПР) – об'єднання українських послів (депутатів) австрійського парламенту.

⁸ Інтервенція – тут: втручання.

⁹ Станція – тут: пункт, осередок.

¹⁰ Йдеться про створення 18 жовтня 1919 р. у Львові на зборах усіх українських депутатів

австрійського парламенту, українських членів галицького і буковинського сеймів, представників партій Галичини та Буковини, духовенства й студентства Української Національної Ради як предстаницького органу українського народу в Австро-Угорщині. 19 жовтня УНРада, спираючись на право народів на самовизначення, проголосила українську державу на всіх українських етнічних теренах Галичини, Буковини та Закарпаття. Президентом УНРади було обрано Є. Петрушевича.

¹¹ Локаль – приміщення.

¹² Відпоручник – представник.

¹³ Двірець – тут: залізнична станція, вокзал.

¹⁴ Жовнір – солдат, вояк.

¹⁵ Бецирк (нім.) – округа.

¹⁶ Карний – тут: дисциплінований.

¹⁷ І. Карач. Спомин з Бреннерпасу в пад. 1918, „Укр. Пр.“, ч. 23–25, р. 1919. – *Прим. автора.*

¹⁸ Великі заслуги поклато тут від[енське] українське жіноцтво й делегати робітничих товариств, що перші робили днями й ночами службу по віденських двірцях. – *Прим. автора.*

¹⁹ Кріс – гвинтівка.

²⁰ Транспорт – тут: перевезення.

²¹ Відділ – тут: загін.

²² Бесідник – тут: промовець.

²³ Відворот – тут: відступ.

військово-історичний альманах

Української Держави гетьмана Павла Скоропадського призвели до того, що військове духовенство опинилося в матеріальній скруті й змушене було, з одного боку, братися задля прожитку за будь-яку роботу, а з другого – клопотатися перед урядовими установами (Військовим міністерством, Міністерством ісповідань, Радою Міністрів, штабом гетьмана) про поліпшення матеріального стану, сподіваючись, зокрема, одержати посади в українській армії, яку планував створити гетьман.

Про тогочасну катастрофічну ситуацію військового духовенства 7 червня 1918 р. писав у рапорті Морському міністрові Української Держави головний священник Чорноморської флоти Г.Спаський: "... Позбавлене злиденного окладу (380 крб. на місяць. – *Б.А., О.Л.*), духовенство Чорноморської флоти залишилося буквально на вулиці, змушене простягати руку по милостиню... бо місця санітарів, писарів, що їх одержали деякі священники, зараз закриті для них. Навіть на городах поденниками (де працювали офіцери флоти) за комплектом офіцерів не беруть. Вступ на священницькі місця в сільські епархіальні парафії. Цей спосіб виходу з теперішнього тяжкого стану, найкращий і природний, підлегле мені духовенство випробувало передусім. Але бажаного результату, на жаль, не дістало. Місцевий архієпископ радо обіцяв узяти до себе на

службу флотських священників, якщо їх оберуть парафіяни... Але священників, які пішли на вибори, було усіх забалотовано з тієї причини, що їх не знали парафіяни. Та інакше й бути не могло, позаяк усі вони, перебуваючи на службі у флоті від 2 до 20 років, порвали всі зв'язки з рештою світу й стали нікому, крім флоти, не відомими (корабель, екіпаж, навчальний загін, порт – усі одиниці збірні й несталі"⁴. У рапорті також пропонувалися заходи щодо поліпшення матеріального стану й соціальних гарантій 24 флотських священників, 4 дияконів і 4 псаломників: крім надання різних видів допомоги, йшлося про зарахування їх до резерву чинів флоти, поки дістануть призначення на місця пастирської служби на судна і в берегові установи Української Держави. А щоб утримання цих священників під час перебування їх у резерві не обтяжувало Державної скарбниці, передбачалося відрядити їх для праці в установи Морського міністерства. У разі, якщо український уряд не відкриє священницьких місць у флоті, висловлювалася пропозиція зарахувати всіх охочих священників Чорноморської флоти на державну службу по Морському чи якомусь іншому міністерству Української Держави тощо⁵.

Вісті про формування української армії швидко поширились. До служби в ній як військові священники зголошувались не тільки представ-

ники православного духовенства, а й інших конфесій. Так, колишній військовий ахун Віленської військової округи А.Сафаров просив призначити його на посаду військового мулли української армії⁶.

Добирали кадри для майбутньої української армії урядовці 2-го і 3-го відділів Управи персонального складу Головного штабу. Вони обліковували заяви, розрахунки призначених до армії старшин, урядовців, лікарів і військового духовенства. З червня 1918 р. справа призначень військового духовенства перейшла до Комісії у справах військового духовенства при Головному штабі Військового міністерства.

Комісію було засновано з ініціативи військового міністра О. Рогози 21 травня 1918 р.⁷ 12 (25) липня 1918 р. митрополит Антоній (Храповицький) на прохання військового міністра благословив діяльність Комісії й запропонував включити до неї протоєрея військового собору Сергія Троїцького. Додатково було внесено питання про розроблення навчальної програми з релігії у військових школах і серед війська⁸.

Завданнями Комісії у справах військового духовенства були:

1. Ліквідація і реєстрація церковно-військового майна демобілізованих і розформованих частин, а також персоналу колишнього військового духовенства;

2. Обміркування матеріального

забезпечення колишнього і майбутнього військового духовенства;

3. Реєстрація військового духовенства й утворення кандидатських списків для призначення в частини й установи військової і морської офіцій;

4. Розроблення Статуту про військове й морське духовенство;

5. Розроблення штатів військового й морського духовенства⁹.

До складу Комісії ввійшли представники різних відомств: від штабу гетьмана – полковник Глинський; Військового міністерства – осавул Макуха; Міністерства ісповідань – панотець Олександр Маричев; військового духовенства – протоєреї Євген Капралов, Костянтин Стешенко й Ізмаїл Ковернинський, панотці Гнат Яструбецький і Євген Яржемський. У серпні до Комісії призначено ще двох членів: від Микільського військового собору й морського духовенства¹⁰. Комісія прикомандировувалася до Головного штабу, де для неї виділили приміщення. Діяла канцелярія. Головування в Комісії було покладено на протоєрея Є.Капралова¹¹.

Комісія у справах військового духовенства працювала відповідно до визначених їй завдань. Вона взяла на облік і склала реєстр церковно-військового майна, що залишилося на території України од військових і тилових частин Південно-Західного й Румунського фронтів російської армії. Частину майна було передано до новосформованих українських час-

тин, а депо звели до Києва. Проте багато майна так і не було обліковано, і воно залишилося в Румунії або було розграбоване.

У межах своєї компетенції Комісія вживала заходів до поліпшення долі колишнього військового духовенства. З 21 травня по 25 вересня 1918 р. питання матеріального становища військового духовенства 7 разів розглядалося на її засіданнях¹².

З березня по 28 жовтня 1918 р. було складено абеткові списки на 2 019 кандидатів на посади лікарів, урядовців і панотців¹³. З 9 березня по 24 жовтня того ж року у військовій частині призначено 95 панотців¹⁴.

Від початку своєї діяльності Комісія наполегливо клопоталася перед Військовим міністерством і Міністерством ісповідань про матеріальну допомогу військовому духовенству. Так, у липні 1918 р. військовий міністр офіційно звернувся до Міністерства ісповідань з проханням узяти під свою опіку й піклування 235 зареєстрованих Комісією військових священників, поки їх буде призначено на посади в єпархіях, а також виділити їм грошову допомогу з наданого Міністерству ісповідань кредиту. 5 серпня Комісія надіслала до цього міністерства лист із списком 235 військових священників і проханням повідомити, коли буде розпочато видачу грошей¹⁵. Крім того, голова і члени Комісії не раз зверталися до окремих

посадовців Міністерства ісповідань з проханнями про допомогу військовому духовенству.

Щоб полегшити долю „безмісного” військового духовенства, Комісія намагалася знайти кошти для утримання його. Спочатку було роздано 10 тис. крб., що залишились від фонду колишнього військового пресвітера¹⁶. 30 травня вийшов наказ №187 військового міністра про одноразову грошову допомогу військовому духовенству¹⁷. 12 червня гетьман затвердив ухвалу Ради Міністрів про виділення 3 млн. крб. для виплати заборгованості військовикам, у тому числі військовому духовенству¹⁸. 8 липня було затверджено подібне розпорядження на 6 млн. крб¹⁹. Згідно з постановою Ради Міністрів від 29 червня про допомогу військовополоненим, священники, які поверталися з німецького й австро-угорського полону, отримували допомогу на рівні українських старшин відповідного рангу – по 300 крб²⁰. Поранені священники одержували допомогу на 25% більшу й діставали право на безкоштовний проїзд залізницею до місця постійного мешкання. Державна влада надавала допомогу військовополоненим духовним особам. Так, міністр ісповідань В. Зінківський через Міністерство закордонних справ турбувався про 29 священників Волинської єпархії і 16 ченців Почаївської лаври, що перебували в таборах військовополонених на території Угорщини.

У вересні 1918 р. у Військовому міністерстві було підготовлено проект тимчасового положення про пенсії та одноразові допомоги військовослужбовцям і військовому духовенству²¹. Однак економічні проблеми військового й флотського духовенства лишалися далекими від розв'язання. Тому в спільному рапорті начальника Головного штабу й голови Комісії у справах військового духовенства військовому міністрові 26 вересня 1918 р. висловлювалося занепокоєння „надзвичайно тяжким і скрутним матеріальним становищем” колишнього військового духовенства й подавалося прохання порушити клопотання перед Міністерством ісповідань про грошову допомогу колишнім військовим священикам бодай у тій сумі, яку видавали єпархіальним священикам-біженцям, тобто по 650 крб. кожному священикові й по 325 крб. – дияконові й псаломнику²².

Військове міністерство намагалося перекласти цю справу на Міністерство ісповідань, пропонуючи йому взяти військових духовних осіб під свою опіку: призначити на посади в єпархіях і видати грошову допомогу. 5–7 серпня до Міністерства ісповідань було передано списки 235 військових священників, які потребували допомоги. Члени Комісії у справах військового духовенства не раз обговорювали ці питання з обома міністерствами. Начальник Головного штабу просив військово-

го міністра ще раз нагадати Міністерству ісповідань про допомогу. Обидва міністри – В.Зінківський і О.Лотоцький 12 жовтня й 11 листопада змушені були відповісти відмовою – „з огляду на повну відсутність вільних коштів у міністерстві”.

У доповіді фінансової комісії Департаментові православної церкви до міністра ісповідань щодо рішень міністерства про прийняття під свою опіку військового духовенства, а тим більше про грошову допомогу цьому духовенству мови не було.

Діяльність Комісії щодо реєстрації військового духовенства й утворення кандидатських списків для призначення в частини й установи військової і морської офіції була тісно пов'язана з розробленням штатів. Комісія встановила норми для призначення на посаду: минулий військовий стаж, українське походження й прихильність до України, а також бойовий стаж кандидата. Проте Комісія не дістала права призначати на посади, а тому ці норми на практиці не застосовувались. Призначення ж робили командири частин і Військове міністерство.

Справжнім каменем спотикання в стосунках Комісії з Військовим міністерством став проект Статуту керівництва військовим духовенством. В основу проекту було покладено принципи: виборність, протопресвітерство з білого духовенства, відсутність нагород (як духовних, так і

військових), а також певна незалежність у відносинах між військовою владою і духовенством. Документ було подано на розгляд військовому міністрові О.Рогозі. Міністр, прийнявши проект як революційний, передав його на розгляд митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького). Ознайомившись з проектом, митрополит з ним не погодився й відхилив, аргументувавши свою незгоду в доповідній записці до військового міністра. На думку митрополита Антонія (Храповицького), інститут протопресвітерства на чолі з панотцем з білого духовенства – цілком неканонічний, бо його підтримують ліберальні священики, які йдуть проти „царату” й московських порядків і заявляють себе тільки українцями. Крім того, він закидав військовому духовенству біглопівство, аморальність і т. ін.²³ Митрополит висунув свій проект керівництва військовим духовенством на чолі з єпископом, що суперечило постанові Всеросійського собору.

Військовий міністр погодився з митрополитом Антонієм і той заснував свою комісію для складання нового проекту²⁴. У роботі її брали участь архимандрит Арсентій, єпископ Діонісій Кременецький і генерал Добрянський. Комісія у справах військового духовенства при Головному штабі Військового міністерства погодилась на прохання цієї комісії відрядити свого інформатора. Цю функцію

доручили виконувати отцеві О. Маричеву. Проте спроби представника Комісії у справах військового духовенства вплинути на роботу нової комісії були невдалими²⁵.

Боротьба навколо Статуту між Комісією у справах військового духовенства і митрополитом Антонієм свідчить про нерозв'язаність в Українській Державі гетьмана Павла Скоропадського головної проблеми: на яких засадах формувати інститут військового й флотського духовенства. Навколо цього ключового питання точилася боротьба між українською і російською партіями, а також між окремими представниками владних структур. Ситуація змінилася тільки в добу Директорії УНР²⁶.

17 грудня 1918 р. Комісію у справах військового духовенства з наказу військової влади було ліквідовано. Керівництво військовим духовенством Головний отаман С.Петлора довірив Духовній управі в складі трьох священнослужителів. Головою Управи було призначено головного отця Республіканських військ Антона Машнюка, членами – отців Юрія Жевченка й Антона Гриневича²⁷.

Директорія, розуміючи значення духовних впливів на армію, продовжувала кращі традиції, започатковані в діяльності Комісії у справах військового духовенства при Головному штабі Української Держави, що дістало відображення як у практичній діяльності державних органів, так і в законодавстві.

ПРИМІТКИ

¹ Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: Національно-релігійний аспект. – К., 1998. – С. 196.

² Там само.

³ Степаненко Г.В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 46.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 7 зв.

⁵ Там само. – Арк. 8, 8 зв.

⁶ Там само. – Ф. 1074. – Оп.1. – Спр. 31. – Арк. 57 б.

⁷ Документи про діяльність Комісії, які ми використовуємо в цій статті, відскановані у фонді Військового міністерства й Міністерства ісповідань Української Держави, що частково збереглися у ЦДАВО України. Це невелике обсягом листування й доповідь начальника інформаційного бюро Департаментові у справах православної церкви УНР. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 92; Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 54; Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 6.

⁸ Андрусишин Б., Ульяновський В. Військове та флотське духовенство в Україні: Період національно-визвольних змагань 1917 – 1918 рр. // Людина і світ. – 2000. – № 5. – С. 16–21.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 27.

число 2. 2005 р.

¹⁰ Там само. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 49.

¹¹ Там само. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 27; Ульяновський В. Церква в Українській державі: (Доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К., 1997. – С. 161.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 30.

¹³ Там само. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 816.

¹⁴ Там само. – Арк. 804.

¹⁵ Там само. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 23–31 зв.

¹⁶ Там само. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 49 зв.

¹⁷ Там само. – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 14.

¹⁸ Державний вісник. – 1918. – 20 черв.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк. 19.

²⁰ Державний вісник. – 1918. – 11 лип.

²¹ Андрусишин Б., Ульяновський В. Знач. праця. – С. 17.

²² ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 30 зв.

²³ Там само. – Арк. 50.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – Арк. 50 зв.

²⁶ Докладніше про військове й флотське духовенство в церковній політиці Директорії див.: Андрусишин Б. Церква в Українській державі: (Доба Директорії УНР). – К., 1997.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 50 зв.

„СПРАВА ЗАПОРОЖЦІВ”

1921-й, останній рік українських національно-визвольних змагань, був позначений головно повстансько-партизанською боротьбою в Україні проти більшовицького режиму. Регулярна Дієва армія Української Народної Республіки з кінця 1920 р. перебувала в польських таборах для інтернованих, не маючи змоги більше впливати на події в Україні. Очевидно, саме тому переважна більшість дослідників доби Визвольних змагань, розглядаючи події 1921 р., основну увагу звертають на діяльність антибільшовицького підпілля в Україні, перебіг повстанського руху, його динаміку й чисельність тощо. Натомість перебування Армії УНР на інтернуванні в Польщі, процеси в її середовищі значно менше досліджені. Матеріально-побутові умови життя в таборах для інтернованих, культурно-просвітня діяльність Армії УНР на чужині розглянуті лише в працях І. Срібняка, М. Павленка та З. Карпюса, виданих у другій половині 1990-х рр.¹ Проте такий важливий аспект проблеми, як політична боротьба в середовищі Армії УНР на інтернуванні, ще не дістав належного висвітлення в історіографії.

Працюючи з документами так званого Празького архіву уряду УНР, автор цих рядків не раз натрапляв на згадки про „антидержавний заколот” 1-ї Запорізької дивізії Дієвої армії УНР, що мав місце в таборах для інтернованих. Про що йде мова? Адже Запорізька дивізія була одним з найсильніших і найстійкіших військових з’єднань Армії УНР. „Іменні” запорізькі частини, що мали горді імена козацьких гетьманів й отаманів, виводили свою історію з Української революції 1917 р. Під прапором УНР запоріжці визволяли від більшовиків Україну й піднімали Протигетьманське повстання в 1918 р., билися проти червоних і білих росіян упродовж 1919 — 1920 рр. Наприкінці Визвольної війни це було найстаріше, зі славними бойовими традиціями з’єднання Армії УНР. Що ж сталося із запоріжцями в таборах для інтернованих? Шукаючи відповідь на це питання, ми ретельно опрацювали великий масив документів „празьких фондів”, що зберігаються нині в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Ці архівні розвідки були досить плідними, зокрема нам удалося виявити фрагменти слідчої справи, яку військова прокуратура Армії УНР порушила за фактом заколоту в Запорізькій дивізії, а також чимало дотичних до цієї те-

ми матеріалів. Вони разом з іншими джерелами дають змогу кинути світло на маловідому сторінку завершального етапу історії Визвольних змагань.

Протягом 1917 — 1921 рр. запорізька військова формація, незважаючи на важкі воєнні випробування, залишалась потужною і високоездатною збройною силою. За Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР Запорізький корпус був одним з найбільших в українській армії за кількістю особового складу. Чисельність запоріжців у 1919 р. досягала 9 — 10 тис. бійців². Чимало сучасників уважали їх найбоекватнішим військовим з’єднанням Дієвої армії УНР; поділяв це переконання й супротивник — білі і червоні росіяни³. На високу боездатність запорізьких полків впливав добірний кадровий склад їх. Відсоток старшин серед запоріжців у 1918 — 1920 рр. був значно вищий, ніж в інших з’єднаннях Дієвої армії УНР⁴. Упродовж 1920 р. 1-ша Запорізька дивізія мала у своєму складі чи не найбільшу кількість старшин (близько 250), поступаючись щодо цього лише 3-й Залізній дивізії генерала О. Удовиченка (до 350 — 400 старшин), тимчасом як середня кількість старшин у дивізіях Дієвої армії досягала 100 — 200 (утім варто врахувати, що 3-тя Залізна дивізія мала на Поділлі навесні 1920 р. незрівнянно ліпші умови для формування, ніж запоріжці, що тоді зазнавали постійних людських втрат у боях Першого Зимового походу). Влітку 1920 р. Запорізька дивізія за чисельністю не лише старшин, а й вояків перевищувала в півтора — два рази всі інші з’єднання, за винятком дивізії Удовиченка⁵. Щойно після загальної мобілізації в жовтні 1920 р. інші дивізії за чисельністю особового складу зрівнялися з 1-ю Запорізькою, а то й значно перевищили її. Однак кількість кадрових муштрових старшин серед запоріжців (понад 270) і надалі залишилась найбільшою порівняно з іншими з’єднаннями (окрім 3-ї Залізної дивізії)⁶. У перебігу листопадових боїв 1920 р. Армія УНР, зазнавши важких втрат, змушена була відступити на терен Польщі, де її інтернували. 1-ша Запорізька дивізія на той час знову залишалась найбільшим (після 3-ї Залізної дивізії) за чисельністю особового складу військовим з’єднанням Дієвої армії. Тож це була добірна військова сила, яку треба було зберегти, щоб вести далі, як сподівалися українські лідери, збройну боротьбу за незалежність Батьківщини.

На інтернуванні Запорізьку дивізію в повному складі було розміщено в Пикуличах, у приміщеннях колишніх австрійських казарм Перемиського укріплення, що його з 1919 р. поляки використовували як табір для військовополонених⁷. Пикуличі були одним з кількох таборів, де наприкінці 1920 — на початку 1921 р. зосереджувалася найбільша кількість інтернованого українського вояцтва. Окрім запоріжців, сюди потрапили й відділи деяких

інших частин Армії УНР; разом у таборі перебували до 4 тис. старшин і вояків, половину з них становив особовий склад 1-ї Запорізької дивізії (крім цього, в Пикуличах перебували ще й 1 тис. більшовицьких військовополонених)⁸. Поступово польська влада „розвантажувала” табір, переводячи дрібні частини й підрозділи в інші табори, до своїх дивізій. У Пикуличах мали залишитись тільки запорожці, їхнього командира, генерала Г. Базильського було призначено українським комендантом табору.

Проте поки що через велику скупченість людей матеріально-побутові умови життя в таборі залишали бажати кращого. Катастрофічно не вистачало приміщень; окремим підрозділам доводилось розташовуватись у господарських будівлях, стайнях тощо. „Старшинам призначили величезні бараки-ангари, а для сотень, теж і для нашої, припали стайні для коней, — згадував В. Сім'янець, підстаршина кінного полку Чорних запорожців. — Нарі у два поверхи, посередині прохід. І величезна чавунна піч — метрів зо три висока і зо три чверті в промірі. Хоч піч і величезна, але топлива не було. Холод був майже як надворі, тільки сніг на нас не падав і не гуляв вільно вітер”⁹. Лише поступове „розвантаження” табору (станом на 20 січня 1921 р. в Пикуличах налічувалося вже 3324 особи¹⁰) давало змогу розташувати весь людський контингент у бараках. Та все ж таки стан приміщень для людей і далі був незадовільний. „Великі бараки забруднені й зимні, ліжок жодних, дуже часто жінки спали поряд мужчин; так само полагоджували свої натуральні потреби в одній і тій самій убікації”, — згадував сучасник¹¹. Майже в усіх приміщеннях були несправні двері, подекуди траплялися й розбиті віконні рами. Деякі споруди взагалі перебували в катастрофічному стані, зарадити чому міг лише терміновий ремонт¹². Табір практично не опалювано і люди мерзли за мінусової температури вдень і вночі. Не працювали колодязі, умивальник був лише в одному бараці на весь табір; каналізації як такої взагалі не існувало. Внаслідок відсутності окремого українського шпиталю серед вояків почали поширюватись плямистий тиф, віспа та інші захворювання, занесені більшовицькими військовополоненими¹³.

На антисанітарні умови Пикулицького табору вказувала в січні 1921 р. Військово-санітарна управа Військового міністерства УНР¹⁴. Та брак коштів не давав змоги залагодити навіть найелементарніші потреби інтернованих. Місцеве українське населення, за невеликим винятком, ставилося до „петлюрівців” байдуже або й вороже як до спільників поляків. Незначну грошову допомогу інтернованим надавав лише львівський Український горжанський комітет¹⁵. У цілому побутові умови в Пикуличах були надзвичайно важкі, чи не найгірші серед усіх інших таборів, де перебували ук-

раїнські війська (Каліш, Ланцут, Вадовиці, Олександрів). Очевидно, саме цим пояснюється зростання в лавах 1-ї Запорізької дивізії у цей час дезертирства. За дещо неповною статистикою, упродовж грудня 1920 — лютого 1921 рр. з дивізії дезертували до 25 старшин¹⁶; можна припустити, що серед вояків і підстаршин ця цифра була в кілька разів більша.

Ситуація погіршувалась ще й унаслідок деморалізації і занепаду бойового духу, які охопили значну частину особового складу Армії УНР після листопадової катастрофи 1920 р. Поміж старшини й вояцтва ширилось незадоволення чинним урядом, який, на думку багатьох, не спромігся налагодити роботу державного апарату, належно подбати про армію і уникнути поразки у Визвольній війні. На карб державного керівництва ставили й неорганізованість самого процесу інтернування, матеріальну незабезпеченість інтернованих у таборах військ. „Ті факти чи ознаки опіки та затурбування долею кількох десятків тисяч найцінніших людей, котрі проявив уряд чи штадарм (штаб Дієвої армії УНР. — *М.К.*), не лише не вистарчають, а ще й дратують знервовані насушні вимоги їх, — так описував настрої інтернованих урядовець Міністерства преси і пропаганди в грудні 1920 р. — Навіть більше, складається враження, що уряд, наспіх покинувши все і всіх і не лишивши жодного для цього апарату, чи представництва та засобів, поспішив до Тарнова (місце перебування уряду УНР у Польщі — *М.К.*). Штадарм у цьому розумінні не вжив жодних заходів, хоч, треба признатися, маса не нарікає на нього, лише вбачає в цьому винним уряд”¹⁷. Лунала критика навіть на адресу лідера національного руху й керівника держави, голови Директорії УНР Головного отамана С. Петлюри.

Цю ситуацію намагались використати праві політичні сили, що добивалися усунення від влади соціалістичного уряду й відставки С. Петлюри. У політичну боротьбу в українському таборі після листопадової катастрофи 1920 р. було втягнене й найвище військово-керівництво на чолі з командувачем армії генералом М. Омеляновичем-Павленком. Він протягом 1920 р. не полишав спроб усунути Головного отамана С. Петлюру від влади і встановити військово-диктатуру; після листопадкових подій 1920 р. політична діяльність командарма та його прихильників лише посилилась. Використовуючи широке невдоволення у війську державним проводом, М. Омелянович-Павленко за підтримки частини армійського командування намагався перекласти на С. Петлюру всю відповідальність за військово-політичну поразку. „Якось в кінці грудня... до мене по дорозі з Тернополя до Тарнова заїхав Омелянович-Павленко. Із розмови з ним я побачив, що „верхи” армії дійсно настроєні проти Петлюри”, — згадував відомий український політичний діяч І. Мазепа¹⁸.

Командарм М.Омелянович-Павленко. 1921 р.

У боротьбі за владу командарма М. Омеляновича-Павленка підтримували представники т.зв. українського гетьманського руху, що також прагнули усунути від влади С. Петлюру й чинний уряд УНР та встановити військову диктатуру. Гетьманці розгорнули активну агітацію в лавах інтернованої української армії, спрямовану проти соціалістичного державного керівництва УНР¹⁹. В умовах цілковитої деморалізації війська, що запанувала в перші місяці інтернування, ця агітація в деяких його частинах знаходила сприятливий ґрунт. Зокрема це стосувалося 1-ї Запорізької дивізії і передусім її старшинської громади, що ставилась до уряду УНР без пієтету. Причина цього полягала не тільки у скрутному матеріальному становищі розташованих у Пикуличах запорожців. Річ у тім, що серед ветеранів старих запорізьких частин здавна існували відверто опозиційні щодо С. Петлюри настрої.

„Хоч запорожці в цілості... мали своє власне обличчя, але при глибших студіях можна було спостерегти, що кожна частина мала ще й свою фізіономію: кармелоки, дорощенківці, республіканці, мазепинці, сагайдаки, кость-гордієнківці і т. д., – згадував генерал М. Омелянович-Павленко, якому в 1919 р. довелося обіймати посаду командувача Запорізької групи. – Кожна з цих частин мала в собі ще щось додаткове, характеристичне для неї, й була під цим оглядом певного роду індивідуальністю”²⁰. Та запорізькі частини досить сильно відрізнялися одна від одної не лише за бойовими традиціями, а й за політичними уподобаннями особового складу. Серед вояцтва таких „іменних” запорізьких полків, як Богданівський і Дорошенківський, що виникли ще 1917 р. у революційному Києві, відданість ідеалам національної революції поєднувалась із симпатіями до соціалістичних гасел. Захоплення лівими ідеями призведе-

ло навіть до переходу наприкінці 1919 р. Запорізької гайдамацької бригади отамана О. Волоха на бік більшовиків. Натомість стійка ворожість як до більшовизму, так і до соціалізму взагалі була притаманна особовому складу Республіканського, Мазепинського, Наливайківського полків, кістяк яких становили старшини-фронтовики колишньої російської царської армії. Ці антипатії коштували життя одному з найвідоміших запорізьких командирів, полковникові П. Болбочану, якого на початку 1919 р. за розпорядженням соціалістичного уряду УНР було заарештовано й усунено з армії, а згодом звинувачено в спробі правого державного перевороту й розстріляно.

Страту улюбленого командира, що був творцем і організатором таких уславлених запорізьких полків, як Республіканський, Мазепинський, Наливайківський, Чорних запорожців та ін. (з них тривалий час складалася окрема Запорізька Республіканська дивізія²¹), старшини цих частин не змогли подарувати ні соціалістичному урядові УНР разом з С. Петлюрою, ні тим нечисленним запорізьким командирам, які підтримали арешт Болбочана. З 1919 р. гарним тоном серед корінних старшин-„республіканців” (за назвою сформованого Болбочаном з’єднання) стало зневажливе ставлення до С. Петлюри та інших державних лідерів, що майже всі були соціалістами. Втім свої політичні переконання „республіканські” старшини не надто афішували, висловлюючи їх здебільшого лише в колі полкових товаришів. Натомість неприховано ворожим було їхнє ставлення до старшин Дорошенківського полку, що на чолі зі своїм командиром полковником І. Литвиненком узяли діяльну участь в арешті Болбочана. „Волохівцями” (за ім’ям зрадника – командира гайдамацької бригади отамана О. Волоха) називали зневажливо апологети Болбочана старшин-дорощенківців та тих небагатьох гайдамаків, що повернулися в 1920 р. від Волоха до Армії УНР. Негативне ставлення до них з боку

Полковник П.Болбочан. 1918 р.

офіцерів колишніх „болбочанівських” полків лише посилилось після того, як Дорошенківському полкові довелося в січні 1920 р. побувати в полоні у червоних гайдамаків Волоха²². Переважній більшості дорошенківців на чолі з полковником І. Литвиненком удалося повернутися до армії, але серед старшин-„республіканців” це викликало чутки про те, що Литвиненко зі своїм начальником штабу Чорненком-Чорним насправді перейшов на бік Волоха, а до Армії УНР повернувся лише для „розкладової роботи”²³. Корінні „республіканські” старшини намагалися всіляко дискредитувати Литвиненка, закидаючи йому зраду. На чолі „болбочанівців” виступали такі уславлені запорізькі командири, як І. Дубовий, Д. Федорів, І. Троцький, П. Дяченко.

Відносини між обома старшинськими угрупованнями в дивізії ще більше загострилися влітку 1920 р., з прибуттям до Запорізької дивізії давнього Болбочанового прибічника сотника М. Гавришка, який став головним натхненником ворожнечі з „волохівцями”²⁴. Незважаючи на те, що Гавришко був оголошений поза законом як учасник виступу Болбочана в червні 1919 р., командир 1-ї Запорізької Республіканської бригади полковник І. Дубовий призначив його своїм заступником. Уже незабаром М. Гавришко розпочав справжню кампанію з „викриття зрадників” серед командного складу Запорізької дивізії, що, на його думку, підтримували „волохівців”²⁵.

Щоправда, комдив А. Гулий-Гуленко мав серед запорожців неабияку популярність. Відомий керівник повстанського руху в Південній Україні, він виявив

Генерал Г. Базильський

себе ще й талановитим командиром дивізії регулярної армії. Здібний і відважний воєначальник, Гулий-Гуленко упродовж свого більш як піврічного командування 1-ю Запорізькою дивізією в 1920 р. здобув значну популярність серед старшин і рядових вояків. Восени 1920 р. на його місце було призначено генерала Г. Базильського. Новий командир, що в 1919 р. вже командував дивізією в Запорізькій групі, також був досить популярним серед підлеглих, добре знав життя запорізького війська, його старшинський склад і вважався серед запорожців „своєю людиною”²⁶. Базильському довелося очолити Запо-

різьку дивізію під час останніх боїв з більшовиками в листопаді 1920 р.; він залишався командиром запорожців і після інтернування Дієвої армії УНР у польських таборач.

Та на відміну од комдивів не щастило запорожцям з начальниками штабу дивізії. Сотник В. Савченко, що тривалий час у 1920 р. перебував на чолі штабу 1-ї Запорізької дивізії, на цій посаді не виявив потрібних для старшини особистих якостей і зрештою у вересні 1920 р. був відкомандирований з дивізії з атестацією „людини нервової” і панікера²⁷. Його змінив підполковник Я. Стефанів, який перед тим обіймав посаду начальника оперативного відділу штабу Дієвої армії УНР. Збереглося чимало свідчень про те, що Стефанова надзвичайно цінували в штабі армії. „Цей здібний старшина прекрасно розумів тактику наших противників; призначення його до запорожців було моїм особистим, коли я довідався, що на чолі у запорожців не все гаразд,” — згадував командувач армії М. Омелянович-Павленко²⁸. Втім із запорожцями Стефанів також був добре знайомий — увесь 1919 р. він прослужив на посаді начальника штабу однієї із запорізьких дивізій. Тож він отримав призначення в добре знайоме йому військове з'єднання. Як зазначав у спогадах Ю. Магалецький, тодішній командир дивізії А. Гулий-Гуленко та Стефанів дуже вдало доповнювали один одного в керівництві 1-ю Запорізькою дивізією: „Перший був невичерпної ініціативи, бистрий в рішеннях і швидко орієнтувався в подіях, другий — надзвичайно працьовитий і до дрібниць все обмірковував. Обидва відважні й умілі поводитись з підлеглими, за що й тішились великою любов'ю в дивізії”²⁹.

Старшина-гарматник і гайдамака. 1918–1919 рр.

Проте вже незабаром виявилось, що справжньою причиною призначення підполковника Стефанова до Запорізької дивізії був скандал у штабі Дієвої армії довкола зв'язків Стефанова із закордонною групою українських комуністів у Чехословаччині, після якого він уже просто не міг залишатись на попередній посаді³⁰. Справді, підполковник Стефанів не приховував своїх лівих політичних переконань, та в Запорізькій дивізії це викликало вкрай негативну реакцію старшин 1-ї Республіканської бригади, яку тоді за відсутністю полковника І. Дубового тимчасово очолював сотник М. Гавришко. Він у приявності командира дивізії Г. Базильського відкрито звинуватив Стефанова у „волохівщині” й більшовизмі. Гавришко був переконаний, що Стефанів хоче завести Запорізьку дивізію в полон до 60-ї російсько-більшовицької дивізії, яка стояла в листопаді 1920 р. на фронті проти запорожців (у складі її, до речі, були волохівські гайдамаки). На початку жовтня 1920 р. М. Гавришко демонстративно подав у відставку, заявивши в рапорті, що вважає Стефанова більшовиком і працювати з ним не може³¹. „Саботажем” Стефанова пояснювали старшини 1-ї бригади критичне становище дивізії під час листопадових боїв 1920 р., коли вона двічі ледь не потрапила в оточення.

Внутрішня ворожнеча між старшинами Запорізької дивізії під час війни не відчувалась так, як це потім виявилось на інтернуванні. Спільна боротьба проти ворога все ж таки об'єднувала. Але атмосфера деморалізації і „пошуків винних”, що запанувала серед інтернованого вояцтва після листопадової катастрофи 1920 р., надзвичайно сприяла поширенню в його середовищі розбрату.

До того ж вимушена таборова бездіяльність також створювала сприятливі умови для зведення старих поррахунків. Уже невдовзі старшини-„республіканці” почали відверто цькувати полковника Литвиненка та його найближчих співробітників. Створена в січні 1921 р. дивізійна гонорова рада, що розглядала питання про підвищення у званнях, нагородження тощо і в якій більшість становили старшини 1-ї Республіканської бригади, намагалась усіляко дискредитувати старшин-дорошенківців. Почастішали й побутові прояви ворожості між старшинськими угрупованнями. „Республіканці” тримались досить агресивно, оскільки за чисельністю значно переважали своїх суперників.

Цікаво, що в 1921 р. серед запорізьких старшин залишилося не так уже й багато ветеранів – учасників подій 1919 р. Кадровий склад запорізьких частин був на час інтернування вже не той, що раніше; на командних посадах перебувало чимало переміщених з інших частин старшин. „На фронті ми мали малі склади чот, а тим самим і сотень. Тепер же, в таборі, все переформовувалося, до повного складу доповнювалося. Де того ми набрали – не знаю, але було то

різної шерсті і не одної масті”, – згадував підстаршина полку Чорних запорожців В. Сім'янець³². Станом на 21 січня 1921 р. 1-ша Запорізька дивізія налічувала у своєму складі 472 старшини й 1667 вояків. Найбільшу кількість старшин мала 1-ша Запорізька Республіканська бригада полковника І. Дубового – 133. У 2-й бригаді полковника І. Литвиненка було 83 старшин, у 3-й відповідно – 53³³. Проте це вже не була колишня монолітна, злитована спільним бойовим досвідом старшинська громада.

Найпоказовішою щодо цього була саме 2-га Запорізька бригада полковника І. Литвиненка, що складалася з 4-го Дорошенківського, 5-го Богданівського й 6-го Низових запорожців куренів. Так склалося, що саме богданівці й дорошенківці впродовж Визвольної війни зазнали чи не найбільших, порівняно з іншими запорізькими частинами, втрат старшинського складу.

„Старі” старшини-богданівці майже всі загинули в січні 1920 р. в полоні у Волоха. На 1921 р. єдиним старшиною в курені, що служив у формації ще з 1917 р., був сотник М. Довбня, помічник курінного командира. Командир хорунжий Б. Залевський, як і курінний ад'ютант сотник Д. Василик, щойно в 1919 р. прийшли до Запорізького корпусу³⁴. З 5 сотенних командирів тільки один (!) служив у лавах богданівців з 1918 р., решту переведено до частини лише влітку 1920 р. з інших дивізій та комендатури запілля³⁵. Переважна більшість старшин куреня до 1920 р. не мали жодного стосунку до богданівців, та й до запорожців узагалі. Так, хорунжий Ю. Сімоновський служив раніше в 3-й Залізній дивізії, хорунжий Жилінський – у січево-стрілецьких частинах, хорунжий П. М'який тривалий час перебував у комендатурі запілля тощо³⁶. Тож у цілому з 20 старшин-богданівців 1921 р. лише кілька служили в цій формації з 1917 – 1919 рр.

Не набагато ліпшим було становище і в 4-му Дорошенківському курені. Кадр старшинського складу дорошенківців поліг у жорстоких боях з більшо-

*Полковник І.Литвиненко
(на еміграції)*

виками й білогвардійцями влітку – восени 1919 р. або ж був розпорочений після польського полону наприкінці 1919 р. На початку 1921 р. курінь мав у своєму складі тільки 15 старшин і серед них не було жодного, що служив у ньому з 1917 р. „Старими” старшинами в курені вважалися лише його командир сотник В. Григоренко й сотенні Ю. Чепурний, М. Яременко та І. Ткаченко, що розпочали свою службу в лавах дорошенківців навесні 1918 р. (усі вони, до речі, на час виступу Болбочана, у червні 1919 р., командували сотнями), та ще кілька старшин, які служили в цій формації з 1919 р.³⁷ Не менше ніж половину старшин куреня було переведено з інших частин³⁸.

А втім певна кількість „старих” дорошенківців також служила в іншій частині – 6-му курені Низових запорожців, створеному з партизанських загонів, що приєдналися до Армії УНР під час Першого Зимового походу. Курінь з багатьох поглядів був виразно „партизанський”, практично всі його старшини на чолі з курінним поручником В. Недайкашею походили з Глодоського повстанського загону, лише кількох було переведено зі штабу дивізії чи комендатури запілля³⁹. Частина старшин-глодосівців (поручник І. Недайкаша, хорунжий Л. Прядко, хорунжий П. Недайкаша та ін.) служила 1919 р. в Дорошенківському полку. Саме „глодоська” сотня дорошенківців і заарештувала в червні 1919 р. полковника Болбочана. Хорунжі П. Лисенко й О. Власюк служили в 1919 р. у 3-му гайдамацькому полку отамана О. Волоха⁴⁰. Хорунжий І. Кириченко взагалі виявився „старим гайдамакою” – він брав участь ще у створенні Гайдамацького коша Слобідської України на початку 1918 р., а в 1919 р. командував сотнею в 3-му гайдамацькому полку⁴¹.

Та найбільше „старих” богданівських, дорошенківських і гайдамацьких старшин було в штабі 2-ї Запорізької бригади. Командир бригади І. Литвиненко пройшов усю Визвольну війну, з самого 1917 р., у лавах Дорошенківської формації – як і його начальник штабу сотник П. Чорненко-Чорний (він у 1919 р. ще й очолював політичний відділ штабу 6-ї Запорізької дивізії)⁴². Колишніми дорошенківцями були також начальник оперативного відділу штабу бригади хорунжий І. Блудимко, командир штабової кінної сотні поручник Т. Северин⁴³. Начальник бригадної розвідки й контррозвідки сотник О. Ковальчук починав свою службу в Богданівському полку, а помічник начальника оперативного відділу поручник І. Одинець два роки командував батареєю в 3-му гайдамацькому полку⁴⁴. Командир немущрової сотні бригади хорунжий Т. Романюк так само прослужив увесь 1919 р. у лавах гайдамацького полку⁴⁵. Комендант штабу бригади сотник М. Антропів і начальник її інспекторської частини хорунжий К. Писарський у 1919 р. працювали в штабі 6-ї Запорізької дивізії⁴⁶. Лише старшини

Ф. Осадчий, М. Бутович і Севаст'янів були переведені до штабу 2-ї Запорізької бригади з інших військових з'єднань.

Отже, в усій 2-й Запорізькій бригаді налічувалося не більше 25 „старих” старшин, що служили у своїх частинах бодай з 1919 р. Вони становили менше від третини загальної кількості старшин бригади⁴⁷. Тож від колишньої згуртованості особового складу залишилась тільки згадка; „корінних” старшин у військових формаціях зосталося обмаль.

Трохи іншою була ситуація зі старшинським складом у 1-й Запорізькій бригаді, яка складалася з підрозділів, що їх у минулому сформував полковник Болбочан, – 1-го Республіканського, 2-го Мазепинського й 3-го Наливайківського куренів. Жодній з цих формацій під час свого бойового шляху в 1918 – 1920 рр. не довелося зазнати ворожого полону, як це сталося з дорошенківцями чи богданівцями. У боях ці частини, звичайно, мали втрати серед особового складу, проте цілісність їх завжди лишалася незмінною, що значною мірою й допомогло зберегти їхній кадровий склад.

На жаль, нам не вдалося віднайти в архіві докладних відомостей про службу старшин 1-ї Запорізької Республіканської бригади, однак наявні документи

свідчать, що її курені в цілому були досить добре вкомплектовані старшинським складом. Практично всі сотенні командири в бригаді обіймали свої посади з літа 1920 р., а дехто (як наприклад, сотник М. Донців) – ще з 1919 р., після тривалої служби у своїх частинах⁴⁸. За нашими підрахунками, з 30 старшин, що числилися в кожному курені, не менш ніж половина були „старими” запорожцями (у Наливайківському курені „корінні” старшини навіть становили більшість). Командири 1-го Республіканського й 2-го Мазепинського куренів сотники Д. Федорів і Г. Романовський служили в Запорізькій формації з самого початку її існування. У 1918 р. вони обидва, а також командир 3-го Наливайківського куреня сотник К. Андрущенко були в 2-му Запорізькому Рес-

Полковник І.Дубовий

**Полковник І.Троцький.
1919 р.**

**Підполковник
В.Ридченко. 1919 р.**

публіканському полку П. Болбочана командирами сотень, а в 1919 р. – командирами куренів уже у своїх, розгорнутих з Республіканського полку, частинах. Невідомо, скільки саме „старих” республіканців служило в штабі 1-ї Запорізької бригади, проте можна з упевненістю припустити, що їх була значна частина серед 30

штабовиків. До „корінних” мазепинців належав і сам командир бригади полковник І. Дубовий. Загалом старшини 1-ї Запорізької Республіканської бригади жили згуртованою військовою родиною, у середовищі якої надзвичайно шанувались полкові традиції і пам'ять покійного полковника П. Болбочана як засновника й творця Запорізької військової формації.

3-тя Запорізька бригада полковника І. Троцького також мала у своєму складі чимало старшин-„болбочанівців”, оскільки при створенні її було використано кадр „республіканських” частин. Однак у листопадових боях 1920 р. бригада зазнала чи не найбільших у дивізії людських втрат, тож на інтернуванні в її складі залишилось тільки 50 старшин, з яких „старими” могла називатись щонайбільше третина. Командир бригади Троцький протягом 1918 – 1919 рр. був незмінним командиром Запорізького Кармелюцького полку й переконаним шанувальником пам'яті полковника Болбочана. „Старими” кармелюківцями були також ад'ютант бригади сотник М. Марин, начальник постачання підполковник Л. Писанюк, командир 8-го Кармелюцького куреня підполковник В. Ридченко та його помічник сотник М. Жиденко⁴⁹.

Цілковито „старим” був за своїм старшинським складом кінний полк Чорних запорожців; з його 60 старшин лише чверть служила до 1920 р. в інших частинах. На командних посадах в полку Чорних запорожців перебували тільки „старі”

**Полковник П.Дяченко.
1930-ті рр.**

старшини, причому частина з них обіймала свої посади ще з 1919 р. (командир полку полковник П. Дяченко, курінний командир хорунжий Г. Плужник, сотенні командири поручники Б. Насонів, Г. Стеценко, сотники І. Зуб і П. Бугарін)⁵⁰. Полк було створено в 1918 р. з кінної сотні 2-го Запорізького Республіканського полку П. Болбочана (певний час він навіть мав його ім'я). Тому зрозуміло, що громада старшин полку на чолі зі своїм командиром, ушлявленим героєм Першого Зимового походу й кампанії 1920 р. полковником П. Дяченком надзвичайно шанувала пам'ять Болбочана, постійно ворогуючи зі старшинами-дорошенківцями.

Колишнім давнім Болбочановим співробітником був і командир Запорізької гарматної бригади підполковник С. Лощенко та командир інженерного куреня дивізії підполковник М. Герасимів, що служили в Запорізькій формації з часу її створення.

Таким чином, незважаючи на те, що в цілому в 1-й Запорізькій дивізії налічувалося не так уже й багато „старих” кадрових старшин, проте республіканців було серед них значно більше, аніж дорошенківців, богданівців чи колишніх гайдамаків разом узятих. Як показують наші підрахунки, до 100 старшин у 1-й, 3-й, гарматній бригадах, кінному полку Чорних запорожців та інших підрозділах Запорізької дивізії у 1918 – 1919 рр. служили безпосередньо під командою П. Болбочана або ж частинах, які він сформував. Колишні „болбочанівці” були значно чисельнішою і згуртованішою спільнотою, аніж „корінні” старшини 2-ї Запорізької бригади полковника І. Литвиненка.

Ворожнеча між обома старшинськими угрупованнями не могла не відіграти ролі дестабілізаційного чинника в житті Запорізької дивізії. „Республіканці” не прощали дорошенківцям і гайдамакам причетності до смерті улюбленого командира й усіляко намагались їх дискредитувати. А що переважна більшість дорошенківців і гайдамаків, які служили в дивізії, свого часу побували в більшовицькому полоні або ж на службі у Волоха, то їм закидали зраду й розкладову роботу у війську на користь більшовиків. Гадаємо, такі звинувачення все ж таки значно більше впливали з бажання звести давні порахунки, аніж зі справжньої турботи про армію. Бо ж серед командного складу 2-ї Запорізької бригади були старшини, що в 1920 р. навіть по кілька разів потрапляли до більшовицького полону і щасливо поверталися з нього до Армії УНР – наприклад, начальник штабу бригади сотник П. Чорненко-Чорний, начальник розвідувального й контррозвідувального відділу сотник О. Ковальчук; були й колишні волохівські гайдамаки – такі як помічник начальника оперативного відділу штабу бригади поручник Одинець, начальник інспекторського відділу хорунжий К. Писарський, сотенні командири поручник Т. Северин і хорунжий число 2, 2005 р.

Т. Романюк⁵¹. „Волохівців” насправді мала й 1-ша Запорізька Республіканська бригада. Зокрема в 2-му Мазепинському курені сотенним командиром був хорунжий М. Зелінський, що в 1919 р. служив у 3-му гайдамацькому полку; півсотенний командир сотник Д. Ковтун також увесь 1919 р. прослужив у 3-му гайдамацькому полку на посаді помічника командира полку (втім він незабаром перевівся до 2-ї Запорізької бригади)⁵². Нарешті, ад'ютант Мазепинського куреня Т. Цебро впродовж 1919 р. не просто перебував на окупованих більшовиками теренах, але, як твердили очевидці, навіть служив у більшовицьких каральних формуваннях⁵³. Тож у „волохівщині” й більшовизмі з таким самим успіхом можна було звинуватити й деяких мазепинських і республіканських старшин.

Досить цікаво виглядала й ще одна обставина. Саме в 1-й Запорізькій Республіканській бригаді траплялися випадки дезертирства старшин – на відміну од інших бригад дивізії, де цього тривалий час не було. Так, протягом грудня 1920 – лютого 1921 рр. 1-шу Запорізьку бригаду самовільно покинули більш як десяток старшин⁵⁴. Очевидно, це були „сторонні”, переведені до бригади з інших з'єднань. Та водночас варто відзначити, що в лавах „республіканських” частин перебували старшини, які служили раніше в російсько-білогвардійських формуваннях. Власне кажучи, кожна запорізька бригада мала у своєму складі незначну кількість колишніх денікінців (до 2 – 4 чоловік), дехто з них при цьому обіймав посади (наприклад, командир сотні дивізійної польової варті поручник П. Осавуленко, начальник господарської частини інтенданства дивізії С. Галамій)⁵⁵. Та в 1-й Запорізькій Республіканській бригаді колишніх білогвардійців налічувалося найбільше – 10 старшин! Декого з недавніх денікінців командир бригади Дубовий навіть призначив на командні посади (командир сотні хорунжий І. Трухан, скарбник бригади хорунжий М. Фриш, півсотенні командири поручник Д. Мохнатко і хорунжий Б. Калиновський)⁵⁶. У бригаді мала панувати досить прикметна атмосфера, якщо переведені з інших частин українські старшини з неї дезертували, а колишні денікінці, як виглядає, почувалися досить вигідно... Втім сам полковник І. Дубовий, підполковник М. Герасимів, сотник Д. Федорів та деякі інші „корінні” республіканці й мазепинці прийшли до запорожців у лютому 1918 р. з російського офіцерського добровольчого загону, який до того часу жодного стосунку до української національної революції не мав⁵⁷.

Тим часом старшини-„республіканці” не обмежувалися лише спробами порухатися з полковником І. Литвиненком та його товаришами по службі. Колишні „болбочанівці” звинувачували Головного отамана С. Петлюру і весь державний провід УНР у неспроможності до реального державного й військово-

вого будівництва, зокрема в тому, що уряд привів українську справу до катастрофи, не забезпечивши її від провокаторів і зрадників. На карб державної влади зараховували й те, що на високі командні посади призначали не професійних військовиків (Болбочана), а отаманів-політиканів (Волоха), що зруйнували армію і унеможливили відсіч зовнішньому агресорові. Як уже згадувалось, невдоволення С. Петлюрою й соціалістичним урядом УНР, а то й відверто зневажливе ставлення до влади, узвичаїлося серед багатьох старшин-„республіканців” на інтернуванні. „Боже благословення най зійде на нас, голодних і холодних, всіма забутих і нікому не нужних в цей Святий вечір. Сльози наших кривих і знайомих най падуть на голову завівших нас сюди узурпаторів-авантюристів”, – такого змісту листівки поширювались серед запорожців на Святвечір 1921 р.⁵⁸

Саме тому діяльність командувача Армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, спрямована на усунення від влади уряду УНР і С. Петлюри та встановлення натомість військової диктатури, дістала підтримку серед значної частини „корінних” старшин 1-ї Запорізької дивізії. Цілком співчував цим намірам командир дивізії генерал Г. Базильський, який був у гарних відносинах з М. Омеляновичем-Павленком ще з 1919 р., коли той певний час командував Запорізькою групою⁵⁹. Головного отамана С. Петлюру Г. Базильський уважав відповідальним за невдалий союз з Польщею і катастрофу української державності. До речі, в минулому, ще під час революції 1917 р., між Петлюрою і Базильським уже якось стався конфлікт – коли одна з українських армійських рад російської армії, серед членів якої був і Г. Базильський, висловила недовіру Генеральному секретареві військових справ УНР С. Петлюрі як особі, некомпетентній у справах військового будівництва⁶⁰.

А втім у будь-якому разі М. Омелянович-Павленко мав чималу популярність поміж старшин і вояків 1-ї Запорізької дивізії. Так повелося ще з часів Зимового походу, який командувач армії пройшов фактично разом із запорожцями⁶¹. Особливою відданістю йому відзначався кінний полк Чорних запорожців, що своєю чергою був для командарма чи не найулюбленішою військовою частиною в Дієвій армії. А старшини „болбочанівських” підрозділів були ладні підтримати М. Омеляновича-Павленка передусім на противагу С. Петлюрі, якого вони вважали головним винуватцем усіх невдач української армії. Лише „старі” дорошенківці, гайдамаки й богданівці на чолі з полковником І. Литвиненком значно стриманіше поставились до політичної діяльності командарма, вважаючи С. Петлюру визнаним лідером національно-визвольного руху. Це, звичайно, лише посилювало ворожнечу в дивізії між обома старшинськими угрупованнями.

У січні 1921 р. в Пикуличах виник гурток старшин 1-ї Запорізької Республіканської бригади, від імені якого сотник М. Гавришко й хорунжий Притика опублікували у перемиському часописі „Український голос” листа з нищівною критикою на адресу Головного отамана С. Петлюри та соціалістичного керівництва УНР⁶². У таборовому Запорізькому українському товаристві, куди ввійшли головно старшини 1-ї бригади, також вирували антипетлюрівські настрої; дехто з членів президії товариства вимагав поставити на порядок денний питання про обмеження влади С. Петлюри над армією. Такої позиції додержувався й таборовий журнал „Аванс”, видання якого розпочав М. Гавришко, підтриманий частиною старшин „республіканців”. На сторінках „Авансу” раз у раз акцентувався поділ запорожців на „болбочанівців” і прихильників Петлюри; водночас Гавришко не втомно викривав „тих, хто, йдучи заодно з Волохом, залишився тут, щоб остаточно доконати нас”⁶³. Частина журнальних публікацій була присвячена постаті колишнього гетьмана П. Скоропадського, що на протипагу С. Петлюри розцінювався як патріот і видатний державний діяч України.

Агітація гетьманців в умовах цілковитої деморалізації української армії на інтернуванні, як уже згадувалось, мала спершу частковий успіх. На початку лютого 1921 р. до канцелярії Директорії УНР надійшло повідомлення про те, що гетьманські організації збираються розповсюджувати свою пропагандистську літературу „і серед інтернованої в Польщі Армії УНР, куди послані спеціальні агенти для пропаганди, а особливо в Запорізькій дивізії, серед старшин якої гетьманці сподіваються знайти найбільш міцний ґрунт”⁶⁴. Справді, гетьманська література до Пикулицького табору вже надійшла – її таємно привіз колишній Болбочанів ад’ютант Корж. У розмовах із запорізькими старшинами він прозоро натякав їм, що „скоро блисне булава”⁶⁵. Нелегально відвідав табір і один з провідників гетьманського руху С. Шемет. Серед старшин і вояків ширилися чутки, що гетьман П. Скоропадський сформував у Німеччині армію, з якою має намір далі вести боротьбу проти більшовиків, тимчасом як Петлюра завів свої війська в польський полон. Були й розмови про те, що військо опинилось на інтернуванні виключно внаслідок неспроможності Головного отамана очолювати державу й армію тощо. Подеїкували, що С. Петлюра під впливом поразки збирається зректися влади⁶⁶. Командир 3-ї Запорізької бригади полковник І. Троцький навіть стверджував, що командарм М. Омелянович-Павленко має намір запросити гетьмана Скоропадського до керівництва армією УНР⁶⁷.

Якось протидіяти активній протипетлюрівській агітації намагався лише командний склад 2-ї Запорізької бригади. Начальник штабу бригади полковник

П. Чорненко-Чорний скерував на ім’я командира дивізії Г. Базильського рапорт, у якому вказав на неприпустимість політичних спекуляцій у дивізії. Проте жодного результату це не дало. „Той дурак або злодій, хто служить у Петлюри, бо хіба ж порядна людина може бути у бухгалтера міністром,” – заявив у присутності інших військовиків слідчий старшина Запорізької дивізії хорунжий Лопатюк. Чорненко-Чорний повідомив про цей інцидент генерала Базильського, проте той відповів, що „бувають у чоловіка такі моменти, коли він усе говорить”⁶⁸. Не зреагував командир дивізії і на повідомлення про агітацію, яку хорунжий Вирва провадив поміж вояків на підтримку командарма М. Омеляновича-Павленка й гетьмана П. Скоропадського. Ставало очевидним, що Базильський не збирається перешкоджати втягненню дивізії „в політику”. Цілковито безпорадним щодо політичної ситуації в 1-й Запорізькій дивізії виявився і її культурно-освітній відділ на чолі з хорунжим М. Островерхою. Частина його співробітників – поручник Коршнівський, підполковник Мантуляк, хорунжий Лопатюк – були запеклими супротивниками „петлюрівщини”⁶⁹.

Наприкінці лютого 1921 р. стало відомо, що 1-шу Запорізьку дивізію планують перемістити з Пикуличів до іншого табору для інтернованих, розташованого у Вадовицях. Це викликало невдоволення командного складу дивізії, адже в Пикуличах старшини вже встигли облаштуватись. Генерал Г. Базильський усіляко намагався протидіяти цьому переміщенню. У доповідях керівництву він скаржився на брак у Вадовицях місця, потрібного для дивізії, про невідповідність запорожців до будь-яких передислокацій тощо⁷⁰. 15 лютого, оглянувши Запорізьку дивізію, комдив дійшов висновку, що „в частинах 50% зовсім без взуття і до 35% в дуже рваних чоботях, до 35% зовсім без шинелей, до 20% без різного другого одягу... Багато людей вже лежить із-за цих причин хворими і з переїздом відірвуться від частин і будуть без нашої допомоги в догляді”⁷¹. Проте вимоги Базильського залишити дивізію в Пикуличах не могли вже змінити рішення Військового міністерства УНР і польської влади⁷². 24 лютого план пересування українських частин з Пикуличів до Вадовиць затвердили військові власті обох сторін і Базильський дістав остаточні вказівки в цій справі⁷³. 24, 26 лютого і 3 березня 1921 р., кількома ешелонами, 1-шу Запорізьку дивізію (понад 470 старшин і 1540 вояків) перевезено до табору для інтернованих у Вадовицях⁷⁴. Кілька сотень хворих і відхворілих запорожців тимчасово залишились у Пикуличах, щоб незабаром приєднатися до своїх частин.

Нове місце перебування 1-ї Запорізької дивізії було колишнім австрійським табором для військовополонених, створеним на базі казармових приміщень з максимальною місткістю до 6 000 осіб⁷⁵. „Само м. Вадовиці і табор число 2, 2005 р.

знаходяться в багnistій нездоровій місцевості, – згадував генерал Ю. Гютюнник, якому довелося побувати у Вадовицях. – Бараки для людей збудовані ще австрійцями для полонених, вони досить-таки поїдгнівали, груби порозвалювалися, вікна повибивано... Потроху, своїми власними засобами почали частини лагодити бараки. Але й після „ремонту” бараки залишилися гіршими, ніж стайня у доброго господаря”⁷⁶. Інший сучасник так описував вигляд Вадовицького табору: „Перед нашими очима стало 25 – 30 чорних, сумних як труни будівель-бараків на просторі двох десятин. Цей простір було обнесено навколо кільчастим дротом з будками для вартівників”⁷⁷.

Та все ж таки побутові умови тут були значно ліпші, аніж у Пикуличах. Це стосувалося передусім стану бараків і господарських приміщень, а також харчового забезпечення частин. У таборі діяла філія американської добротинної організації „YMCA”, що надавала інтернованим певну матеріальну допомогу⁷⁸. Досить гарним було ставлення до українців польського коменданта табору полковника Пулковського та його підлеглих⁷⁹. Хоча сам стан Вадовицького табору був далеко не ідеальний – катастрофічно не вистачало палива, у бараках бракувало належного освітлення, не було шпиталю й амбулаторії, як і взагалі медичного чи санітарного приладдя і майна.

Актуальною залишалась і проблема скученості на терені табору великої кількості людей. Окрім новоприбулої з Пикуличів 1-ї Запорізької дивізії (а також невеличких відділів Кулеметної дивізії), у Вадовицях розташувалась очолювана генералом І. Омеляновичем-Павленком Окрема кінна дивізія, а також Спільна юнацька школа Армії УНР під командою генерала М. Шаповала. Загальна кількість людей, зосереджених у Вадовицях, досягла близько 5 000⁸⁰. Потребу поліпшити санітарно-побутові умови життя в таборі у зв'язку зі скученням такої кількості людей добре розуміли у Військово-міністерстві УНР. У цій справі постійно провадилися переговори з польською військовою владою. Нарешті, 12 березня канцелярія Головного отамана повідомила командування 1-ї Запорізької дивізії, що польські чинники вживуть усіх заходів, аби поліпшити ситуацію в таборі⁸¹.

Та крім матеріально-побутових умов таборового життя, дуже велике значення мала політична атмосфера, що склалася в громаді старшин Окремої кінної дивізії перед прибуттям до Вадовиць запорожців. Річ у тім, що в жодному іншому з'єднанні Дієвої армії УНР (за винятком хіба що самих запорожців) протипетлорівські настрої не набули такого поширення, як у Кінній дивізії. Щоправда, це здебільшого зумовлювалося не надмірним патріотизмом старшин-кіннотників, а радше навпаки – певними проблемами особового складу дивізії з національною свідомістю. Упродовж усієї

Визвольної війни 1917 – 1920 рр. в українській армії відчувалася нестача кадрових старшин-кіннотників. Так уже склалося, що кадр кінноти російської царської армії становили дворяни, які зазвичай виразно усвідомлювали себе росіянами і воліли битися проти більшовиків у лавах білих армій, аніж у складі збройних сил „сепаратистських” держав-лімітрофів. Кадрові офіцери кінноти потрапляли на службу до національних армій найчастіше під тиском обставин, не маючи іншого вибору й прагнучи лише боротися проти більшовиків. Тому значна частина старшин Окремої кінної дивізії, створеної в Армії УНР улітку 1920 р., мала про українську національну ідею в ліпшому разі невиразне уявлення.

Напередодні листопадових боїв 1920 р. харчовий склад Окремої кінної дивізії досягав 245 старшин і 1923 вояків, причому в бойовому відношенні її частини налічували лише 93 старшини (1)⁸². В останніх боях Армії УНР з більшовиками дивізія зазнала втрат, а на інтернуванні її кількісний склад значно зменшився ще й унаслідок дезертирства. Нестійких елементів в Окремій кінній дивізії виявилось чимало не лише серед рядовиків, а й старшин. Зафіксовано випадки, коли одного дня з дивізії зникло 26 старшин⁸³. Звичайно, значною мірою це пояснювалося матеріальною незабезпеченістю, незадовільними побутовими умовами тощо. Як і інші армійські з'єднання, Окрема кінна дивізія потерпала від нестачі одягу й взуття⁸⁴. До цього додавалася й загальна деморалізація вояків. „Відсутність контакту з урядом і нашим головним військовим командуванням, відсутність інформації щодо нашої політичної ситуації, брак білизни, взуття та одягу, неможливі харчі табору (конина і стручки з гороху) та взагалі одноманітність безпросвітного сидіння в таборі негативно впливали на вояцтво”, – згадував полковник Д. Жупінас, командир полку Окремої кінної дивізії⁸⁵. У таких умовах чимало старшин і вояків віддавали перевагу дезертирству перед „таборовим сидінням”, тим більше, що неподалік Вадовиць пролягав польсько-чеський кордон⁸⁶. Та все ж таки відповідальність за незадовільний моральний стан частин падала й на командування дивізії, що не спромоглося згуртувати старшин і вояків довкола національної ідеї.

Командир Окремої кінної дивізії генерал І. Омелянович-Павленко, молодший брат командарма й колишній полковник кінноти старої російської армії, перебував на українській службі з 1917 р., однак протягом усієї Визвольної війни фактично нічим особливим себе не виявив – ні гучними перемогами, ні блискуче здійсненими операціями. Натомість у його біографії була сторінка, яка досить промовисто свідчила про рівень відданості І. Омеляновича-Павленка українській національній справі. Наприкінці 1919 р., будучи інспектором кінноти Дієвої армії УНР, І. Омелянович-Павленко поки-

Генерал І. Омелянович-Павленко

Сотник І.Цапко. До 1918 р.

нув війська напризволяще в „трикутнику смерті” й подався на зайняті білогвардійцями терени. Опинившись у Збройних Силах Півдня Росії, він деякий час служив у Кубанській армії і лише поразка білогвардійців навесні 1920 р. примусила його знову повернутися до українського війська (за допомогою місії УНР у Тифлісі). Зрозуміло, що цей факт своєї біографії генерал намагався не афішувати в Армії УНР, що йому непогано й вдавалося (не в останню чергу завдяки сприянню старшого брата).

Неабиякий вплив на командира Окремої кінної дивізії мав його особистий приятель сотник І. Цапко, який упродовж 1918 – 1919 рр. служив у козачих частинах білогвардійських військ, а навесні 1920 р. супроводжував І. Омеляновича-Павленка в дорозі з Кубані на Україну⁸⁷. Цапко став першим начальником штабу Окремої кінної дивізії, а вже незабаром дістав призначення на начальника її інспекторського відділу. Як і командир дивізії, він не надто розводився про свою службу в білогвардійців, намагаючись створити враження, ніби служив в українській армії від самого початку її існування⁸⁸. І хоч проти Цапка вже в середині 1920 р. було порушено кримінальну справу за розбій і насильство над єврейським населенням, завдяки заступництву І. Омеляновича-Павленка слідство припинили, а сотника перевели на посаду помічника командира полку⁸⁹.

Сотник І.Стасенко. До 1917 р.

Певні проблеми з минулим мали й командири обох бригад дивізії – сотник І. Стасенко і підполковник Ю. Ордановський, що числилися на українській службі з 1918 р. Перший увесь 1920 р. перебував невідомо де, з'явившись до Дієвої армії УНР щойно в січні 1921 р.⁹⁰ А про Ордановського взагалі в частинах кружляли чутки, що за Гетьманату він служив у каральних відділах, брав участь у розправах із селянами, а під час Протигетьманського повстання зі зброєю в руках під російським прапором бився проти Директорії УНР⁹¹.

У денікінців якийсь час служив і командир одного з полків Окремої кінної дивізії поручник Д. Кузьмін, який у 1921 р. намагався довести, що

не з власної волі потрапив до білогвардійців, а в їхніх лавах воював лише проти більшовиків на царинському фронті⁹². Скандального розголосу в дивізії набула й справа сотника Р. Корчунева, що наприкінці 1919 р. виявив себе активним денікінцем. Гостро негативне ставлення до нього рядового особового складу навіть примусило командування дивізії скасувати наказ про призначення Корчунева командиром полку⁹³.

Ситуація з командним складом в Окремій кінній дивізії не могла вважатися задовільною ще й тому, що „корінних” старшин, які служили у своїх частинах хоча б з 1919 р., вона мала обмаль – за нашими підрахунками, не більш як 50 осіб. Переважну більшість старшин було переведено до дивізії з різних запасних частин або польських таборів для більшовицьких військовополонених та інтернованих денікінців. Це, певна річ, робило моральну вартість таких поповнень досить сумнівною. Збереглися навіть свідчення про те, що більшість старшин дивізії погано володіла українською мовою, а то й зовсім її не знала⁹⁴. Тому можна з упевненістю припустити, що старшинський склад Окремої кінної дивізії здебільшого не надто переймався національною ідеєю. Щоправда, трохи вищим рівнем національної свідомості серед старшин-кіннотників вирізнялася офіцерська громада кінно-гірської гарматної бригади полковника О. Алмазова, але, очевидно, тільки завдяки тому, що прийшла в 1920 р. до Ок-

число 2, 2005 р.

ремої кінної дивізії з 1-ї Запорізької і вела свій родовід ще від Болбочанових гарматних підрозділів.

Байдужість до ідеалів національно-визвольної боротьби не могла не позначитись і на політичній атмосфері в Окремій кінній дивізії. В умовах боротьби за владу, що розгорнулася в таборі УНР, більшість старшин дивізії симпатизувала командармові М. Омеляновичу-Павленку як професійному військовикові, обізнаному з життям і потребами армії, – на противагу „націоналістові” й „політикану” С. Петлюрі. Позицію категоричного несприйняття Петлюри в ролі державного діяча зайняла й більшість „старих” старшин-запорожців бригади Алмазова. Комдив І. Омелянович-Павленко з цілком зрозумілих причин підтримував у боротьбі за владу командарма, свого старшого брата. Начальник штабу дивізії сотник П. Силенко-Кравець, що служив в українській армії ще з 1917 р., як виглядає, так само не відчував пієтету до С. Петлюри, а був радше симпатиком гетьманського руху⁹⁵.

До речі, з такою антипетлюрівською позицією солідаризувався й начальник розташованої у Вадовицях Спільної військової юнацької школи генерал М. Шаповал. Молодший брат відомого українського ліворадикального політичного діяча Микити Шаповала, він також уважав Петлюру головним винуватцем військово-політичної катастрофи, що спіткала українську справу.

Уже наприкінці листопада 1920 р., одразу після переходу за Збруч, командний склад Окремої кінної дивізії (до командирів полків включно) надіслав М. Омеляновичу-Павленку листа, у якому висловлював недовіру до соціалістичного керівництва УНР і заявляв, що підтримує наміри командарма встановити військову диктатуру⁹⁶. „Командування Окремої кінної дивізії висловило недовір'я Петлюрі й його урядові; ми вирішили триматись тільки «дедушки» (прізвисько М. Омеляновича-Павленка у військах. – М.К.)”, – заявив полковник О. Алмазов на зборах командирів частин дивізії у грудні 1920 р.⁹⁷ Тож з переведенням до Вадовиць наприкінці лютого 1921 р. ще й Запорізької дивізії, командний склад якої був теж у своїй більшості вороже настроєний до Петлюри, політична атмосфера в таборі ставала вибухонебезпечною.

Сотник П. Силенко-Кравець
(на еміграції)

Звичайно, oprіч солідарності політичних уподобань, старшинський склад Окремої кінної і 1-ї Запорізької дивізії мав не так уже й багато спільного. У багатьох патріотичних старшин-запорожців національний нігілізм кіннотників викликав украй негативну реакцію. Не приховував свого від'ємного ставлення до старшин Окремої кінної дивізії командир полку Чорних запорожців П. Дяченко. Ледь не з презирством ставився до них командир 3-ї Запорізької бригади полковник І. Троцький („Ви нічого не стоїли раніше і зараз нічого не стоїте... Ми вас всіх скоро будемо пороть”, – заявив він якось старшинам Окремої кінної)⁹⁸. Проте якихось надзвичайних інцидентів між старшинами обох з'єднань не виникало. Зате на справжнє цькування й переслідування перетворилось „викриття” в обох дивізіях прихильників Петлюри. У Запорізькій дивізії головний натхненник „болбочанівців” М. Гавришко в „Авансі” закликав старшин одностайно підтримати командарма М. Омеляновича-Павленка й гетьмана П. Скоропадського, виключивши з лав дивізії підполковника А. Стефанова, полковника І. Литвиненка та інших „агентів петлюрівщини”. За допомогою бійки часто намагалися вирішити суперечки з „литвиненківцями” й старшини-чорношличники⁹⁹. До речі, в одному з полків Окремої кінної дивізії, а саме 2-му Запорізькому, на службі перебували близько 15 старшин, які в 1919 р. служили в запорізькій гайдамацькій кінноті. Вони також мали досить напружені стосунки з дивізійним командуванням, що раз у раз закидало їм „волохівщину” й намагалося чинити службові утиски¹⁰⁰.

Політичні настрої серед інтернованих у Вадовицькому таборі частин не могли не викликати занепокоєння серед державного керівництва УНР і тієї частини командування, що зберігала лояльність до Петлюри. Наприкінці березня 1921 р. до Вадовиць прибув помічник начальника розвідувального управління штабу Дієвої армії УНР сотник Б. Гомзин із завданням з'ясувати ситуацію і вжити заходів для її нормалізації. У таборі Гомзин зустрівся зі старшинами начальниками обох дивізіїв, яким указав на неприпустимість політичної агітації у військах. Він звернув увагу й на ворожнечу старшинських угруповань у Запорізькій дивізії і діяльність сотника Гавришка. Ось як описував згодом начальник культурно-освітнього відділу дивізії сотник М. Островерха розмову з Гомзином: „Став він говорити про наше таборове життя, про погані санітарні умовини табору, про його небезпеку на зимовий час. Зійшов і на рух партійної діяльності в таборі, що стала прокидатися. І дійшов до речі, що діяльність гетьманської організації таки живо позначається.

– Підполковник Гавришко – їхній мотор!

– Так, я це знаю. І добре зауважили ви: він діє, але й не скривається з своєю діяльністю! – кажу.

– Саме цю особу не сміємо пустити з наших очей. Його треба пильнувати, за його діяльністю і за його співробітниками слідкувати...”¹⁰¹

Гомзин зажадав від командира Запорізької дивізії генерала Базильського вжити заходів для припинення видання журналу „Аванс” як такого, що розпалює політичну ворожнечу між старшинами дивізії. Базильський, хоча й був противником „петлюрівщини”, проте також не надто захоплювався перспективою остаточного розколу запорожців на взаємно ворожі „партії”. 23 березня комдив видав розпорядження негайно, під загрозою притягнення до судової відповідальності, припинити видання в дивізії журналів, які випускаються таємно, з явним шкідливим напрямом і безглуздим змістом статей¹⁰². Одночасно на вимогу Гомзина Базильський доручив слідчій частині встановити, хто саме видає „Аванс”. Утім багато часу на з’ясування не знадобилося, і вже 25 березня було з’ясовано, що це сотник М. Гавришко. Йому наказом по дивізії Базильський оголосив догану „за занедбання влади”¹⁰³.

Проте лише таких „силових” заходів було замало, щоб нейтралізувати у військах політичних опонентів уряду УНР. На початку квітня 1921 р. Головний отаман С. Петлюра здійснив поїздку по таборах для інтернованих, щоб піднести бойовий дух і настрої вояцтва, а також продемонструвати, що про армію пам’ятають і піклуються¹⁰⁴. Завітав Головний отаман і до Вадовиць. Спершу командування Запорізької і Окремої кінної дивізій вирішило навіть не готуватися спеціально до приїзду С. Петлюри, недвозначно показуючи цим своє ставлення до нього¹⁰⁵. Та зрештою здоровий глузд переміг, і коли 9 квітня Головний отаман у супроводі командарма прибув до Вадовицького табору, його зустріли хлібом-сіллям, військовим парадом та іншими урочистостями¹⁰⁶. До того ж приїзд С. Петлюри викликав величезний ентузіазм серед кількатисячного вояцтва, яке, всупереч політичним комбінаціям свого командування, і далі пов’язувало ідею незалежної України саме з іменем Петлюри. Приїзд вождя, його палкі заклики продовжувати національно-визвольну боротьбу піднесли настрої інтернованих вояків, повернули їм віру в перемогу. „Після відвідин нас Головним отаманом С. Петлюрою у всіх знову появилася надія на скорий поворот на Україну”, – згадував сотник В. Татарський¹⁰⁷.

Відвідини С. Петлюрою Вадовицького табору засвідчили неослабну популярність Головного отамана серед вояцтва. Ставало очевидним, що будь-які протипетлюрівські гасла не матимуть підтримки в рядового особового складу. Це примусило гетьманців і прибічників командарма похвалити „політичну роботу” з вояками. Уже невдовзі після візиту Головного отамана зусиллями його політичних опонентів у таборі почали кружляти чутки

про те, що С. Петлюру усунуто від влади тощо¹⁰⁸. Серед вояцтва Окремої кінної дивізії поширювались відомості про „з’їзд земельних власників”, що начебто мав незабаром обрати гетьмана України¹⁰⁹.

Не припиняв активної агітації на користь гетьманців і сотник М. Гавришко, який, незважаючи на заборону, видав чергове число „Авансу”. Крім традиційного вже цькування Стефанова, Литвиненка та ін., журнал удався й до нападок на комдива Базильського, якому закидалось потурання „петлюрівщині”. Цього вистачило, щоб Базильський наказав арештувати сотника М. Гавришка „за злочини політичного характеру”. 12 квітня Гавришка було заарештовано і ув’язнено на таборовій гауптвахті¹¹⁰. При ньому знайдено чимало кількості пропагандистської літератури гетьманського Союзу хліборобів-державників. Уже попереднє слідство виявило, що „Аванс” друкувався на шапірографі 1-ї Запорізької бригади з відома комбрига полковника І. Дубового, а тривалий час і самого комдива Базильського¹¹¹. Факт причетності вищого командного складу до видання й розповсюдження ворожої стосовно Петлюри й уряду УНР літератури, звичайно, загрожував небезпечними для командування дивізії наслідками.

Водночас приїзд С. Петлюри і той запал, з яким зустрічали Головного отамана кількатисячні маси вояцтва, надихнули нечисленних прихильників Петлюри серед командного складу на активну протидію гетьманській агітації. На імпровізованих „мітингах” старшини з бригади Литвиненка закликали вояків не піддаватися на політичні провокації й зберігати вірність урядові УНР, що єдиний може принести українському народові національне й соціальне визволення. Активні прихильники Петлюри знайшлися навіть серед старшин Окремої кінної дивізії. Так, у кінно-гірській гарматній бригаді Алмазова поручник Г. Онищенко й хорунжий О. Ковінько переконували вояків, що обидва Омеляновичі-Павленки (командарм і командир Окремої кінної) – зрадники, що вони хочуть установити „трудову монархію”, яка нічого спільного з інтересами українського народу не має¹¹². Лояльні до уряду старшини ініціювали створення Товариства українського військово-національного об’єднання з метою виховання старшин і вояків у національному дусі. Вироблений статут організації було подано на затвердження Головному отаманові, який поставився до цієї ідеї прихильно, вітаючи „здорові національні почуття й організаційні зусилля товариства”¹¹³.

Протидіяти появі таких організацій намагався комдив Базильський. 14 квітня з’явився його наказ про заборону членства старшин і вояків Запорізької дивізії в будь-яких громадських чи політичних організаціях. „...Появилось чимало різних організацій, кружків, гуртків і іншого, які, організувавши число 2, 2005 р.

шись нібито на підвалинах неполітичних, разом з цим внесли такий політичний сумбур і кавардак в частинах, що далі цього в війську терпіти неможливо, – йшлося в наказі. – Все раніш дружне і кров'ю своєю об'єднане старшинство і козацтво почало ділитись на купки і, під'юджуємі тими чи іншими, часто невідповідальними і нечесними в своїх намірах поводарями, внесло гризню між цими гуртками відчужених і розкіл. Цього в війську не мусе бути. Ми всі одна сім'я. Повинні бути один дух і одна думка. Треба не колотись нам, не роз'єднуватись, а, навпаки, всіма силами йти ще до більш[ого] об'єднання, яке мусить бути між запорожцями¹¹⁴.

Прихильники Петлюри зрозуміли цей наказ як спрямований проти них. У відповідь командир 2-ї Запорізької бригади І. Литвиненко та його начальник штабу П. Чорненко-Чорний підготували ґрунтовну доповідь про політичну ситуацію в Запорізькій дивізії, у якій звинуватили „республіканських” старшин у „політиканстві”, веденні ворожої до уряду УНР агітації, створенні в дивізії нездорової атмосфери внутрішньої ворожнечі, а генерала Базильського – у потуранні їм. Цю доповідь було надіслано безпосередньо Петлюрі¹¹⁵.

Реакція найвищого керівництва не забарилася. 18 квітня 1921 р. військова польська влада на клопотання військово-похідної канцелярії Головного отамана військ УНР видала розпорядження про арешт і відправлення до карного табору в Домб'є сотника М. Гавришка й командира 1-ї Запорізької Республіканської бригади полковника І. Дубового¹¹⁶. На жаль, нам не вдалося віднайти документів, що допомогли б з'ясувати, хто саме ініціював цей наказ, як і те, який стосунок мав до нього Головний отаман. Очевидно, С. Петлюра нічого не знав про це розпорядження. „Арештовано полк. Дубового і Гавришка. Дати розпорядження про звільнення. Вияснити справу”, – такий запис з'явився в нотатнику Головного отамана саме в ці дні¹¹⁷. Та хай там як, але серед більшості „корінних” старшин 1-ї Запорізької дивізії наказ про арешт комбрига Дубового викликав обурення¹¹⁸. Командири підрозділів 1-ї бригади підполковник Г. Романовський, сотник Д. Федорів, поручник Н. Авраменко та інші „республіканські” старшини висловили рішучий протест проти будь-яких спроб заарештувати їхнього командира як незаконних і безпідставних. На адресу полковника І. Литвиненка та його співробітників лунали відверті погрози. З огляду на загострення ситуації в дивізії генерал Базильський обмежився лише частковим виконанням отриманого наказу, підписавши 20 квітня розпорядження про виключення зі складу 1-ї Запорізької дивізії і відправлення в Домб'є лише сотника М. Гавришка¹¹⁹. У ситуації з Дубовим командир вирішив діяти зовсім інакше – того ж дня, 20 квітня, він видав наказ про усу-

нення від командування бригадою не Дубового, а Литвиненка (як „непідготованого до командування старшини”)¹²⁰. У надісланому на ім'я командарма М. Омеляновича-Павленка рапорті Базильський повідомив про зняття Литвиненка з посади й прохав ужити заходів для скасування наказу про арешт полковника Дубового¹²¹.

Передаючи командування 2-ю Запорізькою бригадою підполковникові Д. Ковтуну (як уже згадувалося, колишньому гайдамацькому старшині), Литвиненко все ж таки сподівався, що в справу втрутиться вища влада. Представник її справді втрутився, але з іншими намірами. 26 квітня до Вадовиць прибув командарм М. Омелянович-Павленко, щоб особисто простежити, аби віддані йому люди не потерпіли. На клопотання М. Омеляновича-Павленка, наказ про арешт і відправлення в Домб'є Дубового було скасовано – комбриг „республіканців” і далі лишився на посаді, наче нічого й не сталося¹²². Залишалось розв'язати ще справу з Гавришком і покарати надмірно „ініціативного” Литвиненка. 26 квітня старшина для проведення судових справ при штабі 1-ї Запорізької дивізії хорунжий Золотаренко в присутності Базильського, Дубового й Литвиненка доповів М. Омеляновичу-Павленку про сотника Гавришка. Головним у його доповіді стало твердження про те, що журнал „Аванс” справді розпалював ворожнечу серед командного складу, проте без будь-яких натяків на політичну агітацію проти уряду УНР¹²³. Слідчому старшині намагався опонувати Литвиненко, який вказав, що деякі статті журналу мають „протидержавний характер”. Та досить швидко полковник збагнув, що присутніх його аргументи зовсім не цікавлять. Проти відправлення сотника М. Гавришка в Домб'є, як виявилось, в принципі ніхто не заперечував, тож було вирішено на цьому й поставити крапку. Полковник І. Дубовий заявив командармові, що в Запорізькій дивізії є два ворожі одне до одного старшинські угруповання – колишні співробітники полковника Болбочана і т. зв. волохівці. Спокій у дивізії, на думку Дубового, запанує лише тоді, коли одне з цих угруповань покине її лави. Відтак М. Омелянович-Павленко багатозначно відповів, що в такому разі дивізію має покинути чисельно менша група старшин¹²⁴.

Отже, „республіканці” могли святкувати перемогу. 4 травня полковника І. Литвиненка було вислано з Вадовиць у розпорядження штабу Дієвої армії¹²⁵. Фактично за дорученням командування слідчий старшина Запорізької дивізії, уже згадуваний хорунжий Лопатюк, „знайшов” зручний привід, щоб віддати Литвиненка до суду, – начебто під час листопадових боїв 1920 р. той кинув напризволяще свою частину, повернувшись до неї щойно в таборах для інтернованих¹²⁶. Уже за кілька днів ад'ютант коман-

дарма повіз до ставки М. Омеляновича-Павленка рапорт генерала Г. Базильського з проханням судити Литвиненка¹²⁷. Усе це мало на меті не лише унеможливити повернення полковника Литвиненка до дивізії, а й показати „петлюрівцям”, які залишалися серед запорожців, що їх чекає в разі загострення конфлікту.

6 травня старшини й вояки Вадовицького табору врочисто святкували річницю завершення Зимового походу Армії УНР. Генерал Г. Базильський від імені вояцтва обох дивізій надіслав з цієї нагоди вітальну телеграму М. Омеляновичу-Павленку, у якій назвав командарма улюбленим вождем українського війська. Телеграми подібного змісту М. Омелянович-Павленко отримав і від інших воєначальників, що разом з ним брали участь у Зимовому поході. Для командарма це був день особистого свята – і тим несподіванішим для нього став наказ, що наспів зі ставки Головного отамана опівдні 6 травня: „Командуючому Армією генерал-поручнику Омеляновичу-Павленку. З огляду на порушення комдивом 1-ї Запорізької генерал-хорунжим Базильським дисциплінарного статуту фактом усунення ним з посади командира 2-ої бригади Запорізької дивізії полковника Литвиненка і перевищення цим влади – наказую: 1). Генерал-хорунжого Базильського усунути з посади комдива. 2). Призначити слідство в цій справі. 3). Про виконання цього наказу донести мені письменно сьогодні до 20-ої години. Головний отаман військ УНР Петлюра”¹²⁸. Того ж дня наказ було оголошено по військах і на його підставі командарм змушений був видати розпорядження генералові Г. Базильському передати командування дивізією старшому зі своїх помічників і відбутися до штабу Дієвої армії¹²⁹. Одразу після цього М. Омелянович-Павленко на знак протесту проти „втручання” Петлюри у військові справи надіслав на ім'я Головного отамана рапорт про відставку.

Звичайно, з боку командарма це був радше демонстративний крок. Усунення з командних посад відданих йому людей загрожувало М. Омеляновичу-Павленку виключенням армії з-під його контролю. Командарм сподівався, що його демарш спричинить заворушення серед військ і примусить С. Петлюру відкликати свій наказ, продемонструвавши таким чином слабкість позицій Головного отамана в армії.

Та командувач переоцінив свою популярність в армії. Попри всі сподівання звістка про можливу відставку М. Омеляновича-Павленка з посади командувача армії, широко розтиражована його прихильниками, не викликала помітного резонансу в середовищі інтернованої української армії. У 2-й Волинській і 5-й Херсонській дивізіях, командири яких підтримували командарма в боротьбі за владу, лише деякі старші начальники висловили невдо-

волення „втручанням” С. Петлюри у військові справи; основна маса старшин і вояцтва поставилась до подій байдуже. Цілковито сприйняли звістку про відставку М. Омеляновича-Павленка і в 3-й Залізній дивізії, 4-й Київській (у якій був свій „вождь” – генерал Ю. Тютюнник) та в інших військових з'єднаннях Армії УНР. Як і слід було чекати, винятком стали лише 1-ша Запорізька й Окрема кінна дивізії.

Повідомлення про усунення генерала Г. Базильського з посади комдива викликало серед запорізьких командирів розгубленість і протести. Коли ж у Вадовицькому таборі було отримано звістки про відставку командарма М. Омеляновича-Павленка, обурення набрало ще гостріших і відвертіших форм. Від'їжджаючи до штабу армії, Базильський передав командування Запорізькою дивізією своєму помічникові генералові М. Яшниченку. Генерал-хорунжий Микола Яшниченко, хоча й мав запорізький однострій, не вважався в дивізії „корінним” запорожцем. Усю Визвольну війну він фактично прослужив у різних запасних частинах, щойно в 1920 р. потрапивши до Запорізької дивізії. Навіть поранення дістав у запілля, за нез'ясованих обставин¹³⁰. Та незважаючи на все це, генерал був рішуче налаштований обстоювати позицію старих „республіканських” старшин як свою власну, цілком солідаризувавшись з „болбочанівцями” І. Дубовим, І. Троцьким, С. Лощенком, М. Герасимовим та іншими.

9 травня М. Яшниченко скликав нараду командного складу Запорізької дивізії (включно до командирів куренів), на якій обговорювалася звістка про відставку М. Омеляновича-Павленка. Розбурхані емоції вирували. Яшниченко, Дубовий, Троцький, Лощенко й Герасимів палко доводили, що запорізькі старшини повинні підтримати командарма, бо тільки він може врятувати українську справу¹³¹. Лунали й заклики до всіх запорізьких старшин покинути українську військову службу в разі, якщо відставку командарма буде прийнято: „Як не буде командарма, то всі повинні розійтись” (комбриг І. Троцький), „коли командарм піде, то армія пропала й треба буде закрити цю лавочку” (командир куреня полку Чорних запорожців сотник В. Дяченко). Коли начальник штабу 2-ї Запорізької бригади підполковник П. Чорненко-Чорний зауважив присутнім, що військовики не повинні обговорювати накази вищого командування, командир Запорізької гарматної бригади С. Лощенко сказав руба, що „зараз революційний час і все можна обговорювати”, додавши, що „гетьман Скоропадський зробив для України багато більше, ніж Петлюра, який є демагог”¹³². Нарешті, на ім'я командарма М. Омеляновича-Павленка було складено колективного листа з проханням „не покидати армію в важкий мент і довести до кінця те велике діло, яке він узяв на себе”¹³³. Листа підписали всі запорізькі старшини. 2. 2005 р.

різькі командири, за винятком двох, що категорично відмовилися поставити під ним свої підписи, – це були новий командир 2-ї Запорізької бригади підполковник Д. Ковтун і командир 6-го куреня Низових запорожців сотник В. Недайкаша¹³⁴. Навіть під тиском генерала М. Яшниченка вони не підписалися.

Під складеним на ім'я М. Омеляновича-Павленка листом командування Запорізької дивізії розпочало відкритий збір підписів старшин. Та тут несподівано виникли проблеми – старшини деяких частин відмовились одразу підписувати листа (як це було в полку Чорних запорожців). „Старі” старшини 2-ї Запорізької бригади, хоча й порівняно нечисленні, взагалі не захотіли брати участі в цій справі. Тож на „петиційну кампанію” пішло кілька днів. Свої підписи під листом поставила переважна більшість старшин 1-ї Запорізької бригади, а також значна частина старшин 3-ї і гарматної бригад, де командири І. Троцький і С. Лощенко чинили відвертий тиск на своїх підлеглих. Коли ж потрібну кількість підписів було зібрано, підполковники С. Лощенко й М. Герасимів повезли листа до Тарнова, щоб вручити оригінал М. Омеляновичу-Павленку, а копії передати Головному отаманові, Раді Республіки, урядові й Вищій військовій раді УНР¹³⁵.

Водночас командир Окремої кінної дивізії генерал І. Омелянович-Павленко терміново відрядив до Тарнова (в осідок уряду УНР у Польщі) свого представника полковника О. Алмазова, аби з'ясувати, що ж відбувається. 9 травня

Алмазов повернувся до Вадовицького табору. Він поінформував старших воєначальників обох дивізій, що причиною відставки командарма стало втручання Головного отамана С. Петлори у військові справи. Полковник Алмазов закликав протестувати проти дій Петлори, пропонуючи „лідняти” старшин 1-ї Запорізької і Окремої кінної дивізій¹³⁶. З дозволу І. Омеляновича-Павленка Алмазов зібрав того ж дня командний склад Окремої кінної дивізії і закликав його протестувати проти втручання Петлори у військові справи. „Інострани держави рахуються виключно з командармом і не хочуть балакати з урядом і Головним отаманом”, – заявив на цих

Полковник О. Алмазов

зборах начальник штабу дивізії сотник П. Силенко-Кравець¹³⁷. Збори ухвалили висловити протест проти відставки М. Омеляновича-Павленка й зажадали унеможливити „втручання” С. Петлори у військові справи. Коли почали збирати підписи під постановою зборів, деякі старшини дивізії, у тому числі й командир 3-го кінного полку хорунжий П. Репій (колишній ветеран 3-ї Залізної дивізії і „зимопохідник”), відмовилися її підписати.

Проте всі заходи прихильників командарма виявилися марними. Головний отаман С. Петлора, зважаючи на ситуацію, прийняв відставку командувача. 10 травня 1921 р. з'явився останній наказ М. Омеляновича-Павленка військам, яким генерал прощався з армією. „Пригадуючи собі минуле війська нашого, повне завзятої боротьби, слави, недолі й знов слави, я прошу прийняти від мене, яко командарма і генерала, подяку і повагу перед хоробрим вояцтвом, – ішлося в наказі. – Певний, що Вас, за важкий Ваш хрест, чекає справедлива винагорода Батьківщини”¹³⁸. Новим командувачем армії було призначено командира ушавленої 6-ї стрілецької дивізії генерала М. Безручка.

Оскільки останні події в 1-й Запорізькій дивізії, звичайно, не залишалися таємницею для С. Петлори, уже 11 травня новий командувач армії розпорядився звільнити генерала М. Яшниченка з посади комдива з наказом йому виїхати до табору в Петрокові¹³⁹. Новим командиром Запорізької дивізії було призначено вартового генерала при штабі Дієвої армії М. Ткачука, що впродовж своєї служби ніколи ніякого стосунку до запорожців не мав. Та з різних причин Ткачук виявився неготовим до керівництва дивізією; до того ж він був давнім співробітником М. Омеляновича-Павленка й невідомо, як міг повестися серед опозиційно налаштованих до Петлори запорожців. Тож хоч наказ про призначення Ткачука й було видано, до Вадовиць він так і не поїхав. Армійське командування почало шукати іншу, прийнятнішу кандидатуру на посаду командира Запорізької дивізії. Тим часом дивізією і далі керував М. Яшниченко, якого звістка про звільнення з посади навряд чи могла зробити лояльнішим до уряду УНР.

Дізнавшись, що відставку М. Омеляновича-Павленка прийнято, командний склад Запорізької і Окремої кінної дивізій усе ж таки не полишав надій, що становище ще вдасться виправити. Генерал Яшниченко за допомогою Дубового, Троцького та ще кількох старшин склав „Одвертого листа до старшин Армії УНР”, якого підписав і комдив І. Омелянович-Павленко. „Несподіванкою для нас виявилась демісія командарма, – зазначалося в листі. – Мало того, що уход старого ветерана... викликав болісно-деморалізуючі рефлексії, демісія, по нашому переконанню, глибшого загального державного змісту... Занепокоєні... відсутністю більш гідного нашої 40-мільйонної нації заступництва інтересів на-

шої держави і, зокрема, армії, яка знаходиться зараз у невимовно тяжких обставинах, старшинство й козацтво почали розбігатись. Ми вважаємо, що старшинство мусить подати свій авторитетний рішучий голос”¹⁴⁰. За дорученням Яшниченка сотник Н. Дишлевий, співробітник культурно-освітнього відділу Запорізької дивізії, повіз „Одвертого листа” до Каліського та Олександрівського таборів для розповсюдження серед інтернованого там українського вояцтва.

Проте рядовий особовий склад, як і раніше, не виявляв жодного бажання виступати на підтримку М. Омеляновича-Павленка. Спроби запорізьких командирів утягти вояцтво в політичну боротьбу лишалися безуспішними – заклики „піти” за колишнім командармом і опозиціонерами не мали підтримки серед загалу підстаршин і вояків¹⁴¹.

Головним осередком старшинських „заворушень” у Запорізькій дивізії стала її 1-ша Республіканська бригада. Комбриг Дубовий, курінні командири Д. Федорів і Г. Романовський, сотенні Н. Авраменко, М. Донців та інші старі „болбочанівці”, що становили не менш як половину всього старшинського складу бригади, відкрито виступали в ці дні на імprovізованих „зборах” проти „петлорівщини”. Їх активно підтримували в 3-й Запорізькій бригаді комбриг І. Троцький, начальник штабу сотник О. Генсуровський, курінний В. Ридченко, підполковник Л. Писанюк та деякі інші „старі” кармелюківці й богунівці. У кінному полку Чорних запорожців відповідну агітацію вели сотник В. Дяченко (з денікінських полонених, молодший брат командира полку), поручник Ю. Пирогів, сотник Ю. Ситник (з колишніх денікінських полонених) і помічник командира полку підполковник М. Янчевський¹⁴². У Запорізькій гарматній бригаді невтомно агітували старшин і вояків комбриг підполковник С. Лоценко, Г. Савченко, сотники Вайнберг, Кизяченко, хорунжий Лукашевич та інші старі „болбочанівці”, що обіймали в бригаді командні посади. Переконаним противником „петлорівщини” був командир технічної сотні підполковник М. Герасимів. У штабі дивізії, крім генерала М. Яшниченка, опозиціонерів активно підтримували помічник начальника штабу поручник П. Енгельман, слідчі старшини хорунжі Лопатюк і Золотаренко. Прихильники Петлюри (начальник штабу дивізії підполковник А. Стефанів, частина „корінних” старшин 2-ї Запорізької бригади й поодинокі старшини в інших частинах, разом не більш ніж 30 осіб) опинились у меншості й не мали змоги впливати на ситуацію.

В Окремій кінній дивізії активну агітацію на підтримку М. Омеляновича-Павленка вели серед особового складу сотники Наріжний, Р. Корчунів та полковники О. Алмазов і М. Крат. Проте на відміну од Запорізької дивізії відкритих виступів в Окремій кінній майже не було – давалася ознаки політична ін-

Чорні запорожці. 1920 р.

раїнська справа зазнала поразки і Армії УНР навряд чи колись пощастить повернутись на Батьківщину¹⁴⁴. Вихід комдив бачив у переведенні дивізії на польську чи навіть французьку військову службу (до Іноземного легіону). Такі заяви ще більш деморалізували особовий склад і спричинили черговий сплеск дезертирства. Дехто з військовиків подав рапорт про бажання перейти на службу до французьких колоніальних військ, натомість національно свідомі старшини гостро виступили проти такої поведінки як „денікінської провокації”¹⁴⁵. А загалом ситуація в Окремій кінній дивізії була не такою напруженою, як у запорожців.

„Поміж старшинами в балачках весь час лунає ім'я генерала Омеляновича-Павленка та Базильського, чуєш обурення старшин з приводу уходу з посади як командарма, так і усунення комдива як любих і певних начальників”, – так у ці дні інформував армійське командування командир 1-ї Запорізької дивізії Яшниченко¹⁴⁶. Однак разом із заявами про підтримку М. Омеляновича-Павленка лунали й заклики перейти на службу в „армію гетьмана П. Скоропадського,” що начебто формувалася в Німеччині, а то й узагалі покинути українську військову службу. Деморалізація посилювалась через брак інформації про події в урядовому центрі. „В останні дні розігруються

диферентність старшин дивізії, що далі словесного невдоволення намагалися не йти. Як виглядає, надто охочих ускладнювати собі життя конфліктами з владою в дивізії не знайшлося. Найперше це стосувалося самого комдива І. Омеляновича-Павленка, який саме в цей час був заклопотаний приготуваннями до власного весілля¹⁴³. На зборах старшин дивізії Омелянович-Павленко-молодший лише заявив, що ук-

важні події. За повною відсутністю інформації ці події викликають різні толки і пересуди між старшинами і козаками. З приводу цього прощу вашого клопотання о вяснення загального становища,” – звертався 13 травня 1921 р. до комбрига Дубового командир 2-го Мазепинського куреня сотник Г. Романовський¹⁴⁷. 15 травня до Вадовиця повернулися з поїздки до Тарнова підполковники С. Лощенко й М. Герасимів, які повідомили, що начебто справи з відставкою М. Омеляновича-Павленка остаточно не вирішено, і закликали не припиняти „боротьби”. Опозиціонери сподівались, що С. Петлюра буде змушений скасувати свої розпорядження й повернути М. Омеляновича-Павленка під тиском правих політичних партій, які оголосили про підтримку колишнього командарма. Залишалось тільки дочекатись, коли ці заходи дадуть бажаний вислід.

Справді, фракції правих політичних партій у передпарламенті УНР, Раді Республіки, раз у раз вимагали повернути генерала М. Омеляновича-Павленка до командування армією. 21 травня хліборобсько-демократична фракція надіслала до Ради Народних Міністрів УНР запит з приводу останніх подій у Вадовицькому таборі. Констатуючи, що безпідставне усунення від керівництва генералів Базильського і Яшниченка (хоча Яшниченко все ще виконував обов'язки комдива) „викликало в армії заколот”, фракція висловила бажання дізнатися, коли обох генералів буде повернено на їхні посади і які злочини їм власне інкримінуються¹⁴⁸. Та С. Петлюра не переоцінював значення такої „парламентської” діяльності своїх опонентів. Головний отаман і державне керівництво вживали заходів, щоб нейтралізувати прибічників колишнього командарма у військах та нормалізувати становище у Вадовицькому таборі без втручання будь-яких політичних сил. 19 травня за підписом Петлюри було видано наказ, що передбачав суворе покарання за „всяку ворожу Українській Народній Республіці агітацію, участь в нелегалізованих Головною командою організаціях і партіях, як також і провокаційні виступи”¹⁴⁹. А для здійснення досудового слідства в справі генерала Г. Базильського розпорядженням командарма й Військового міністра УНР М. Безручка створено військово-слідчу комісію на чолі з головою 2-го Вищого військового суду Армії УНР Андрієвським¹⁵⁰.

Належну увагу було звернуто й на відповідне інформування старшин і вояків про останні події. 20 травня з Тарнова до Вадовиць прибув прифронтний комісар 1-ї Запорізької дивізії В. Савенко, який порадив запорізьким командирам зберігати спокій і утримуватись від будь-яких політичних виступів. На зборах культурно-освітнього відділу дивізії Савенко поінформовував присутніх, що усунення Базильського пов'язане лише з діяльністю сот-

ника М. Гавришка й ніякого стосунку до справи полковника І. Литвиненка не має. За його словами, Рада Республіки й уряд УНР погодилися на відставку М. Омеляновича-Павленка, тож будь-які заворушення й неспокій є провокацією¹⁵¹. Співробітники культурно-освітнього відділу підтримали позицію Савенка й одразу дістали доручення вести відповідну роз'яснювальну роботу серед особового складу. Чудовою нагодою для цього стало святкування 23 травня 1921 р. в армії дня народження Головного отамана С. Петлюри. Як і в інших таборах для інтернованих, у Вадовицях відбулися урочистий молебень і військовий парад¹⁵². Прикметно, що дехто зі старшин „республіканців” демонстративно не з'явився на нього. Через день у таборі знову відбулися урочистості – чергову річницю свого існування святкували Дорошенківський і Богданівський курені 2-ї Запорізької бригади¹⁵³. „Славному 1-шму Запорозьку дивізію вітаю з четвертою річницею існування піонерів нашої армії, відділів 2-ї бригади”, – таке вітання надіслав до Вадовиць С. Петлюра¹⁵⁴. Усе це не могло не підбадьорити його прихильників серед запорожців, передусім старшин 2-ї бригади.

У відповідь „республіканці” знову вдалися до спроб усунути своїх опонентів з дивізії. З наказу генерала Яшниченка було порушено низку судових справ за різноманітними звинуваченнями проти деяких старшин 2-ї бригади. Під приводом адміністративних переступів справу було заведено навіть на начальника штабу дивізії підполковника А. Стефанова¹⁵⁵. Йому пригадали й службу у Волоха, і зв'язки з українськими комуністами... 26 травня Яшниченко своїм наказом усунув Стефанова з посади, звинувативши його ледь не в намірах учинити „заколот” у дивізії¹⁵⁶. Виконувати обов'язки начальника штабу дивізії було доручено поручникові П. Енгельману, відвертому симпатикові „республіканців”.

Відсторонений од виконання своїх обов'язків, Стефанів одразу виїхав до Тарнова, де поінформував Головного отамана С. Петлюру й командарма М. Безручка про ситуацію в 1-й Запорізькій дивізії. Становище у Вадовицькому таборі справді загрожувало вийти з-під контролю в разі, коли на командних посадах у дивізії залишаться самі „болбочанівці”. Доконечність якомога швидше втрутитись в події у Вадовицях ставала для С. Петлюри й військового керівництва дедалі очевиднішою¹⁵⁷.

„Навести лад” серед запорожців дістав доручення новий командир 1-ї Запорізької дивізії. Ним 27 травня було призначено генерал-хорунжого А. Вовка, що перед цим обіймав посаду помічника командира 2-ї Волинської дивізії. Вибір Головним отаманом саме цього генерала для „заспокоєння” запорожців був не випадковим. Вовк упродовж служби в українській армії за-

Генерал А.Вовк. 1920-ті рр.

рекомендував себе рішучим противником „отаманщини” чи будь-яких інших проявів порушення військової дисципліни. Крім цього, він тривалий час був близьким співробітником генерала Ю. Тютюнника – ще одного претендента на державну владу. Лише сварка з Тютюнником змусила Вовка повернутись у табір відданих Петлюрі генералів, де, звичайно, йому не поспішали надто довіряти. Тож А. Вовкові було що доводити, і призначення до бунтівливих запорожців уповні надавало йому таку можливість. 28 травня генерал Вовк від'їхав до Вадовицького табору, куди й прибув пізнім вечором того ж дня. Новий комдив

найперше видав наказ, яким повідомив про своє призначення й загадав генералові М. Яшниченку повернутися до виконання своїх попередніх обов'язків помічника командира дивізії¹⁵⁸.

Вранці 29 травня генерал А. Вовк обійшов бараки 1-ї Запорізької дивізії, знайомлячись зі старшинським і рядовим особовим складом¹⁵⁹. Більшість запорізьких командирів зустріли нового комдива прохолодно. У рапорті командуванню Вовк повідомив, що вважає стан дивізії незадовільним: „Вступив у командування 1-ою Запорізькою стрілецькою дивізією, знайшов повний розклад, занепад військової дисципліни і цілковиту деморалізованість. В Запорізькій дивізії в найбільшій мірі до цього часу мають місце тенденції отаманії і демагогії – політиканство державно, національно й політично несвідомих осіб... В реагуванні на ухвалу зі складу армії бувшого командарма Омеляновича-Павленка ініціативу виявив вищий командний склад. Домінуючу роллю при цьому відігравали вузько персональні, не державні інтереси... Вдохновляючим центром є Окрема кінна дивізія, де акції приймають зворот, загрожуючий спокою табору. Сепаратні виступи деяких осіб командного складу з тенденційними інформаціями, сепаратні домагання в колах Варшави щодо переведення частин армії на інший стан чи про перехід на службу в інші держави дезорганізують частини та зле впливають на моральний стан”¹⁶⁰. Констатуючи наявність серед запорожців двох непримиренних старшинських угруповань, А. Вовк ре-

комендував усунути з дивізії їхніх головних натхненників – генералів Г. Базильського (що далі перебував у таборі), М. Яшниченка, полковників І. Литвиненка, І. Троцького, підполковників П. Чорненка-Чорного, А. Стефанова та С. Лощенка, а також ужити заходів для нормалізації ситуації в Окремій кінній дивізії.

У Тарнові на ситуацію в Окремій кінній також звернули увагу. 2 червня для пояснень з приводу останніх подій до командарма було викликано І. Омеляновича-Павленка¹⁶¹. Очевидно, у генерала відбулась не вельми приємна розмова з новим начальством. Проте вона мала наслідки – після повернення І. Омеляновича-Павленка з Тарнова в Окремій кінній дивізії остаточно припинилися заворушення серед особового складу. 11 червня командарм М. Безручко видав наказ про призначення командира 1-ї Запорізької дивізії генерала А. Вовка начальником групи військ, інтернованих у Вадовицях¹⁶².

Водночас С. Петлюра й уряд блокували спроби своїх політичних опонентів використати події у Вадовицькому таборі для втручання в розпорядження військового керівництва УНР. 10 червня 1921 р. Рада Народних Міністрів у відповідь на попередні запити фракції повідомила президію Ради Республіки, що „генерал Базильський усунутий з посади комдива наказом Головного отамана за перевищення влади на підставі дисциплінарного статуту, на що Верховне командування має право”¹⁶³. Зазначалося теж, що так само правочинною була й відставка командарма М. Омеляновича-Павленка. Уряд подавав до відома, що державне й військове керівництво УНР не припускає можливості перегляду вже ухвалених рішень: „Правительство переконане, що регулярна армія повинна жити і розвиватись по mimo тих чи інших персональних змін в командуванні, завжди можливих, а іноді і необхідних, [воно] не могло думати, що демісія командарма викличе яке-небудь незадоволення, бо поняття про регулярну армію, до створення якої ми твердо йдемо, не давало права цього допускати. Послідовним переведенням принципу регулярності і мірами заспокоєння важливіших потреб життя ненормальності, зв'язані з вищезазначеними, мають бути полагождені. На підставі цього Правительство не вважає можливим підіймати питання про повернення генерала Омеляновича-Павленка на пост командарма, з якого він звільнений згідно з своїм бажанням, і вважає цю справу закінченою”¹⁶⁴. Фактично це означало остаточну поразку М. Омеляновича-Павленка та його прихильників у боротьбі за владу. Отже, програли й запорізькі командири.

Генерал Вовк був налаштований досить рішуче. Практичне керівництво Запорізькою дивізією він розпочав з того, що віддав до суду кількох старшин за втрату грошової звітності¹⁶⁵. Далі почалися звільнення з командних посад

„політично заангажованих” командирів. „За занедбання влади” було усунуто з посад командира Республіканського куреня сотника Д. Федорова й кількох старшин- „республіканців”. До суду на кінець червня віддано близько 30 старшин, переважно „корінних” запорожців¹⁶⁶. Комбриг І. Троцького, який намагався чинити опір зведенню 2-ї і 3-ї Запорізьких бригад в одну частину, взагалі вислано до іншого табору з обґрунтуванням, що він не вміє з’ясувати собі „прямі обов’язки командира військової частини”, а також подає поганий „приклад дезорганізації молодшому старшинству”¹⁶⁷. На тривалий час було відряджено з дивізії й полковника П. Дяченка, командира полку Чорних запорожців¹⁶⁸. Звільнено з посади сотника О. Генсуровського, начальника штабу 3-ї бригади, а інтенданта бригади, заслуженого муштрового старшину Л. Писанюка, відправлено до карного табору в Домб’є¹⁶⁹.

Ці заходи справили відповідне враження на командний склад і старшинство Запорізької дивізії, підтвердивши всі побоювання щодо „репресій”. Заворушення припинились, почалося дезертирство¹⁷⁰. Уже на 10 червня з 438 облікованих запорізьких старшин у дивізії фактично перебували лише 400 (серед воєнків – відповідно 1177 і 1100)¹⁷¹. Найбільший відсоток дезертирів-старшин був у 3-й Запорізькій бригаді, дезертирів-воєнків – у 1-й Запорізькій Республіканській. Утім покидали дивізію й т. зв. литвиненківці – дезертували хорунжий Я. Легін, командир кінної сотні при штабі дивізії (командир гайдамацької кінноти в 1919 р.), сотник О. Ковальчук, начальник розвідувального й контррозвідувального відділу 2-ї Запорізької бригади, хорунжий тієї ж бригади В. Ямчук¹⁷². У наказі, що його видав Вовк наприкінці червня, зазначалося: „В останні часи помічається дезерція як старшин, так і козаків з частин дивізії. Командирам всіх частин до сотника включно вжити самих рішучих заходів до припинення цього явища. З’ясувати старшинам і козацтву, аби не піддавались різним провокаційним чуткам, розповсюджуєми неусипними ворогами УНР...”¹⁷³ Та наскільки мало цей наказ вплинув на підлеглих, свідчить те, що вже наступного дня після його появи з полку Чорних запорожців дезертували 12 козаків!¹⁷⁴ Що ж до старшин, то за кілька днів із Запорізької гарматної бригади зникли комбриг С. Лощенко, підполковник Г. Савченко та ще 4 старшини – усі ті, хто збирався перейти на службу до французьких колоніальних військ¹⁷⁵. До речі, частина старшин-утікачів подалася до Німеччини, щоб там зголоситися до „армії гетьмана П. Скоропадського”. У Запорізькій і Окремій кінній дивізіях навіть виник таємний гурток старшин, що планували разом вирушити до Берліна. До цього гуртка належали комдив І. Омелянович-Павленко, генерал М. Яшниченко, поручник П. Енгельман (на той час Вовк уже звільнив його з посади начальника штабу Запорізької дивізії), комбриг І. Ду-

бовий, командир Кармелоцького куреня полковник В. Ридченко, командир технічної сотні Запорізької дивізії підполковник М. Герасимів, заступник командира полку Чорних запорожців підполковник М. Янчевський та інтендант того ж полку поручник Ю. Пирогів¹⁷⁶. Вони підтримували зв’язок з агентами гетьманців і наприкінці червня лаптувалися здійснити свій намір. Запобігло цьому повернення до Вадовицького табору С. Лощенка, який після недовгих блукань переконався, що жодного „українського гетьманського війська” ні в Німеччині, ні взагалі в природі не існує.

Наміри певної частини старшин, зокрема й старих „болбочанівців”, покинути Запорізьку дивізію й загалом українську військову службу не були таємницею для багатьох таборових мешканців, хоча й викликали різні оцінки. Так, часопис культурно-освітнього відділу штабу Запорізької дивізії, констатуючи наявність у лавах дивізії „старшин, котрі випадково попадали в Українську армію і служили лише тому, що їм не було куди діватись від большевизму... робились „щирими”, носили оселедці, балакали по-українському, де треба було, і навіть називали себе «спасателями», зазначав, що відхід „таких «спасателів» буде тільки корисним для загальної справи по проведенню святої ідеї – визволення Батьківщини”¹⁷⁷. Та все ж таки дезертирство в дивізії напевно чи могло сприяти її моральному оздоровленню.

Водночас з ужитими щодо „порушників спокою” адміністративними заходами військово-слідча комісія Андрієвського, яка розглядала „справу генерала Базильського”, провела також слідство і з приводу останніх подій у 1-й Запорізькій дивізії, пов’язаних з виступами на підтримку М. Омеляновича-Павленка. 18 червня комісія ухвалила притягти генерала М. Яшниченка, полковників І. Дубового, І. Троцького, підполковників С. Лощенка й М. Герасимова та сотника Н. Дишлевого до судової відповідальності як звинувачених у спробі змови „з метою підняти серед війська УНР заколот до повстання”¹⁷⁸. Цю постанову військово-слідчої комісії було оголошено в наказі по 1-й Запорізькій дивізії від 26 червня 1921 р., на підставі чого А. Вовк видав розпорядження деяких із зазначених старшин звільнити з посад, а за рештою встановити нагляд¹⁷⁹. 19 червня військово-слідча комісія, знову розглянувши „справу про заколот в 1-й Запорізькій дивізії”, звернула увагу на наявні вказівки стосовно того, що заколот був і в Окремій кінній дивізії. За кілька днів головний військовий прокурор Армії УНР генерал О. Чехович, ознайомившись зі слідчим матеріалом, погодився з висновками комісії і розпорядився провести досудове слідство в цій справі і в Окремій кінній дивізії¹⁸⁰. 29 червня з’явився наказ командарма й Військового міністра М. Безручка, згідно з яким для розслідування справ генерала Базильського

й за фактом заколоту в 1-й Запорізькій дивізії було створено нову військово-слідчу комісію на чолі з головою 1-го Вищого військового суду дорадчим Яковенком¹⁸¹. Андрієвському належало передати всі наявні слідчі матеріали комісії Яковенка.

На місці слідство провадив слідчий суддя поручник Кукловський, який мав у своєму розпорядженні одного судового урядовця. 29 червня як звинувачених було заслухано полковника Дубового, підполковника Лоценка, 30 червня – сотника Дишлевого, а також полковника П. Дяченка й підполковника Ридченка – як свідків¹⁸². Згодом заслухано генерала Яшниченка й підполковника М. Герасимова, опитано й інших старшин, підстаршин та вояків. Дехто зі звинувачених, наприклад сотник Дишлевий, намагався довести свою непричетність до травневих подій¹⁸³. Проте слідчому, як виглядає, вдалося досить точно окреслити коло причетних до справи осіб. У липні особливий інтерес слідство почало виявляти до деяких командирів Окремої кінної дивізії, передусім до полковника О. Алмазова. У зв'язку з початком слухань свідків до військово-слідчої комісії надійшло кілька заяв про тиск, який чинили на підстаршин і вояків у кінно-гірській бригаді полковники Алмазов і Крат, щоб змусити їх давати неправдиві свідчення¹⁸⁴. 26 липня проти кількох старшин-кіннотників було порушено слідчу справу за звинуваченням у „розповсюдженні непублічно серед війська поглядів, які підбурювали військовиків до порушення обов'язків військової служби”¹⁸⁵. Тоді ж військово-слідча комісія ухвалила притягти до відповідальності за звинуваченням у злочині й полковника І. Литвиненка та генерала Г. Базильського, що якраз повернулись до Вадовиць¹⁸⁶. Досудове слідство у справі порушення обома старшинами основних положень дисциплінарного статуту було завершено дуже швидко – уже на початку серпня¹⁸⁷. Вивчивши матеріали слідства, головний військовий прокурор знайшов у діяльності Базильського пом'якшувальні обставини, на відміну од Литвиненка. У поданій головному отаманові С. Петлюрі доповіді Чехович висловив думку про можливість повернути генерала на командну посаду в Дієвій армії УНР.

Не чекаючи на завершення досудового слідства в справі про травневі події 1921 р. у Вадовицькому таборі, армійське командування на підставі вже наявної інформації вдалося до переведення „неблагонадійних” старшин 1-ї Запорізької і Окремої кінної дивізії до інших таборів для інтернованих. У липні Вовк отримав розпорядження вислати з Вадовиць до Стржалкова поручників Ю. Пирогова, Н. Авраменка, Сікача, хорунжих Лопатюка і Золотаренка як таких, що мають зв'язки з гетьманцями¹⁸⁸. На початку серпня до Каліша висла-но генерала Г. Базильського, а також сотника П. Силенка-Кравця, усуненого з

посади начальника штабу Окремої кінної дивізії¹⁸⁹. До Петрокова переведено генерала М. Яшниченка й підполковника М. Герасимова, де їх разом з полковником І. Троцьким було приділено до штабу запасних і місцевих військ УНР¹⁹⁰. До речі, за відомостями армійської контррозвідки, Троцький і Герасимів у Петрокові далі брали участь у діяльності таємної прогетьманської організації на чолі з відставним командармом генералом М. Омеляновичем-Павленком¹⁹¹. Із запорожцями залишились, хоча й під наглядом командира дивізії, лідери старшинських угруповань полковники І. Литвиненко й І. Дубовий¹⁹².

Слідство в справі про заколот у 1-й Запорізькій і Окремій кінній дивізіях Армії УНР не закінчено. Наприкінці серпня частини Окремої кінної дивізії було відправлено на роботи при польських військових відділах у Кракові, Домб'ї, Ряшеві¹⁹³. На військові роботи до варшавських казарм виїхали в повному складі й 1-ша Запорізька та 1-ша гарматна бригади. До того ж польська влада впродовж вересня ліквідувала табір для інтернованих у Вадовицях і більшу частину військ Запорізької дивізії було переведено до табору в Стржалкові. Відділи Окремої кінної дивізії розміщено в інших таборах або ж приділено до польських військових частин за місцем роботи. За таких умов робота зі свідками й збір слідчого матеріалу стали неможливими. Уже 22 листопада 1921 р. головний військовий прокурор Чехович надіслав командармові й Військовому міністрові УНР П. Єрошевичу доповідь „щодо незакінченого досудового слідства у справі про заколот в частинах українського війська в таборі Вадовиць”. У ній він зазначав: „Особи, яких вже притягнуто до слідства як обвинувачених, підлягали б, на підставі 7 ст. закону 21 квітня 1920 р. – про підсудність військовим судам та інше, Вищому військовому судові після скінчення досудного слідства; одночасно належало б продовжити слідства про злочини осіб, яких ще до слідства не було притягнуто. Якби що не виявилось зв'язку між всіма обставинами, то справу цю належало б розділити на кілька окремих справ і розглядати їх в суді наріжно. Одначе, приймаючи на увагу обставини сучасного моменту та перебування армії в умовах інтернації, вважав би тимчасово недоцільним дальше переведення по цій справі досудного слідства, тим більше, що його фактично й не можна переводити через ті ж умови”¹⁹⁴. Усім звинуваченим, за винятком генерала Г. Базильського, загрожувало довічне ув'язнення або ж, у разі виявлення пом'якшувальних обставин, ув'язнення терміном до 6 років, але Чехович з огляду на неможливість далі провадити досудове слідство, „відсутність ганебності в заподіяних зазначеними старшинами злочинах” і доцільність надання їм можливості зменшити свою провину подальшою бездоганною службою пропонував залишити їх на військових посадах¹⁹⁵. Фактично це означало б амністію.

Доповідь Чеховича було передано С. Петлюрі. 25 грудня 1921 р. Головний отаман поставив на ній коротку резолюцію, у цілому погодившись з висновками головного військового прокурора¹⁹⁶. Зважаючи на потребу армії у кваліфікованих командних кадрах, він також дав дозвіл на повернення Г. Базильського й І. Литвиненка до виконання своїх службових обов'язків у війську, обмежившись лише побажанням, щоб першому було заборонено обіймати командні посади¹⁹⁷. Свої міркування щодо подальшого проходження справи С. Петлюра виклав у записці, надісланій 25 грудня разом з матеріалами слідчої справи й доповіддю Головного військового прокурора Військовому міністрові УНР (на цей час ним був уже генерал А. Вовк). „З огляду на інтереси самої справи державної я проти висновків нашого головного прокурора нічого не заперечую, – писав Головний отаман. – Отже, після Вашого перегляду доповіді Чеховича прошу ваші міркування щодо дальшого ходу слідства представити, аби воно не тяжіло та не хвилювало тих, хто „по глупості” вступив до неї. Само собою зрозуміло, що в майбутньому слід до людей, яким інкримінуються певні вчинки та зла воля, мати на оці і доглядати за ними в цілях недопущення рецидиву з їхнього боку. Але одночасно в акті припинення слід підкреслити *милість* (виділено С. Петлюрою. – М.К.) з боку влади і упевнення, що остання послуже для „амністируваних” старшин до більш слухняної і чесної праці. В зв'язку з цим ті елементи, які, лякаючись суду, утекли з табору до Чехії чи Німеччини, треба взяти на увагу і до певного реєстру”¹⁹⁸. 10 січня 1922 р. Військовий міністр і командарм А. Вовк наказав начальникові Законодавчої управи Військового міністерства УНР на підставі вказівок Головного отамана зробити відповідні розпорядження. 24 січня начальник управи повідомив міністра, що відтак справа про заколот у Вадовицькому таборі „відкладається остаточним розв'язанням до зміни умов нашого існування і обвинувачуемі старшини мають залишитись на посадах”¹⁹⁹. 31 січня 1922 р. Вовк доповів Головному отаманові про остаточне припинення слідства.

Спеціального акта про закриття справи видано не було. Висновки головного військового прокурора надіслано до Судової управи Військового міністерства УНР, а командири 1-ї Запорізької і Окремої кінної дивізій отримали разом з ними ще й спеціальні приписи з роз'ясненням побажань Головного отамана у цій справі, а також розпорядження про встановлення нагляду за старшинами, які проходили за „справою запорожців”²⁰⁰.

На практиці це означало амністію. Комдив І. Омелянович-Павленко, комбриги О. Алмазов, І. Дубовий і Г. Корчунів, командир дивізіону М. Крат, командир полку П. Дяченко, сотники Н. Дишлевий, Наріжний, В. Дяченко, поручник Сікач залишались на своїх посадах і надалі. Усунені з частин у пе-

ребігу слідства генерали Г. Базильський, М. Яшниченко, полковник І. Троцький, підполковники С. Лощенко й М. Герасимів, сотники П. Силенко-Кравець і М. Гавришко дістали право повернутись до військової служби. Лише хорунжого О. Лопатюка, що дезертував, було викреслено зі списків особового складу Армії УНР²⁰¹.

Чим пояснити такий надзвичайно м'який вирок верховної влади УНР у справі колишніх „болбочанівців” і тих, хто підтримав їхню спробу організувати антипетлюрівський виступ? До честі С. Петлюри треба сказати, що він зазвичай ніколи не намагався „зводити порахунки” з переможеним супротивником. Та й політична ситуація восени – взимку 1921 р. значно змінилася. Звільнений з армії й „усунений” з політики М. Омелянович-Павленко та його нечисленні прибічники вже не становили загрози для С. Петлюри, серйозно заклопотаним протистоянням з іншим претендентом на владу – генералом Ю. Тютюнником. Криза у взаєминах з офіційною Варшавою, невдача Другого Зимового походу військ УНР на окуповану ворогом Україну, згасання антибільшовицького повстанського руху на Батьківщині... На тлі цих подій „справа запорожців”, здавалося, втрачала своє значення. Разом з тим С. Петлюра восени 1921 р. був добре поінформований про стан війська й робив висновок, що „після 10-місячного перебування армії наодинці в інтернуванні вона в цілому не уявляє з собою організованої регулярної бойової сили”²⁰². Тим часом репресії проти представників командного складу, звичайно ж, не могли підвищити боєздатності війська й піднести його бойовий дух. Нарешті, впадає у вічі й те, що головний військовий прокурор Армії УНР генерал О. Чехович усіяко намагався пом'якшити рішення верховної влади в „справі запорожців”. Здається, п'ятдесятирічний генерал, у недалекому минулому полковник старої російської армії з вищою освітою і десятирічним стажем роботи в органах російської військової прокуратури, відчував до звинувачених, здебільшого також колишніх полковників і підполковників царської армії, неабиякий сантимент.

Справу було фактично закрито. 1-шу Запорізьку дивізію, як уже згадувалося, восени 1921 р. переведено до табору в Стржалковому, а згодом – у Щейорно, де вона й перебувала аж до ліквідації в 1924 р. польською владою таборів для інтернованих. Незважаючи на амністію, командування дивізією більше запорожцям не довіряло. Восени 1921 р. А. Вовк, від'їжджаючи з Вадовиць, щоб обійняти посаду командарма й Військового міністра УНР, призначив новим комдивом полковника О. Ковальського, який прибув до дивізії щойно в серпні 1921 р. як новий командир гарматної бригади, а доти жодного стосунку до запорожців не мав²⁰³. Його начальником штабу також

Співробітники Генерального штабу Армії УНР, інтерновані в Петрокові, 1921 р.

став „чужий” для запорожців полковник В. Мазюкевич, переведений з розформованої 1-ї кулеметної дивізії²⁰⁴. У 1922 – 1924 рр., з призначенням Ковальського на іншу посаду, Мазюкевичу довелося ще й виконувати обов’язки командира дивізії.

Попри все це заворушень серед запорожців більше не було. Усунені раніше із Запорізької дивізії старшини справді дістали змогу повернутися на командні посади – але вже в інших з’єднаннях Армії УНР. А старі „болбочанівці” І. Дубовий і П. Дяченко продовжували свою службу в дивізії, причому цілком спокійно, не ув’язуючись більш ні до яких політичних інцидентів. Ще в жовтні 1921 р. до запорожців повернувся з Домб’я сотник М. Гавришко²⁰⁵. На відміну од своїх колег Гавришко й надалі не приховував негативного ставлення до С. Петлори та уряду УНР, не поривав і своїх контактів з гетьманськими організаціями. На спроби командування приборкати його з дивізії Гавришко відповів... побиттям комдива Мазюкевича, за що зрештою й був заарештований і усунений з дивізії²⁰⁶. Якихось виступів серед запорізьких командирів це не спричинило. Та й ситуація стала зовсім іншою. „Ми знаємо, що історія відродження самостійної України ще не скінчилася. Навпаки – вона тільки починається. І ні в минулому, ні в майбутньому ім’я Петлори зі сторінок цієї Історії стерти не можна. Симон Петлора – це палаюче вірою само обличчя української визвольної боротьби”, – ці слова відомого українського поета Є. Маланюка, надруковані „За-

порізькою думкою”, стали „символом віри” переважної більшості інтернованого українського вояцтва²⁰⁷.

Втім травневі події 1921 р. і „репресії” проти командного складу Запорізької дивізії залишили в більшості її командирів надзвичайно важкі спогади на ціле життя. „Кого в дивізії, кого в резервові війська вислали, кого розжалували... За віщо ж то?”, – писав „старий” запорожець, поручник Н. Авраменко в листі до генерала М. Омеляновича-Павленка багато років по тому²⁰⁸. Доля головних фігурантів „справи запорожців” склалася по-різному, проте події 1921 р. наклали на неї свій відбиток, остаточно й назавжди відвернувши багатьох колишніх запорізьких командирів від підтримки УНР. 1922 р. командир бригади підполковник Ю. Осмолівський, що в часи „дивізійного заколоту” був помічником командира полку Чорних запорожців, разом з групою запорізьких старшин виїхав до УСРР. У своєму останньому рапорті генералові А. Вовку він писав: „Щоб не розтравляти душі, обходжу мовчанням сумні наслідки діяльності Вашої під час перших кроків командування Вами дивізією, коли половина командного складу дивізії емігрувала від Вас... Щастя Боже, пане генерале, прискореним темпом наблизитись до наміченої мети. Україна вас не забуде, а запорожці дякуватимуть Богу, що при допомозі вашій допоміг їм убраться від злочинного джерела, наставившого Вас до сучасного проводу”²⁰⁹.

Опинившись після ліквідації таборів для інтернованих на еміграції, інша досить значна група „старих” запорожців на чолі з полковником І. Дубовим фактично підтримала український гетьманський рух. Деякі запорожці приєдналися наприкінці 1920-х рр. до націоналістичного табору²¹⁰. А дехто взагалі дистанціювався від будь-якої політичної діяльності, пам’ятаючи, чим це обернулося в 1921 р. Так, колишній комдив запорожців генерал Г. Базильський, замешкавши після ліквідації таборів для інтернованих в Українській збірній станиці в Каліші, аж до самої своєї смерті в 1937 р. уникав будь-яких справ, пов’язаних з політикою²¹¹. Жодних контактів з еміграційними осередками уряду УНР не підтримував і полковник О. Алмазов, що спершу емігрував до Чехословаччини, а згодом оселився на Волині²¹². Невідомою залишається подальша доля генерала М. Яшниченка, полковника І. Троцького й сотника М. Гавришка, проте, поза всяким сумнівом, жодних зв’язків з Державним центром УНР в екзилі вони не підтримували²¹³. Чимало колишніх запорізьких старшин „розчинилися” серед маси українських емігрантів у різних країнах Заходу. Лише одиниці з них, як, наприклад, полковник І. Литвиненко чи полковник В. Малець (колишній „республіканець”), співпрацювали з еміграційним урядом²¹⁴. Більшість „старих” запорожців до служби урядові УНР, хай навіть на вигнанні, так і не повернулася...

ПРИМІТКИ

- ¹ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921 – 1924 рр.). – К., 1997; Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924). – К., 1999; Karpiś Z. Jeńcy i internowani Rosyjscy i Ukraińscy w Polsce w latach 1918 – 1924. – Toruń, 1997.
- ² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 7.
- ³ Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф. 39666. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 19 – 20; Ф. 39540. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 107; Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 6217. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1зв.
- ⁴ Див., напр.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 2зв. – 4; ЦДІАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 7.
- ⁵ Українсько-московська війна 1920 року в документах / Під ред. В. Сальського. – Варшава, 1933. – Ч. I. – С. 36.
- ⁶ Там само. – С. 333, 334.
- ⁷ Мегас О. Трагедія Галицької України. – Вінніпег, 1920. – С. 101 – 103.
- ⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 648. – Арк. 3, 3 зв.; Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1; Спр. 55. – Арк. 11; Спр. 63. – Арк. 23, 24.
- ⁹ Сім'янцеv В. Роки козакування 1917 – 1923: (Спогади). – Філадельфія, 1976. – С. 336.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 16.
- ¹¹ Татарський В. Під чотирма прапорами: Спогад. – Мюнхен, 1959. – С. 51.
- ¹² ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 23, 24.
- ¹³ Там само. – Спр. 55. – Арк. 11.
- ¹⁴ Там само. – Ф. 3526. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13, 13 зв.
- ¹⁵ Татарський В. Зазнач. праця. – С. 51; ЦДІАУЛ. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 72.
- ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 2, 3.
- ¹⁷ Там само. – Ф. 1113. – Оп. 2. – Спр. 118. – Арк. 15.
- ¹⁸ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – К., 2003. – С. 442.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 11, 11 зв.
- ²⁰ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – С. 214.
- ²¹ Неначе передчуваючи, що причиною його смерті стане звинувачення в спробі узурпації державної влади і встановленні диктатури, П. Болбочан усім частинам, які він сформував упродовж 1917 – 1919 рр., давав назву „республіканських”. Так, восени 1917 р., під час українізації в російській армії, він створив український Республіканський полк у 5-му російському корпусі, у січні 1918 р. – військову частину з такою ж самою назвою в Києві, яку потім реорганізовано в 2-й Запорізький Республіканський полк. Восени 1918 р. цей полк було розгорнуто в дивізію, що знову ж таки дістала назву Республіканської. До складу її ввійшли Мазепинський, Наливайківський і власне Республіканський полки.
- ²² Доценко О. Зимовий похід (6. XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – С. 42.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 68.
- ²⁴ М. Гавришко (насправді – Гаврюшко, як свідчить його послужний список ще з російської армії) увесь час титулував себе полковником, намагаючись переконати всіх, що це звання він отримав ще в царській армії. Та насправді, як свідчать документи, він наприкінці 1916 р. був лише прапорщиком – тож ні про яке звання полковника старої армії не могло бути й мови. (Російський Державний Військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 409. – Оп. 1. – Посл.сп. 26–332. – Арк. 1 зв., 2).
- ²⁵ Як часто буває в таких випадках, найзавзятіший Болбочанів прихильник М. Гавришко мав до покійного полковника найменший статусок. Командуючи одним з кадрових полків 6-го Полтавського корпусу, М. Гавришко зі своїми підрозділами на початку 1919 р. влився до Запорізького корпусу, коли Болбочан вже не було із запорожцями. Тож з полковником він був практично незнайомий. Це, до речі, підтверджують і свідчення Болбочана слідству після червневих подій 1919 р. Розповідаючи про те, як праві політичні лідери (С. Шемет) і державний інспектор Запорізької групи М. Гавришко схилилися його перебрати на себе керівництво запорожцями, Болбочан зазначив, що „чого останній так старався, мені невідомо, бо я його мало знаю” (Див.: Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004. – С. 247).
- ²⁶ Євтимович В. Війська українського генерального хорунжого Г. Базильського: Посмертна згадка // Запорожець. – 1938. – Ч. 15 – 16. – С. 5 – 8.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 135.
- ²⁸ Там само. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 52.
- ²⁹ Магалеvський Ю. Останній акт трагедії: Етап визвольної боротьби українського народу 1917 – 1920. – Львів, 1928. – С. 9.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83.
- ³¹ Там само. – Арк. 84.
- ³² Сім'янцеv В. Зазнач. праця. – С. 343.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 67, 67зв.
- ³⁴ Там само. – Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 144 зв. – 145; Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 23.
- ³⁵ Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5а. – Арк. 21 – 23; Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 44.
- ³⁶ Там само. – Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 423 зв., 424, 378 зв., 379, 382 зв.
- ³⁷ Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 17 зв. – 19 зв.
- ³⁸ Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 43.
- ³⁹ Там само. – Арк. 45, 45 зв.; Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5а. – Арк. 35 – 37 зв.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5а. – Арк. 35 – 37 зв.; Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 264 зв. – 265, 409 зв. – 413 зв.
- ⁴¹ Там само. – Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 172 зв., 173.
- ⁴² Там само. – Спр. 2. – Арк. 142 зв., 143.
- ⁴³ Там само. – Арк. 241 зв., 242, 266 зв., 267.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 146 зв., 147, 250 зв., 251.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 293 зв., 294.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 108 зв. – 110, 254 зв., 255.
- ⁴⁷ Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 66. – Арк. 31 – 33 зв.

- 49 Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 50 – 66 зв.; Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк. 244, 244 зв.
- 50 Там само. – Ф. 2254. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9 зв. – 10 зв.
- 51 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 1 – 2 зв.; Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 142 зв., 143; Спр. 4. – Арк. 15, 82, 93.
- 52 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 558. – Арк. 53, 53 зв.; Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 371 зв., 372.
- 53 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 396. – Арк. 196 – 199 зв.
- 54 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 2, 3.
- 55 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 199, 199 зв.
- 56 Там само. – Арк. 182, 182 зв., 200 зв.
- 57 Див.: Дубовий І. Окремий Запорозький загін: (До історії Війська Запорозького) // Запорожець. – 1938. – Ч. 19 – 20. – С. 14.
- 58 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 10.
- 59 Там само. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 43, 44.
- 60 Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918: Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С. 117.
- 61 Самійленко С. Дні слави: (Спогади полковника української армії). – Нью-Йорк, 1958. – С. 119.
- 62 ЦДАВО України. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 3 зв.
- 63 Там само. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 52.
- 64 Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 110. – Арк. 3, 4, 19.
- 65 Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5а. – Арк. 3 зв.
- 66 Там само; Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 82.
- 67 Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 3 зв.
- 68 Там само. – Арк. 4.
- 69 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 389. – Арк. 4 – 5 зв., 21.
- 70 Там само. – Спр. 55. – Арк. 25, 25 зв.
- 71 Там само. – Арк. 34.
- 72 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 15 – 17.
- 73 Там само. – Спр. 477. – Арк. 30, 30 зв.
- 74 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 39; Спр. 77. – Арк. 14.
- 75 Karpiś Z. Obóz jeniecki w Wadowicach // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1994. – № 4. – S. 158, 159.
- 76 Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Х., 1924. – С. 35.
- 77 Марущенко-Богдановський А. Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорозького полковника Максима Залізняка полку // За Державність: Матеріали до історії Війська Українського. – 1939. – Ч. 9. – С. 216.
- 78 Татарський В. Зазнач. праця. – С. 53, 54.
- 79 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 303, 304; Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 24.
- 80 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 19.
- 81 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 114.
- 82 Українська революція: документи 1919 – 1921 / Під ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк, 1984. – С. 333, 334.
- 83 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 6.
- 84 Там само. – Ф. 3170. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 4, 4 зв.; Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 24.
- 85 Там само. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1798. – Арк. 44.
- 86 Маслівець Г. Гордієнківський кінний полк // За Державність. – Торонто, 1964. – Ч. 10. – С. 153.
- 87 ЦДАВО України. – Ф. 3170. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 136 зв.; Куциньський А. Шляхом змагань: (Замість квітів на могилу військового отамана УВК св.п. генерала, проф., інж. Івана Цапка) // Українське козацтво. – 1968. – Ч. 1 (9). – С. 36, 37.
- 88 Див.: Куциньський А. Зазнач. праця. – С. 36.
- 89 ЦДАВО України. – Ф. 2433. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 1 – 18; Ф. 3170. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 136 зв. Навіть багато років по тому, на еміграції, І. Омелянович-Павленко підтримував з І. Цалком товариські стосунки. У 1961 р. він атестував його Військовому міністерству УНР в екзилі як „бойового старшину, що відзначався в боях під мою командою, й рахую його достойним як до поновного зарахування в рангу полковника по Армії УНР, так і до піднесення до наступного рангу” (ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1600. – Арк. 55).
- 90 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 554. – Арк. 90, 90 а.
- 91 Там само. – Ф. 2433. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 12.
- 92 Там само. – Ф. 3170. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 211 – 212 зв.
- 93 Марущенко-Богдановський А. Зазнач. праця // За Державність. – 1937. – Ч. 7. – С. 214.
- 94 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 114 – 119.
- 95 Там само. – Ф. 3170. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 121 зв.; Підтайний Б. Полк. Силенко і полк. Сосідко // Вісті комбатанта. – 1968. – Ч. 4 (35). – С. 26.
- 96 ЦДАУЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 1 – 3.
- 97 ЦДАВО України. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 3, 3 зв.
- 98 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 58, 58 зв.
- 99 Там само. – Спр. 411. – Арк. 3, 3 зв.
- 100 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 554. – Арк. 90, 90 а, 93; Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 38.
- 101 Островерха М. Блиски і темряви 1918 – 1919 – 1920. – Нью-Йорк, 1966. – С. 205.
- 102 ЦДАВО України. – Ф. 3218. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 7, 7 зв.
- 103 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 16; Ф. 3218. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 15, 15 зв.
- 104 Karpiś Z. Jeńcy i internowani... – S. 149.
- 105 Островерха М. Зазнач. праця. – С. 204.
- 106 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 221, 221 зв.; Козар Л. Симон Петлора у Вадовицькому таборі // Симон Петлора. – Гайденав, 1946. – С. 22, 23.
- 107 Татарський В. Зазнач. праця. – С. 53.
- 108 ЦДАВО України. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 4.
- 109 Там само. – Ф. 3219. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 82, 82 зв.
- 110 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 3.

- 111 Там само. – Арк. 16 зв.
- 112 Там само. – Спр. 54. – Арк. 114 – 119.
- 113 Наша зоря. – 1921. – Ч. 9. – С. 16.
- 114 ЦДАВО України. – Ф. 3218. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 35, 35 зв.
- 115 Centralne Archiwum Wojskowe (далі – САВ). – I. 380 (Sprzymierzona armia Ukraińska. – 1. 62 (Службовий нотатник голови Директорії і Головного отамана С.В. Петлюри від року 1920). – Арк. 19.
- 116 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 163; Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. Спр. 58. – Арк. 143.
- 117 САВ. – I. 380. – 1. 62. (Службовий нотатник голови Директорії і Головного отамана С.В. Петлюри від року 1920). – Арк. 93.
- 118 ЦДАВО України. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 4.
- 119 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 105; Ф. 3218. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 44.
- 120 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 113.
- 121 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 105; Ф. 2433. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 25.
- 122 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 145.
- 123 Там само. – Спр. 420. – Арк. 15.
- 124 Там само. – Арк. 15 зв.
- 125 Там само. – Спр. 67. – Арк. 62.
- 126 Там само. – Ф. 2433. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 31, 31зв.
- 127 Там само. – Арк. 25; Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 105.
- 128 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 465. – Арк. 41.
- 129 Там само. – Арк. 41зв.
- 130 Там само. – Спр. 15. – Арк. 118.
- 131 Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 4 зв.
- 132 Там само.
- 133 Там само.
- 134 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 244, 245.
- 135 Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 4 зв.
- 136 Там само. – Арк. 4.
- 137 Там само. – Арк. 5 зв.
- 138 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 469. – Арк. 8.
- 139 Там само. – Спр. 465. – Арк. 39.
- 140 Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 5 зв., 6.
- 141 Там само. – Арк. 5зв.
- 142 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 120, 121.
- 143 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 650. – Арк. 14.
- 144 Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 6 зв.
- 145 Там само. – Ф. 3170. – Оп. 1. – Спр. 2 а. – Арк. 3, 3 зв. І. Омелянович-Павленко вже мав досвід використання частин своєї дивізії в „інтернаціональних” цілях, відправляючи у травні 1921 р., за допомогою своїх заповзятливих колег, сотника І. Цапка й підполковника Ю. Ордановського, групу вояцтва до Верхньої Силезії для участі в польському повстанні проти німців.
- 146 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 235, 235 зв.
- 147 Там само. – Арк. 196.
- 148 Там само. – Ф. 3656. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 29.
- 149 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 463. – Арк. 62 зв.
- 150 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 140; Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 465. – Арк. 52.
- 151 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 503, 504.
- 152 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 491. – Арк. 72.
- 153 Уенерський Л. Свято П бригади // Запорозька думка: Часопис Запорозького культурно-освітнього відділу. – 1921 – 8 черв. – Ч. 12. – С. 2.
- 154 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 133.
- 155 Там само. – Ф. 2433. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 7 зв., 8.
- 156 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 131, 131 зв.
- 157 Підполковник Я. Стефанів до Запорізької дивізії більше не повернувся. Деякий час він залишався в розпорядженні штабу Дієвої армії; влітку 1921 р. його призначено начальником штабу до Південної повстанської групи військ УНР, яку очолював його колишній командир генерал А. Гулий-Гуленко (Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1040. – Арк. 10 – 12).
- 158 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 135.
- 159 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 382.
- 160 Там само. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 7, 8.
- 161 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 491. – Арк. 75, 76.
- 162 Там само. – Ф. 2439. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.
- 163 Там само. – Ф. 3656. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 34.
- 164 Там само.
- 165 Там само. – Ф. 2433. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 7 зв. – 9.
- 166 Там само.
- 167 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 179 – 179 зв.
- 168 САВ. – I. 380 (Sprzymierzona armia Ukraińska). – 2. 173 (Службовий реєстр полковника П. Дяченка).
- 169 ЦДІАУЛ. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 43.
- 170 У таборі в ті дні поширювалась карикатура: злий звір-вовк заходить крізь таборову браму, а всі мешканці кидаються врозтіч (ДАРФ. – Ф. 7440. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 134).
- 171 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 274.
- 172 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 168 зв.
- 173 Там само. – Арк. 173.
- 174 Там само. – Арк. 176.
- 175 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 493. – Арк. 7.
- 176 Там само. – Спр. 54. – Арк. 122, 122 зв.
- 177 С-й. „Спасателі” // Запорозька думка. – 1921. – 29 черв. – Ч. 18. – С. 1, 2.
- 178 ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 182, 182 зв.
- 179 Там само.
- 180 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 6, 7.
- 181 Там само. – Арк. 18.
- 182 Там само. – Арк. 8 – 10.
- 183 Там само. – Спр. 58. – Арк. 448, 448 зв.
- 184 Там само. – Спр. 54. – Арк. 48, 48 зв.
- 185 Там само. – Ф. 2433. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 13.

186 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 72.
 187 Там само. – Арк. 100.
 188 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 40.
 189 Там само. – Арк. 25 – 28, 42; Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 1.
 190 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 557. – Арк. 83; Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 219. – Арк. 104.
 191 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 206. – Арк. 93, 93 зв.
 192 Там само. – Ф. 2433. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 16.
 193 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 214.
 194 Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 10, 10 зв.
 195 Там само.
 196 Там само. – Арк. 3.
 197 Там само. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 147, 147 зв.
 198 Там само. – Ф. 3275. – Оп. 1. – Спр. 5 а. – Арк. 11.
 199 Там само. – Арк. 12.
 200 Там само. – Арк. 13.
 201 Там само. – Арк. 1, 13.
 202 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 557. – Арк. 113.
 203 Там само. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 24 зв. – 25 зв.
 204 Там само. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 50.
 205 Після піврічного перебування у таборі в Домб'ї Гавришко не втратив патріотизму. Як патріота й демократа, що „прагне до об'єднання усіх українських творчих сил”, „одвертого в висловлюванні своїх переконань і поглядів зі ста-

тим твердим характером”, характеризував сотника співробітник адміністрації того табору (Там само. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 27).
 206 ЦДАВО України. – Ф. 2433. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 3 – 5.
 207 Цит. за вид.: Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. – К., 2000. – Ч. III: Преса інтернованих українців та шовінійної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919 – 1924). – С. 85.
 208 ЦДІАУЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2627. – Арк. 2 зв.
 209 ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 826. – Арк. 179.
 210 САУ. – І. 380. – 2. 383 (Лист полковника І. Дубового до генерала В. Сальського від 16 жовтня 1930 р.).
 211 Стечишин М. Щип'юрнський військовий цвинтар // За Державність. – 1931. – Ч. 2. – С. 175.
 212 Коляничук О. Увічнення нескорених: Українські військові меморіали 20 – 30-х рр. ХХ ст. у Польщі. – Львів, 2003. – С. 11.
 213 В еміграційній літературі поширене твердження про те, що М. Гавришко став агентом радянських спецслужб і виступав на паризькому процесі С. Шварцбарта (вбивці С. Петлюри) в 1927 р. зі свідченнями проти Головного отамана. Документальних підтверджень цієї версії нам виявити не вдалося, хоча у списку свідців оборони ім'я М. Гавришка справді значиться (ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7).
 214 Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 10418. – Арк. 109; Генерал-хорунжий Віктор Малець // Дороговказ. – 1969. – Ч. 25. – С. 18, 19.

СПОГАДИ ПРО РАДЯНСЬКИЙ ПОЛОН

Дружні й недружні сучасники

Ще в тому ж таки серпні 1944 р. десятьох лікарів та стоматологів з тодішнього табору в Єлабузі перевели до нових таборів для військовополонених. Я зрадів, що опинився серед тих, у кого з'явилася бодай якась перспектива знову працювати за фахом, адже в Єлабузі мене повернули б у зубне відділення хіба що за умови вступу до комуністичної АНТИФА. Та я волів бути „нормальним пленним”, аніж продати душу панові Ульбрихту і його товаришам. Одного вечора ми мусили зібратися зі своїми пожитками біля воріт табору і в супроводі лікарки та під вартою двох охоронців дістатися до пристані на Камі, щоб вирушити пароплавом у бік Казані.

На пароплаві навколо розташувався всякий люд, котрий став нас допитливо розглядати; однак не можна сказати, що той люд ставився до нас неприязно. Йдучи в туалет, я дістав легкого стусана в спину, що, звісно, в такій штовханині не було дивиною. Що мене розвеселило, то це рука якоїсь старої бабці, котра нишком тицьнула мені дві варені картоплини й хутко зникла в натовпі.

На Казанському вокзалі, коли ми чекали на поїзд, на нас недовірливо позирали люди, мов на якесь диво, до того ж нічого доброго про нас, німців, на четвертому році війни тут ніхто не чув. У російський тил війна принесла населенню великі злигодні, хоч життя там було нестерпне ще й до неї.

Їзда в поїзді вважалася на ті часи великою розкішшю. Кожний мав своє місце, а для сну од стіни відкидалася полиця, на якій можна було лягти й випростатись. Харчами нас забезпечили, а від тісноти та штовханини, як в інших вагонах, потерпати нам не довелося. Час від часу приходили цивільні, вони хотіли з нами поспілкуватися, причому ніяких непорозумінь не виникало. Щоправда, якимось увечері одному нашому товаришеві довелося дуже розгніватися, коли виявилось, що гість утік з його чобітьми.

Приїхавши до Харкова, ми мали подолати добрячий відтинок шляху містом до іншого вокзалу. У нашу колону влилися кілька неприємних типів,

здебільшого підлітків, котрі супроводжували нас з глузливими вигуками, стиснутими кулаками й погрозовими жестами. Хтозна-чому нас розмістили в якомусь сквері перед зруйнованим будинком, виставивши по боках пости. Ми вместилися на розкиданих кам'яних брилах і стали чекати подальшої команди. Невдовзі ті крикуни взяли нас у півколо, кількість цивільних зростала, щораз гучніше лунали глузливі вигуки: „Фриц, фриц!” Декотрі висловлювалися жестами досить недвозначно – мовляв, ось ми вам покажемо – і прагнули дати волю рукам. Ми поводитися спокійно й уникали всього, до чого провокував натовп. Навіть найменші наші зауваження проти цього галасу, мабуть, ще дужче погіршили б ситуацію; а якби ми закурили, то, напевне, ще більше б роздратували натовп.

Аж ось надійшло кілька росіян у військовій формі – поранені фронтовики; помалу зібралося понад сотню людей, ладних у різкій формі показати нам свою „симпатію”. Сотня проти десяткох – невтішне співвідношення. Ми втратили будь-який шанс вийти з цієї ситуації цілими. Нарешті позаду почувся гуркіт, ми очікували миті, коли з руїн на нас посиплеться каміння. Напруга зростала. До нас підійшов старший офіцер-росіянин – мабуть, підполковник – щоб зірвати відзнаки на грудях в одного з наших товаришів. Усі застигли, чекаючи розв'язки. Тієї ж миті до офіцера кинувся наш охоронець, простий солдат, щоб ударити його по руці! Здається, офіцер був у нетверезому стані і вчинок солдата так його приголомшив, що він не спромігся відреагувати. Не встигли всі отямитися, як пролунала команда: „Кроком руш!” Наша групка спробувала протиснутись крізь півколо. Вдалося. Звісно, нам наступали на ноги, нас штовхали, а найгарячіші голови супроводжували нас ще якийсь час з вигуками „фрици!”. Нарешті цей галас потонув у шумі дорожнього руху, і ми спокійно дісталися до вокзалу.

Ота стара матуся з пароплава на Камі і підбурювачі в Харкові належали до одного й того ж радянського народу. Та що сприяло утвердженню справжнього миру і порозумінню між народами більше – оті гучні тиради ненависті чи тихе, здебільшого приховане співчуття до ближнього, яке ми часто відчували саме з боку людей старшого віку?

Болоче і втішне

У Запоріжжі нас спершу доправили до головного табору, де піддали звичним „формальностям”, а саме: обшуку з метою вилучити небезпечні предмети й обробці проти вошей. Згодом прибулих розподілили по різних

приймальних таборах. Один лікар з Австрії, стоматолог і я потрапили до табору № 2, де після оголошення списків нашу групу разом з кількома солдатами прийняв керівник АНТИФА. Він підкреслив, що скарги щодо медичного обслуговування, фізичних робіт і харчування слід подавати не йому, а особисто Адольфу Гітлеру. У таборі хазайнували кілька пропагандистів та німецький комендант, який уже через кілька днів сказав мені, що справи тут кепські і для підтримання дисципліни потрібна залізна рука. Якщо військового полоненого впіймають у бараці з цигаркою, то за це він діставав 20 ударів палицею по сідницях, які в усіх тут були сухі, як тріски, а тому удари приставали особливо дошкульно. Коли до табору поверталось кілька сот зморених, знесилених тяжкою роботою військовополонених, „пан комендант Вольф” спершу пропускав усіх повз себе у врочистому марші. Якщо ж їхня виправка бажала бути кращою, вони мусили тренуватись у марші доти, доки отой бундючний виструнчений павич кінцев кінцем удовольнявся.

Оскільки до нас, „сталінградців”, російські офіцери ставилися з певною повагою, то ми виступили з протестом супроти нелюдського застосування кийків. Але нас швидко збулися – мовляв, кийки заборонили, отож у таборі не б'ють!

Що добре вмлі робити росіяни, то це призначати на посади „зручних людей”. Тому мій колега доктор Г. і я не тямлися від щастя, коли на початку листопада залишили це гнітюче оточення і перейшли до шпиталю. Там нас люб'язно зустріла головна лікарка, за фахом хірург, і розповіла про наші обов'язки. Доктору Г. пощастило влаштуватися зубним лікарем у стоматологічному відділенні. Мене послали лікарем у барак для хворих, навіть не спитавши – маю я потрібні фахові знання чи ні. З тягарем у серці я пішов виконувати наказ, хоч і мав досить вузьку медичну спеціалізацію. Як я тоді радів, що на головному перев'язному пункті в Єлабузькому таборі набув цінного досвіду від різних лікарів, якими керували чудові фахівці.

Я швидко збагнув, що за тих обставин – сякі-такі ліки, перев'язного матеріалу майже нема, а інструментарів ще менше – хворих можна лікувати хіба що примітивно. Тим важливіше було підтримувати в недогодованих „дистрофіків” (у російській термінології – напівголодних) упевненість у тому, що лікарі, навіть за тих сумних обставин, робили все від них залежне.

Моя шефіня, лікарка середнього віку, вбачала в майже 150 хворих нашого відділення насамперед людей знедолених, а не ворогів на відміну од деяких російських сестер, розігрітих політпропагандою. Вони вбачали в нас, як правило, лиходіїв, винних у воєнних злочинствах фашистів. Тому щоранку наглядач, вислухавши рапорт чергового, стереотипно запитував:

— Скільки чоловік „капут“?, — що в перекладі означало „здохло“.

Якщо, приміром, санітар відповідав, що померло троє хворих, наглядач недоволено запитав:

— Чого так мало?

Удосвіта, перед чергуванням я зазвичай подавав лікарці звіт про те, що сталося вночі, і в разі потреби замовляв ліки. Лікарку звали старшою медсестрою Марусею. Вона занотовувала мої прохання, звісно, у межах розумного: наприклад, 100 мг кофеїну, 50 мг камфори, 20 г сульфідину. При цьому не обходилося і без хіміотерапевтичних препаратів як ефективних засобів від статевих хвороб, за 1 г яких на чорному ринку в К. правили по 900 карбованців (чотиримісячний заробіток медсестри в шпиталі). Ось чому для медсестер було великою спокусою „поживитися“ тими ліками. Запит подавали в аптеку шпиталю, якою завідувала чуйна жінка-фармацевт. Увечері, коли російський персонал майже весь ішов із шпиталю, я забирав в ординаторській найпотрібніші медикаменти на ніч. Перші два тижні я спочатку мусив шукати сховані медсестрою пляшки й пакунки — вона, очевидно, не хотіла їх використовувати за призначенням; марнувати стільки медикаментів на „фриців“ їй здавалася, мабуть, зайвим. Але коли я в плиті, у шафі чи за шафою виявляв криївку, то вранці при лікарці виставляв порожню тару на стіл, не зронивши ані слова про гру в хованки.

Коли я скаржився на те, що хворим на висипний тиф треба підтримати кровообіг, Маруся виписувала ще один рецепт. Потай я дивувався старшу медсестру своїм умінням знаходити ліки, хоч би до яких схованок вона вдавалася; однак за два тижні Маруся здалася, і відтоді ми перейшли до конкретної співпраці. Формуванню кращої робочої атмосфери сприяли не так скарги, прикрі, зокрема, й моїй шефіні, як моє розуміння небезпідставної ворожості до нас з боку росіян (адже війна принесла людям стільки злигоднів), а також моя швабська впертість.

Настала зима. Оскільки палати для хворих „опалювалися“ лише теплом украй ослабленого тіла пацієнтів, на вікнах швидко намерз десятисантиметровий шар льоду. Для опалювання головної кімнати, де роздавали чай, використовували одне-єдине паливо — бур'ян, щось схоже на очерет. Бур'ян щодня приносили в'язками хворі, які могли сьак-так ходити. Він горів як солома, а тому заготовляли його багато, інакше не було б ні теплого чаю, ані супу, якщо до такої розкоші взагалі доходило. У негоду робоча група мусила вирушати на заготівлю в блаженському взутті й такій самій одежині. Та

Тяжкохворий у таборі

коли пускалася страшна буря, яка перешкоджала заготовляти бур'ян, через параліч кухні хворих і санітарний персонал поймав гнітючий стан. На трьох хворих додатково видавали одну суконну ковдру, а без краплі теплої рідини життя, здавалося, повністю згасало.

У відчай я побіг до лікарки прохати допомоги. У глибокому сумі вона залишила шпиталь і пішла до офіцера-політпрацівника. За півгодини той прибув до нас і на власні очі побачив, у чому причина нашої великої біди. Він одразу покликав до себе барачного й запитав, скількох одягнених осіб той міг би надати в його розпорядження. Набралося близько дюжини „плених“; з ними політофіцер і покинув шпиталь. Через якусь годину по бараку пронеслися вигуки:

— Принесли, їй-бо, справжні дрова принесли! Нарешті ми розжилися на паливо, і нам скоро дадуть чогось тепленького!

Вдоволено усміхаючись, барачний Кл. розповів мені, як капітан, через те, що дерев не було, відшукав десь далі від шпиталю телеграфний стовп, дочекався слушної хвилини, виставив пости спостереження і розпорядився якнайшвидше спилити жаданий об'єкт. Зі своїм краденим скарбом, не таким уже й легким телеграфним стовпом на плечах, хлопці мерщій подалися назад, просто-таки хутко зникли з речовими доказами до того, як заздрісний число 2. 2005 р.

недоброзичливець нападе їм на слід. До речі, з юридичного погляду йшлося про розкрадання соціалістичної власності, за яке засуджували до 25 років каторжних робіт. А втім, за умови розкриття крадіжки, над всіма учасниками нависла б загроза трибуналу і насамперед найбільше дісталось б нашому хороброму помічникові.

Чим довше стояли холоди, тим глибшим ставав фізичний і психічний надлом у виснажених військовополонених. Від одного знайомого лікаря з сусіднього табору, в котрого я через колючий дріт попри заборону частенько діставав лікарські поради, до мене надійшла неймовірна звістка. З того табору лікарі мали відібрати 500 знесилених, знеможених полонених, щоб перевести їх до шпиталю, позаяк найближчим часом вимагати од них якоїсь роботи було марно. На випадок, якщо відправлення на кілька тижні затягнеться, одночасно на заміну їм готували інших 250 осіб, тобто була небезпека, що найближчим часом лише в сусідньому таборі помруть сотні людей. Коли до нашого шпиталю з одного табору пришкандибала група полонених – саме пришкандибала, бо ходити ніхто з них уже не міг, – лікарка й аптекар у нестямі схопилися за голови й почали бідкатися з горя. Здебільшого йшлося про військових, захоплених у полон під час літніх відступальних боїв; харчів вони діставали замало (суп з кукурудзи грубого млива без належного вмісту білкових додатків, по суті, хліб на воді), а працювати мусили тяжко, аж поки падали з ніг. Та були сотні людей, переважно угорські євреї, яких примусово вивезли з Угорщини на окопні та інші інженерні роботи. З ними обходилися анітрохи не краще, ніж з німцями, румунами та угорцями – полоненими регулярної армії.

Нарешті із сусіднього табору до нас направили німецького лікаря, доктора С., який розмістився в коменданта – полоненого югослава. Таємно він переписував списки померлих ще доти, як їх щодня передавали в управління шпиталю. Завдяки тій інформації ми з точністю підрахували, що з 1200 мешканців-полонених у березні померло 900, а в квітні, після того як надійшла нова партія, – ще 600! Смертні випадки завдавали клопоту й самим росіянам. Багато смертельно хворих уже не могли їсти. Але замість того, щоб харчові залишки передати тим, хто ще міг їсти – надто в сусідньому таборі, – їх відрами випліскували надвір.

До речі, управління шпиталю не підкорялося Головному управлінню таборів для військовополонених; ці дві структури співпрацювали між собою лише доти, доки приймали кандидатів у небіжчики. Спочатку злий жарт, а потім, на жаль, і дійсність призвели до того, що у квітні в сусідньому таборі

вийшов наказ: „Про відміну в таборі смертних випадків до 1 травня”. Якщо ж хтось збирався навечно склепити очі, його негайно вкладали на ноші, підігрівали грілками і мерщій виносили до шпитальних воріт, де вмирати ще дозволялося.

Якось уранці в одну з палат завітала лікарка мого барака. В палаті лежали переважно хворі на кишкові недуги, які по 20 разів і більше ходили на відро, а часом і не добігали до нього. Один бідолаха, якого санітар уместив на вогкому мішку з сіном, блював. Стояв сморід, чувся стогін пацієнтів, що корчилися з болю. Лікарка була вочевидь збентежена. Вона сказала щось перекладачеві по-російському й притьмом покинула приміщення. На моє питання, що вона сказала, той переклав так:

– Вибачте, докторе, але я більше не можу дивитися на це жахіття.

Наступного ранку я дізнався, що після кількох доти невдалих спроб нарешті запровадили діету для хворих на кишкові недуги.

Лише за один день я зареєстрував у тій палаті 12 смертних випадків. Фельдшерка Катя, яка підтримувала гарні стосунки з НКВС, додумалася перевести до мене хворих, котрі вже помирали, для того, щоб не підписувати свідоцтв про смерть. Коли ополудні я вийшов на чверть години з приміщення подихати свіжим повітрям, та свиня бовкнула:

– Мабуть, йому однаково, скільки людей у нього помре, а то б він не гуляв!

За кілька днів по тому лікарка чергувала на кухні – наглядала за тим, як роздають їжу. Саме тоді їй, очевидно, і перепала від завідувача кухні бляшанка американської засоленої яловичини – виробництва фірми „Оскар Маєр” з Чикаго. Покликавши мене, вона ввійшла перша в комору, де саме нікого не було, для більшої певності стала за непричиненими дверима і тицьнула мені в руки ту бляшанку, зробивши знак мовчати. Якби про той учинок довідалася Катя, то лікарку, певно, повісили б. Одного разу вона мені навіть зізналася, що змирилася зі своїм буттям, своїми обов'язками, одне слово, зі своїм життям, коли б тільки не НКВС.

Переводити до нас умирущих пацієнтів у Каті відбив охоту саме німецький фельдшер з його зухвалою берлінською пикою. Скориставшись зручною нагодою, він з невинною міною запитав її про те, скільки приблизно напівмертвих вона думає перевести до нас сьогодні, щоб ми знали, до чого нам готуватися. Крім лікарки та кількох медсестер, його слова чули й інші. Лице Каті вкрилося вогняно-багряною краскою. Відтоді в німця-лікаря показник смертності знизився до „нормального” пересічного показника. Го-

Перевезення померлих до спільної могили

ловний лікар шпиталю, майор медичної служби, тоді вже розпорядився з'ясувати, чому саме в моїй палаті помирає так багато пацієнтів.

У кінці квітня нас щоранку почали стисло інформувати про те, чому війна швидко закінчиться і що потім справи підуть на краще. До такого розвитку подій ми ставилися скептично, бо коли бачили, як до братської могили звозили трупи, а це були просто обтягнені шкірою кістяки, накидані один на одного як дрова, то в нас мимоволі опускалися руки.

До фізичних страждань додавалися нестерпні думки про долю моїх рідних, які з кінця 1942 р. не подавали про себе жодних вістей. Страх і тривоги моєї любої дружини, з котрою я мусив попрощатися 1 квітня 1941 р. під час останньої своєї відпустки, значною мірою пояснювалися сталінградськими подіями. Два довідчені літні штабні офіцери сказали мені в Єлабузі, що по закінченні війни в полоні нам, мабуть, доведеться лишатися ще дватри роки. На щастя, я тоді ще не здогадувався, що насправді це будуть шість з половиною років.

Коли влітку 1946 р. до нас надійшли перші листівки Червоного Хреста, нас лихоманило перед кожною роздачею. Перш ніж пошту передати полоненим, її котролювало НКВС. У серпні до мене хутко підійшли дві схвилювані сестри й просто-таки зтягли мене до ординаторської. Вони були в місті й принесли сотні дві-три листівок Червоного Хреста. Швидко пере-

Листівка з Батьківщини

глянувши всі листівки, чи нема чого-небудь для мене, вони й справді наткнулися на першу листівку від моєї любої дружини й поклали її зверху, щоб я міг прочитати. Вони квапили мене: „Ну ж бо, давай, мерщій читай!“ Від надмірного хвилювання літери перед очима розпливалися! Сестри поспішали, бо боялися НКВС, який міг довідатися про їхнє самоправство. Перша майже за чотири роки звістка з батьківщини — це почуття, яке не можна передати словами.

Цими своїми споминами я хочу щиро подякувати всім людям, які в ті тяжкі роки дарували військовополоненим людяність, зігрівали їх домашнім теплом.

Чудовий Різдвяний подарунок

Було це на початку зими 1945 р. в IV відділі шпиталю для військовополонених, розташованого в одному з наддніпрянських міст. На підвіконнях у палатах нашого барака то там, то там понамерзав п'ятисантиметровий шар льоду, а тому в приміщеннях було холодно. Під тонкими вовняними ковдрами, якими вкривалися по двоє, а то й по троє осіб, лежали виснажені хворі, притулившись один до одного. Їхні розмови точилися тільки навколо однієї теми: їжа!

Час від часу ми несміливо запитували в лікаря-німця з нашого барака про те, чи дозволять нам святкувати Різдво. Пригнічувала не лише власна доля, з якою ще якимось можна було змиритися, душу ятрили й переживання про рідних, які після нечуваної воєнної розрухи поринули в горезлидні на батьківщині, не подаючи про себе аніякісіньких вістей (чи живі, чи вціліли за останні тижні й місяці?). На сніданок часто давали напівмерзлу кислу капусту в спрому вигляді, щоб, як висловлювалася лікарка, зберегти вітаміни.

Часто-густо вдень з барака виносили двох, а то й трьох безмовних камерадів, а одного дня їх померло аж п'ятнадцятеро — не стерпіли, бідолахи, фізичних і психічних страждань. Німецькі санітари й лікарський персонал вже заводили розмови про Різдво. Настали довгоочікувані Різдвяні свята!

У великій таємниці організатори дійства понашкукували порожніх ампул, а від злиденного пайка щодня відкладали по п'ять грамів хліба, трохи цукру та декілька грамів жиру на людину. Після тривалих умовлянь головна лікарка-росіянка дозволила відкладати їжу для різдвяного сюрпризу. Якби про задум рознюхав НКВС, то учасники змови дістали б по 25 років примусових робіт за приховування державної власності та підготовку до втечі. Трохи палива відкладали таємно без певності в тому, що для кип'ятіння чаю лишаться дрова чи бур'ян. Євангелічний священик, який через тромбофлебіт не ходив і який щодня звертався до нас із напуттями, виявив бажання, незважаючи на свій тяжкий стан, виголосити на Святому вечорі таку собі промову. На щастя, про наші приготування начальство не довідалося, адже будь-яка порожня обіцянка могла б обернутися для камерадів прикрим розчаруванням. Отож настав довгожданий Святий вечір.

Після традиційної роздачі їжі, коли надворі посутеніло і в палатах засвітилися тьмяні лампочки або й просто кіптяві лампади на олії, до нас зайшов лікар зі звичайним вечірнім обходом. Але хворі на нарах та кількох ліжках понатягували на голови ковдри і вдавали, нібито сплять. Кожен намагався не думати про Різдво й про те, як було колись, однак нікому не вдавалося позбутися цієї настирливої думки.

Раптом з хворими сталася дивина. Двері розчинилися, і палата наповнилась яскравим, химерним світлом. Санітар тримав у руках величезний букет, що нагадував широчезну мітлу, уквітчану вогниками. Він обережно поставив незвичайну ялинку на грубий дерев'яний стіл. За свічки правили ампули, з великими труднощами заповнені гасом. Гніт, зроблений із нитки, розливав різдвяне світло.

Раптом усі сплюхи попрокидались і широко розплющеними очима дивилися на ту ялинку, яка розливала довкола незвичайний, святотливий настрій. З коридору чулася пісня „Ой щасливе, радісне Різдво” у виконанні групи хворих під орудою диригента церковної музики, одягненого в сорочку, кальсони і якийсь потертий балахон. Коли пісня стихла, усі налаштувалися слухати священика, котрий, лежачи в коридорі на ношах, виголосив перед своїми товаришами в полоні Різдвяне послання. Простими, але проникливими словами він казав, що попри самотність, голод та холод Христос народився задля кожного з нас.

Усі були такі розчулені, що майже ніхто з понад двох сотень хворих не спромігся заспівати завершальної пісні „Тиха ніч, Різдвяна ніч”. Надто швидко догоріли й погасли вбогі ялинкові вогні. Та очі у хворих пожвавішали, коли ввійшов санітар з великою дошкою, а на ній для кожного лежало по дві скибки тонесенько намазаного жиром і посипаного цукром хліба. На додачу кожен отримав чашку солодкого чаю. Обличчя в кожного світилося несподіваною радістю. Отож Різдво таки вдалося!

Священик, який через півроку, трохи одужавши, повернувся на батьківщину, писав до дружини німецького лікаря з нашого барака, що ті два шматочки хліба й ковток чаю стали найкращим Різдвяним подарунком у його житті!

Ціаністий калій!

Улітку 1945 р. в шпиталь для військовополонених прибула перша партія солдатів і офіцерів, які потрапили в російський полон після капітуляції німецького вермаху. Того, що ми вже вміли, новоприбулі камеради мусили ще навчитися: наприклад, з неабияким скептицизмом реагувати на заяви навіть високопоставлених російських офіцерів. Од нас, „старих полонених” з двома-трьома роками за колючим дротом, старанно приховувалося, що так званих „капітуляційних полонених” найближчим часом відпустять додому. Мовляв, ви, старики, ще почекаєте! Позаяк нам хотілося, звісно, дістати якомога більше вістей з батьківщини, то наша четвірка (югослав Педро, доктор Д. (лікар), доктор Г. і я (стоматологи) частенько спілкувалися з новоприбулими в'язнями, серед яких не було „слухачів”. Коли Педро, який називав себе співробітником НКВС, виходив за двері, ми пускалися на відверту розмову. Це було для нас велике щастя, і ми дуже цінували такі хвилини. Наші відвідувачі, та власне й ми, раділи з такої нагоди.

Одного вечора до нас завітав літній начальник фінансової частини, дуже приголомшений подіями останніх місяців – і фізично, й духовно. Схоже, він сташенно приохотився до спиртного – ще тоді, як мав змогу його діставати. В основному його турбувала думка про те, щоб після повернення додому знову розшукати всі ті місця, де він наховав ящики з коньяком та інші такі скарби. А нас понад усе турбувало здоров'я рідних і умови, в яких вони жили. Та коли начальник фінансової частини розповів, що він надумав зробити, коли йому не пощастить повернутися на батьківщину, ми нашорошили вуха. Згідно з планом, разом з ним мали врізати дуба, помандрувавши на той світ, чимало безневинних людей. Спершу ми не могли збагнути, що він замисляє. Нарешті він сказав, що має шматочок ціністого калію, якого перед капітуляцією йому передав „про всяк випадок” один товариш, і він проніс його через усі чистки й перевірки з собою. Уявити тільки, що б сталося, якби він укинув ту смертоносну отруту в казан і її роздали б з чаєм чи супом двом сотням хворих. Якби він скоїв той божевільний учинок, наслідки були б жахливі, а кількість людських жертв – непередбачувана. Отож тій небезпеці ми будь-що мали стати на заваді!

Найпростіше було б поставити до відома НКВС. Але наслідки цього годі було б передбачити. Скориставшись такою зручною нагодою, у нас відібрали б останні пожитки, мовляв, самі напросилися! А якби заява виявилася блефом? На „інформаторів” чекала б низка допитів з усіма можливими наслідками: карцер, в'язниця і т.ін. На щастя, новину не чув Педро. Тільки б він нічого не дізнався. Цю справу могли й мусили залагодити лише ми втрюх. Обшук особистих речей у палаті для хворих, у якій лежав пацієнт, відпадав з тієї причини, що за нашими діями спостерігали б двадцяттеро, а то й тридцяттеро пар допитливих очей, а потерпілий ще здійснював би, дивись, несамовитий лемент. Докторові Д. спала на думку щаслива ідея. Оскільки він став працювати лікарем у тому бараці, то мав змогу викликати нібито на короткочасне обстеження проблемних пацієнтів до іншої кімнати так, щоб ті, поспішаючи, не встигли прихопити, скажімо, торбинку з хлібом або якийсь там дріб'язок. Під приводом, що власника ціністого калію переводять до іншої палати, надійний санітар узяв вирішення справи на себе, щоб покликати начальника фінансової частини до нашого кабінету і влаштувати в його речах обшук. Доктор Г. справді знайшов там якусь речовину, що скидалася на гірський кристал, завбільшки з волоський горіх. Оскільки для аналізу не було ані часу, ані бажання та, власне, й потрібних хімікатів, ми вирішили якнайшвидше усунути підозрілий речовий доказ, не повертаючи до

нього зайвої уваги. Я також брав участь у цій акції і хутко подався до барачного туалету, щоб непомітно вкинути загадкову речовину у відкриту яму, де вона загрозувала хіба що пацочкам.

Щасливо завершивши цю делікатну справу, ми з великою полегкістю знову повернулися до роботи. За кілька тижнів начальник фінансової частини помер. Чи помітив він „крадіжку”, задля безпеки ніхто нікого не питав.

Стукач

На четвертому році російського полону мене звільнили від лікарських обов'язків у третьому бараці для хворих і перевели із Запорізького військового шпиталю до трудового барака. Найгірші періоди свого життя військовополонені доти вже подолали, інакше ніхто б із них, мабуть, не вижив. Прийшовши в листопаді 1944 р. в шпиталь стоматологом, я, не маючи фахової освіти, одразу став лікарем. Але з часом набрався досвіду, і деякі пацієнти не йняли віри в те, що я – не справжній зубний лікар.

Трудовий барак поповнювали військові в'язні з бараків для хворих, яких через певний час знову повертали до трудового табору. Крім того, там мешкала команда завсідників, так званих спеціалістів з ремісницькими здібностями: шевці, кравці, слюсарі, муляри, малярі та інші, яких використовували здебільшого на відбудовчих роботах, зокрема для надання російському персоналові цінних послуг. Відповідно спеціалісти користувались певним рівнем довіри і майже дружнім ставленням до себе „роботодавців”. Я відповідав і за стан медичного обслуговування цих спеціалістів. Служба на новій ниві йшла легше, ніж в інфекційному відділенні, обов'язками я не був переобтяжений, а життя під спільним дахом зі старшим по бараку та фельдшером проти умов за колючим дротом видавалося просто-таки комфортним. З шефінею – російською фельдшеркою – у мене швидко налагодились добрі робочі взаємини, а з сестрами – цілковите взаєморозуміння. Мене залучали на всі обшуки, пов'язані з переведенням бранців до трудового табору чи відправленням ешелону зі звільненими на батьківщину. Відтак я мав право обстоювати власну думку, добираючи допоміжний персонал, зокрема санітарів.

Маючи значно більше вільного часу, ніж доти, я постійно вишукував у тепер уже багатьох німецьких лікарів медичну літературу і з кожної книжки, яку мені вдавалося роздобути, на цигарковому папері робив виписки. Я волів удосконалюватися, використовуючи будь-яку нагоду. Час від часу я мусив

надсилати звіти знайомим лікарям у трудові табори. Вони, приміром, цікавились, який діагноз поставлено хворому і який перебіг мала хвороба, позаяк часто-густо за 2 чи 3 дні вони мали передати своїх пацієнтів до шпиталю.

– Докторе, Вас переводять до трудового табору! – сказав якимось схвильованим барачний.

Наказ віддав офіцер НКВС*, хоч головна лікарка й заступалася за мене як за гарного лікаря, щоб залишити мене в шпиталі. Конкретних причин щодо мого звільнення не називали, та хіба діждешся чогось іншого від всесильного НКВС. А щоб піти й запитати самому, не дозволяла власна гідність. Очевидно, я дістав би відповідь, розраховану на дурнів. Коли за два дні я стояв перед брамою, чекаючи транспорту, до мене випадково підійшов російський майор медичної служби. До глибини душі здивований фактом мого вимушеного від'їзду, він негайно побіг до енкаведиста, щоб, очевидно, з'ясувати причину моєї відправки. Після короткої бесіди він з'явився з похнюпленою головою, а я попрямував за браму, перегорнувши ще одну сторінку свого полону. Незадовго до цього випадку російські сестри з мого барака похвалилися мені, що на мене, напевно, доповіли. Що там на мене наклепали, вони, як і я, не знали.

У трудовому таборі 7100/4 мене одразу відіслали в барак, де, крім 500 офіцерів, мешкала сила-силенна пацюків і блощидь. Зустріли мене прохолодно – і не дивно, адже шпиталь з різних причин мав недобру славу. Першої ж ночі мені відверто продемонстрували, що мій статус відчутно змінився в гірший бік. Спати довелося на незвично вузьких дерев'яних нарах. Торбинка з цукром хутко зникла, а блощиді зграями кусали мене, де тільки могли.

Вранці ми вирушили прибирати прокатний стан „Запоріжсталі”, у відбудові якого я дістав честь брати участь. А що був у міру вгодований і мав досить фізичних сил, то докладав своїх рук, де міг і як міг. Мені належало тільки не ловити ґав, щоб при транспортуванні важких металевих частин не підкласти, куди не треба, пальців. Каліцтво руки означало для мене поставити крапку на кар'єрі лікаря-стоматолога.

Уже в перші дні мене вітали колишні пацієнти шпиталю, які мене, очевидно, згадували добром. Один з них подарував мені виточену з високоякісної сталі обручку замість вилученої. А товариші з колишньої моєї бригади стали куди балакучіші; у них навіть прокинувся інтерес ближче пізнати трудове життя росіян і полонених. Особливо мене приголомшували методи,

* Тут і далі авторова неточність. З березня 1946 р. Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) було перейменовано в Міністерство внутрішніх справ (МВС). – *Прим. ред.*

з допомогою яких тут на практиці утверджували рівноправність жінки. Зазвичай двоє дівчат-росіянок переносили з місця на місце кисневі балони. Хоч якою тяжкою видавалася ноша, на допомогу їм ніхто з чоловіків не поспішав, адже в принципі жінки „мали право” виконувати ту саму роботу, що й представники сильної статі.

Наш виконроб – старший російський робітник – з вигляду дуже нагадував мого батька, та і я, мабуть, не викликав у нього відрази, адже моєю роботою він був задоволений. Цікаво, що від процентного виконання норми залежала вага нашого хлібного раціону. Якимось увечері зі мною заговорив один австрієць, колишній пацієнт шпиталю. Він поцікавився, чому саме мене видворили зі шпиталю, і хотів знати, який номер моєї особової справи в НКВС. Я був такий приголомшений, що не міг згадати того номера.

– Згодом дізнаємося, що там у твоєї справі, – кинув він мені у відповідь.

Звісно, його слова мене зацікавили. Десь за тиждень ми зустрілися знову, і я з великою полегкістю довідався від нього про те, що головна лікарка шпиталю записала в мою справу доброзичливий відгук – отже, про щось погане таки не йшлося. Мабуть, НКВС не надав значення поданим проти мене звинуваченням і тому не вніс у справу ніяких зауважень. Мені хотілося кинутися на шию камарада, адже спала тривога щодо подальшої судової справи або вилучення мене зі списків кандидатів на звільнення з полону. Готовість допомогти в таких випадках – це те, що ми називали просто фронтовим побратимством; воно допомагало нам як на полі бою, так і в полоні долати труднощі – бо наодинці ти безсилий!

Тим часом у шпиталі коїлося щось незвичайне. Мої „спеціалісти” так обурилися з приводу мого відлучення од лікарювання, що методично діставали перекладачку НКВС докорами й запитаннями, аж поки та доповіла начальству. Санітар із трудового барака, якого я, довірливий соратник, кілька тижнів тому взяв до себе на роботу, зглянувшись на його знесиленний стан, подав за дорученням НКВС на мене наклеп. Спершу він уліз мені в душу, а потім доповів, що я строчу листи й передаю їх нелегально через військовополонених зі шпиталю додому. Звісно, так воно й було. Проте його висновки були продиктовані або пихатістю, або сліпою нерозважливістю. Так чи інакше, за його припущенням, я займався шпигунством. Слова „шпіонаж” і „саботаж” сповнювали завжди недовірливих росіян роздратуванням і одразу викликали в них негативну реакцію. Окрім того, енкаведист мав доводити й свою потрібність, і в цьому йому сповна допомагали стукачі, здебільшого військовополонені, яких погрозами й обіцянками примушували писати

число 2, 2005 р.

доповідні на своїх-таки товаришів, а також на російський персонал, а подекуди й на уявних воєнних злочинців, саботажників, на тих, хто нібито мав намір утекти, і на так званих фашистів. До фашистів належали всі, хто не приймав комунізму. Найбільшим фашистом вважався Папа Римський.

Найогидніше в усьому цьому винохуванні було те, що жодному звинуваченому ніколи ніколи одразу не говорив про характер поданих свідчень, щоб звинувачений, бува, не довів свою невинність. Знайомство зі справою відбувалося вже перед військовим трибуналом, щоб для виправдання чи контраргументів не зосталося часу. Отже, звинувачений практично втрачав будь-яку можливість довести свою невинність.

У моєму випадкові „спеціалісти” не тільки вивідали подробиці звинувального матеріалу, а й вирішили по-справжньому відплатити нашіптувачу. Вони запевнили НКВС у тому, що в райху той, нібито викладач історії з Ляйпцига, неодмінно мав бути членом Націонал-соціалістської партії, інакше хіба б він працював у вузі.

Це викликало недовіру НКВС до свого „співробітника”. Згодом він не втримався на місці санітара, і його перевели до трудового табору. Випадково чи зумисне він опинився в найгіршій бригаді з нестерпними умовами праці без можливості виконувати робочу норму і став отримувати менше хліба. Через півтора місяця донощик так захирів, що перестав нормально працювати й опинився в окремій команді. Цих знесилених від недостатнього харчування військових бранців у таборі посиляли на легші роботи і вони були перші кандидати на всілякі захворювання.

Одного дня велику групу цих виснажених і змарнілих доправили в табір, де я з простого фабричного робітника тим часом перетворився на табірний стоматолога. Отак я піднявся на щабель угору. З наказу російського капітана медичної служби, котрий за рекомендацією зі шпиталю уповноважив мене облаштувати зубне відділення, мені водночас доручили відповідати за санітарні умови в таборі, дозволивши спільно проживати з трьома лікарями в шпиталі. Справи повернули на краще. Мій донощик, який разом зі мною теж мусив нидіти за тим самим колючим дротом, але в значно гірших умовах, щоразу коли попадався мені на очі обходив мене десятою дорогою. З часом він так змарнів, що я не зміг йому бодай якось відплатити за обмову, хоч за кілька тижнів по тому мені й трапилася унікальна нагода!

Для відправлення на батьківщину відбирали насамперед ослаблених і хворих військовополонених. Зазвичай проводили суворий контроль, щоб ніхто не прослизнув з витатуваною на внутрішній частині передпліччя

групою крові. Для НКВС вона свідчила про те, що це – колишній есесівець, поліцай або фольксдойче. За жодних обставин такі особи не підлягали поверненню на батьківщину, незалежно від того, хворіли вони чи доскнівали! В очах росіян такі бранці були воєнні злочинці, а відтак мали за свої злочинні дістати двадцять п'ять років примусових робіт.

Під час таких перевірок я мав бути присутній як німецький лікар, бо в сумнівних випадках враховувалась і моя думка. Коли надійшла черга до мого донощика, у нього не виявили татування, але замість нього на звичному місці проглядався рубець як нагадування про видалене татування. Якби я висловив був щодо цього хоч найменшу підозру, його б одразу викреслили зі списків звільнених. Причиною рубця визнали фурункульоз. Отак я цілком несподівано позбувся небажаного земляка.

Шматок ремінця

Коли влітку 1949 р. я, перебуваючи в Запорізькому таборі для військовополонених 7100/1, вранці зайшов до табірному перукаря, то на столі побачив купу білявого волосся молодого камерада. Я не став удаватися в подробиці справи, бо й так здогадувався, що трапилося: господар білявої чуприни мав стати перед військовим трибуналом. Оскільки вирок був відомий ще до того, як його оголосять, на звинувачуваного вішали зовнішню печать арештанта – стригли наголо. Чого тільки не натерпишся на гіркій стежі до військового трибуналу! І болісних допитів, і тяжких звинувачень, і карцерів, і причіпок. Коли б я запитав про ім'я постриженого, то цим дав би стукачеві підставу для ще одного доносу в НКВС.

Як ухвалює вирокі військовий трибунал, ми дізналися влітку 1947 р. Якось по обіді всім в'язням, які протягом дня перебували в таборі, наказали з'явитися на засідання військового суду. Розглядали справу камерада років дев'ятнадцятьох, вихідця зі Східної Пруссії. Оскільки він у своєму нікудишньому взутті, виконуючи монтажні роботи, наражався на явну небезпеку, то вкрав на будівельному майданчику близько метра шкіряного ремінця. Він мав намір нашвидкуруч змайструвати собі черевики на сьакій-такій подошві, щоб лазити по риштованню. Йому страшенно не поталанило, бо невідь-звідки взявся російський майстер і, не вагаючись, написав на нього доповідну. У результаті – звинувачення в подвійному злочині: „крадіжка соціалістичної власності та саботаж при відбудові соціалістичної економіки”.

На процес, який задля постраху мав проходити у відкритому режимі, приїхали на вантажівці члени військового суду Запорізького району. Серед поважних осіб (здоровенного прокурора – кілограмів ста двадцяти п'яти, судді та секретаря суду) затесалася худенька постать – захисниця звинуваченого. Усі позлазили з кузова вантажівки й зайняли місця за столом, накритим червоною тканиною. Табірний перекладач, австрійський військовополонений, мусив з наказу НКВС дослівно перекладати все, що говорили, російською мовою. Перед початком засідання особливо наголосили на тому, що звинуваченому надано захисницю. Чи має він право і скільки часу з нею спокійно побалакати, не оголосили. Згодом я дізнався, що перед судовим засіданням звинуваченому не дозволили обмінятися із захисницею жодним словом. Після традиційного оголошення відомостей про особу зачитали протокол, у якому зі слів майстра-росіянина повідомлялося, що той бачив, як військовополонений такий і такий викрав привідний пас з метою наживи. Факт злочину не підлягав оскарженню, його визнав і сам звинувачений. Чого він украв ремінь і з якою метою, захисниця й прокурор не поцікавились. Звинувачений тільки відповідав на запитання і навіть не зважився висловитися щодо причини крадіжки. Прокурор картав злочин, який буцімто завдав великих збитків, і на підставі різних параграфів військового кодексу вніс пропозицію присудити винуватцю 20 років каторжних робіт. Захисниця виконала свою місію, зронивши двоє речень: „Прошу для пом'якшення провини врахувати ті обставини, що до полону звинувачений перебував у фашистському „гітлерюгенді”. Там він навчився крадіжок та мародерства”.

Після короткої наради ухвалили вирок: п'ятнадцять років примусових робіт! Звинувачений мав право подати через адвоката касаційну скаргу. Кожен, хто побував на цьому показовому процесі, засмутився до болю, так і не зважившись публічно виступити з коментарем побаченого й почутого. З особливою огидою ми сприйняли старання наших пропагандистів з АНТИФА, які перед початком цієї трагедії хотіли прикрасити місце події квітами.

Військовополонені камеради і їхні заступники за колючим дротом (табір 7100/1)

Одного літнього дня 1947 р., коли я саме зібрався був іти на роботу на Запорізький сталеплавильний завод, біля моїх ніг упав, знепритомнівши, камерад, якого я знав ще з попередньої лікарської роботи в шпиталі. Удвох ми принесли його до амбулаторії, де на нас напустився з докорами черговий

лікар-австрієць за те, що хворого ми доставили запізно, його чергування закінчилося, а запис хворих уже не ведеться, до того ж він не знає, чим йому зарадити!

– Допоможіть хворому, у нього серцева недостатність. У шпиталі він тяжко перехворів на малярію. Я мушу наздоганяти свою бригаду, – кинув я у відповідь і подався слідом за своїми.

Мої слова почула медсестра-росіянка Фрида, яка збирала в шпиталі на мене досьє. Через кілька днів, коли я повернувся із заводу, мене викликали до російського лікаря-капітана, якому підпорядковувалась санітарна служба. Після короткої розмови він наказав мені облаштувати зубне відділення й наглядати за дотриманням гігієни в таборі, бо призначений на цю посаду лікар з роботою справлявся погано. Якою втішною була для мене перша частина наказу, адже врешті я знову дістав можливість долучитися до фаху, і скільки турбот випливало з наказу щодо гігієни. Влітку через нашестя мух знову спалахнула малярія, і якщо частішали випадки захворювання, відповідав зазвичай лише той, хто замало приділяв уваги чистоті. Холодильних камер для продуктів і м'яса не було й на показ, і на складі роїлися хмаровища мух. На привелику радість, я невдовзі подружив з аптекарем зі Штутгарта, котрого, як висококваліфікованого практика, росіяни зарахували в штат „інженерів”. Винахідливий і товариський шваб Енслін запропонував мені завдати мухам джосу за допомогою спеціальних липучок, та де їх узяти? Навіть украсти ніде: в усьому Запоріжжі – жодної! Лишався один шлях – виготовити власноруч. За три дні по тому камерад Енслін завітав з трьома „зразками” – паперовими смужками, нарізаними з мішків з-під цементу та змащеними невідомою речовиною. І тільки-но їх почепили в складському приміщенні, вони стали чорними від мух.

Росіяни тільки прищмокували, бо нічого такого в житті їм не випадало бачити. Вони дивом дивувалися, коли за допомогою майже двадцятьох липучок ми впоралися з отим нашестям. За свій винахід ми дістали оцінку „відмінно” і могли б одразу відкрити цілу фабрику – так швидко зріс попит на Еслінові липучки для мух.

Перш ніж облаштувати зуболікувальний пункт, я з'явився до командира батальйону капітана Штаффа, підрозділ якого розташовувався в таборі. Той відрізав мені прямисінько у вічі, що він не погоджувався віддавати мені посаду табірному стоматологу, тому що на неї вже давно претендували двоє батальйонних лікарів. Я, пославшись на наказ капітана радянської медичної служби, відказав, що особисто не клопотався про цю роботу і, певне, згодом

будуть якісь зміни, а поки що я мушу виконувати наказ. До зміни справа не дійшла, а тим часом я познайомився з одним із наших полонених, офіцером, якого за його поведінку однаково поважали й решта військовополонених, і росіяни. Він ставав на заваді численним порушенням табірної режиму й дбав про об'єктивні оцінки в підбитті виробничих показників, що значною мірою вплинуло на якість нашого харчування й поклато край надужиттям у продовольчому забезпеченні, сприяло недопущенню свавілля в отриманні добавок за виконані робочі норми: відтепер доставлені продукти харчування контролювали незаплямовані в'язні.

До якої хвалені демократії вдавалася АНТИФА після того, як російський політкерівник оголосив свою „генеральну лінію”, я невдовзі дізнався не з власної волі! Коли для виборів „комітету”, котрий уважався таким собі органом самоврядування в'язнів, висували кандидатів, мені коротко й чітко сказали, що серед претендентів є й моє ім'я. Однак жодна людина не спиталася заздалегідь моєї згоди, а відмовлятися від пропозиції я не хотів, оскільки боявся розплати. За кілька днів до виборів мені як головному „табірному гігієністу” випала честь разом з російським комендантом робити обхід. В одному з бараків пан майор дістав з кишені носову хустинку й просунув її поміж дощок двоповерхових нар, щоб перевірити, чи є там пил! Звісно, у щілини позападав пил — хіба ж туди доберешся? Пан комендант украй невдоволено хитав головою, мовляв, який жах: ніде жодної плювальниці, цього атрибуту цивілізації!

Претензії сипались безугаву, і я вже бачив перед собою марево карцеру. За таких маловтішних перспектив я перейшов у „наступ”. Оскільки таку ситуацію мені опосередковано доводилося переживати в Єлабузі, то я спитав пана майора, чи не міг би він мені пояснити, як зношеним інвентарем (щітками без щетини, подертими ганчірками і т. ін.) домогтися бездоганної чистоти? Крім того, мені абсолютно незрозуміло, навіщо нам, військовополоненим, плювальниці. Ні мені, ні тим більше моїм товаришам вони не потрібні! До цього мій великий критик не був готовий. А добродушний російський капітан з оточення майора додав, що німці, на відміну від деяких балканських народів, справді не належать до „плювак”. Цього майорові було вже досить; вельми невдоволено він перервав свій обхід, а я тим часом почав дожидати неминучого покарання за антисанітарні умови в таборі.

Ввечері трапилася велика несподіванка: у денному наказі мені оголосили сувору догану за бруд на території табору й наклали штраф у розмірі 50 карбованців — це, оскільки ніяких грошей я не одержував, завдало мені разуючо-

го болю. Та завдяки майорові я став у таборі відомою людиною і тому на виборах, які відбулися в неділю, дістав набагато більше голосів, ніж решта кандидатів, хоч громадська робота мене й не приваблювала. Усіх вибраних осіб пан майор особисто привітав з перемогою, а мене навіть не помітив, з чого я тільки розважився. Невдовзі в стоматологічному відділенні закипіла робота. Я безмежно радів з того, що завдяки швабській упертості мені вдалося вибити в головному управлінні примітивні інструменти.

Виконання обов'язків у АНТИФА спричинялося іноді до складних ситуацій. Насамперед ми почувалися довіреними особами своїх товаришів, а не слухняними виконавцями волі росіян. Для військовополонених листи від рідних мали особливу вагу: на них завжди нетерпляче чекали. На превеликий жаль, ми мушили констатувати, що в таборі стояли кошики для білизни, переповнені листами, яких нам не роздавали у зв'язку з тим, що російська перекладачка й цензор не встигали їх перечитувати, а видавати листи безконтрольно заборонялось.

У слушну хвилину один камерад додумався влєсливо запронувати перекладачку нашу допомогу. Він пояснив, що ми з великою охотою готові її підтримати. Попри очікування жінка відповіла згодою, і ми мерщій заходилися переглядати купи листів, перш ніж хтось нам стане на заваді. Безперечно, ми мушили виконувати „норму” й вилучати певну кількість надходжень, щоб показати, які ми надійні. Приміром, ми вилучали листи з критичними висловлюваннями щодо вад у забезпеченні харчами в окупаційній зоні або хиб радянської системи загалом. Таку пошту ми, безумовно, передавали до НКВС, але цілком таємно інформували адресата про листи з дому. Поза сумнівом, перечитування листів могло обернутися для нас небезпекою, бо стукачів аж кишіло. Однак усі тримали язики за зубами й безмежно раділи, коли проносили через контроль нещасливий лист, щоб віддати його за призначенням.

Різдво 1948 року за колючим дротом

Якби сталося так, як обіцяли російські таборіві офіцери, а з весни 1947 р. вони казали, що наприкінці 1948 р. нас усіх відпустять по домівках, — то те Різдво за колючим дротом нам би відзначати не довелося. Свого часу на Лондонській зустрічі міністрів закордонних справ США, Радянського Союзу, Франції та Англії було підписано угоду, згідно з якою всі полонені мали дістати свободу до кінця 1948 р. Довідавшись про це, я поринув у депресію:

позаду лишалися понад чотири роки полону – попереду маячили ще майже два. Втім мені не лишалося нічого іншого, як проковтнути цю гірку пігулку. Так чи інакше кінець ув'язнення наближався. Ще влітку жоден бранець не зважувався відверто висловити сумнів щодо виконання договору країною, яка захопила в полон військовослужбовців іншої держави, щоб не викликати на себе нещадного цькування з боку таборового начальства. Та ось у вересні-жовтні стало відомо, що в 1948 р. додому повернуться не всі. Отож раніше дані обіцянки остаточно втратили вагу.

Полонені обурились, а в таборі 7100/3 навіть спалахнули заворушення, про деталі яких я принагідно довідався в 1993 р. Коли політінструктор підтвердила тоді вірогідність чуток, полонений лейтенант на ім'я Гайнріх Бауер зняв зі стіни портрет Сталіна і обережно поставив його в куток, натомість повісивши малюнок з домашнім краєвидом. Активні члени АНТИФА (керівник Ганс Грюндель) не знайшли нічого кращого, як негайно доповісти НКВС, який у свою чергу подав на лейтенанта звинувачення в Запорізький військовий трибунал. Після майже годинного судового засідання порушника, згідно з Кримінальним кодексом України, засудили до смертної кари за антирадянську діяльність, але замінили смертний вирок двадцятип'ятирічним тюремним ув'язненням. Після ухвалення вироку заступник керівника АНТИФА в таборі 7100/4 Ергард Шмідт заявив: „Таким людям, як Бауер, не місце в Німеччині!” Сам же Шмідт, як надзвичайно „вірний” антифашист, звільнившись з полону, обіймав у НДР посаду начальника поліції в Бранденбурзі!

Двадцять п'ять років примусових робіт фактично означали смертний вирок, а досі змальовані мною події проти поневірян в'язня Бауера – допоки федеральний канцлер Аденауер не подбав про його повернення на батьківщину – були просто прогулянкою.

Оскільки на той час я обіймав посаду зубного лікаря, мені порівняно з моїми камерадами жилося набагато краще. Однак, незважаючи на це, табірне життя давалося мені важко. З дружиною я востаннє бачився сім з половиною років тому. Чи міг я сподіватися, що вона так довго й скільки ще мене чекатиме? Загалом ми вже більше не голодували, позаяк німецьке керівництво табору добре подбало, щоб зароблені трудовими бригадами гроші порівну ділили поміж усіх і щоб кожен мав змогу докупляти харчі за власним бажанням. Проте людина живе не хлібом єдиним. Перед Святим вечором усім полоненим у таборі наказали в глибоких присмерках вишикуватися. Нам оголосили, що трьох угорських офіцерів за невиконання нака-

зу засудили від п'ятьох до десятих років примусових робіт. Мова була ясна і зрозуміла: хто ремствує – того засуджують.

– І що ж воно буде далі? – питали ми один одного. – Чи діждемося ми звільнення? Чому не видно цьому кінця-краю?

Після Сталінграда ми, усвідомлюючи, бранцями якої незбагненої системи стали, ще ніколи не почувалися так пригнічено, як у ті дні. У мене і моїх знайомих камерадів остаточно відпало будь-яке бажання святкувати бодай скромно Різдво. Занадто ми були розчаровані.

Марні сподівання!

Різдво й Святвечір ми провели в стані глибокої пригніченості. Від радянського уряду, всупереч твердим обіцянкам, повіяло холодом непевності щодо нашої майбутньої долі. Серед нас траплялися камеради, які відмовлялися працювати. Їх віддавали на поталу військовому трибуналові, а той, не довго розмірковуючи, засуджував до десятих років каторжних робіт. НКВС працював на повну потужність, щоб викрити так званих злочинців, членів СС, поліцаїв, фольксдойче та членів спецвідділів.

Одного дня мене викликали на допит, щоб довідатися подробиці про нашого командира дивізії генерала Пфедера. Я одверто відповів, що не мав з ним особистих стосунків і тому не можу свідчити. Мені дали спокій, але я все одно тремтів зі страху. Цілком імовірно, така увага до нас була провісником того, що нашу 297-му піхотну дивізію оголосили „злочинною”, і тому всіх її вояків судили гамузом. На превелике щастя, саме в той час до мене зайшла полікувати зуби секретарка НКВС. То була доглянута жінка середнього віку, яка, очевидно, цінувала моє вміння лікувати і до того ж добре розмовляла німецькою. Відтак я повів з тією пацієнткою розмову про особисті речі. Коли я її запитав, чи може той допит мати для мене якісь наслідки, вона рішуче відкинула всі мої побоювання, сказавши, що мені нема про що хвилюватися. Років через десять по тому на зустрічі сталінградців у Лімбурзі колишній командир медико-санітарної роти майор медичної служби доктор Швік похвалився мені, що в 1949 р. його засудили до десятих років каторжних робіт за те, що він служив у другій медико-санітарній роті 297-ї піхотної дивізії.

У січні 1949 р. російський комендант оголосив на таборових зборах про започаткування руху за неухильне зростання продуктивності праці, обґрунтовуючи це тим, що в березні на батьківщину відправлятимуть ще

одну партію військовополонених. Мовляв, звільнення відновлюють. Ми вибухнули реготом, бо після того розчарування в 1948 р. ніхто вже більше не вірив у російські обіцянки. Від нашої поведінки в коменданта табору перекривилося обличчя. Очевидно, він гадав, що ми вже забули про своє розчарування. Але в березні на батьківщину вирушили перших кілька сотень щасливчиків. Нас, що лишилися, ятрив тягар розлуки, але принаймі знову з'явилася надія!

Порівнюючи себе з основною масою військовополонених, я не мав підстав скаржитися на життя, бо дістав змогу працювати за фахом, більше не голодував і навіть раз на тиждень сам ходив до міста. Там я мусив купувати медикаменти й інструменти для зуболікарського пункту. Гроші я отримував за лікування пацієнтів, які платили мені досить-таки охоче. З лікарями в таборі, котрі у свою чергу непогано ладнали з російським персоналом, у мене склалися приятельські стосунки. Головна лікарка, пишна енергійна білявка, що за сумісництвом працювала в Запоріжжі секретарем партійної організації і, зі слів дорогого мені камерада доктора Цайлера, три роки поспіль святкувала своє двадцятидев'ятиріччя, вміла сказати заступницьке слово. Ця її позиція інколи нам допомагала.

Лейтенант поштового відділення, який наглядав за кореспонденцією військовополонених, свою подяку засвідчив мені тим, що звільняв мене від звичного цензурування. За такої поблажки я отримав можливість відсилати рідним листи, які під час контролю зазвичай відбирали. Та чого важить ота свобода, коли тебе ні на хвилику не покидає туга за домівкою, витаючи олив'яним маревом, щоб винести тобі присуд! Наприкінці серпня до Німеччини мала відбутися ще одна партія військовополонених.

— Чи поталанить нам цього разу? – тривожилися ми з остраху.

Доктор Цайлер похвалився мені, що головна лікарка не проти б відпустити мене додому, та останнє слово лишається за НКВС. Я належав до „спеціалістів”, яких не відпускали з табору почасти й через виробничу потребу. Інколи зі списків звільнених декого з моїх товаришів викреслювали через те, що на них „лежали” певні обов'язки. Та ось доктор Цайлер приніс від головної лікарки новину про те, що ми вдвох потрапили до щасливого списку. Потяглися дні, сповнені сумнівів і надії водночас. Нарешті до нас завітав старший російський офіцер, щоб особисто пересвідчитись, чи в нас пристойний для від'їзду одяг.

І справді, одного недільного ранку ми попрямували до воріт табору. На приготовлених столах ми порозкладали свій „багаж”, щоб до дрібки по-

казати все, що брали з собою додому. Суворо заборонялося провозити списки з іменами померлих. Малюнок мосту й той міг накликати звинувачення в шпигунстві, тривога перед яким не покидала в'язнів ні на мить. У мене не було чого шукати, тому що про мене подбав лейтенант поштового відділення. Випадково чи зумисне мене перевіряла моя знайома пацієнтка НКВС. Певен, що вона мала безпосередній стосунок до того, щоб уберегти мене від колективного вироку. Скільки росіян не втратили людяності попри будь-яку пропаганду! Найпомітніше вона виявлялася в лікарів і медичних сестер та навіть у декого з офіцерів, тільки вони цього не показували.

У піднесеному настрої ми вирушили на вокзал через залізничні колії, які я подумки перетинав упродовж багатьох місяців та років, очікуючи, сповнений смутку, повернення на батьківщину. До речі, доктор Цайлер і я потрапили в „спецвагон”, у якому їхав санітарний персонал, щоб у разі потреби прийняти хворих. Той вагон повимощували мішками з сіном, і двері не треба було зачиняти. З товарних вагонів визирали радісні обличчя, а залишені на пероні камеради кидали на нас печаль розлуки. Їм ще не всміхалося щастя повертатися на батьківщину.

Нарешті поїзд рушив у напрямку Брест-Литовська. Там нас змусили пройти ще один суворий обшук. Нерідко відсортовували товаришів і з бозна-яких причин повертали назад. Подолавши російську ширококоліївку, ми водночас полишили зону найбільшої небезпеки. Однак бранців з рубцем на внутрішньому передпліччі, що трохи нагадував татуювання групи крові, залічували до неблагонадійних і відсиляли без свідчення лікарів назад у табір. Для потерпілих це, звісно, виливалося в жахливе розчарування.

Коли врешті наш поїзд черепашачою ходою перетнув міст на Одері, нам відлягло од серця. Проїжджаючи через польське селище, ми побачили цвинтар з уквітчаними могилами. Для нас то була радісна ознака, позаяк пам'ять про померлих там ушановували за християнським звичаєм. Ніколи б не подумав, що, побачивши кладовище, повеселішаю. Зате гнітючого болю додали колишні села й хутори, що їх за лічені години покинули наші земляки, вирушаючи світ за очі*.

Аж поблизу Франкфурта-на-Одері ми нарешті почули німецькі голоси. Щоправда, веселий настрої зійсувала дітлашня, яка зебрала за шматком хліба. На дітях лежала печать нещадного голоду, а дорослі від недоїдання теж мали досить знесилений вигляд. У Франкфурті нас повели в колишню

* Натяк на примусове виселення німців із Північно-Східної і Західної Польщі. – *Прим. ред.*

німецьку казарму, яка стала російською, де ми напружено прислухалися до списків імен, щоб отримати посвідку про звільнення. Мати на руках посвідку означало здобути першу письмову гарантію на звільнення. Проте й тут траплялися камеради, що марно чекали на свободу, бо їх ще раз відсиляли на допит. Ми прибули сюди вранці, а надвечір пішки вирушили в Кронфельде, табір для звільнених німців. Найперше хотілося послати рідним офіційну телеграму, засвідчивши своє повернення на німецьку землю. Точно не пам'ятаю, за скількох камерадів мені довелося писати того вечора телеграми. Завдяки вмінню якнайстиліше формулювати тексти я завоював собі честь і похвалу. Коли нам заплатили дорожні у східних марках, ми востаннє лягли спати на нари в радянській зоні, тепер уже цілком упевнені, що потрапимо додому.

Наступного дня, 13 вересня, о 9 годині ранку довжелезний поїзд вирушив до Лейпцизької прикордонної зони. У Котбусі він спинився на годину, яку нам закортіло використати для символічного прощання з одним камерадом. Він віддано служив санітаром, а тепер йому пора було виходити. Не встигли ми в переповненій кав'ярні сказати „будьмо!”, як офіціант сповістив, що поїзд з репатріантами відходить від критого перона залізничного вокзалу. Якби поїзд не був такий довгий, то я б, напевне, не встиг зависнути на підніжжі останнього вагона, незважаючи на те, що одразу кинувся йому навздогін. Прогавити поїзд з репатріантами означало б ускочити в халепу.

У Лейпцигу нас оточила ватага земляків, які випрошували шматок хліба. Про те, що ситуація з харчами тут задовільна, це не свідчило. Знову надійшла команда вийти з поїзда для проходження російського контролю і здачі посвідок про звільнення з полону, але, слава Богу, щоб тільки проштампувати. Щойно ми сіли і поїзд рушив, як хтось з товаришів полегшено зітхнув:

— Відтепер ми зможемо вільно говорити – російська окупаційна зона лишилася позаду!

Сталося це під Гутенфюрстом. Відчуття, що над нами вже не стоять наші багаторічні „годувальники”, було прекрасне й піднесене.

Врешті душевний біль ущух і в таборі для звільнених Гоф-Мошендорф нас сповістили, що гра в хованки скінчилася і кожен може назвати своє справжнє ім'я.

Я хутко покінчив з формальностями: пройшов медичне обстеження, отримав дорожні гроші (90 західнонімецьких марок) і поспішив на вокзал, щоб через Бамберг і Нюрнберг дістатися додому.

В електричці Нюрнберг–Аугсбург зустрів камерада по табору, який повернувся з полону раніше від мене. Він розповів мені про життя-буття вдома. За посередництвом католицького священика він дістав пропозицію розвозити газети і тому, одержуючи ще скупу допомогу з безробіття, йому трохи вдалося поліпшити своє фінансове становище. Приїхавши до Аугсбурга, я мусив добиратися до Ульма східним експресом. На жаль, за експрес я виклав кругленьку доплату. Один службовець співчутливо поцікавився, чи для мене, який повертається з полону, це не дуже дорого, на що я відповів:

— Якби ви вісім з половиною років чекали на побачення зі своєю дружиною, то й ви б, напевно, теж поспішали.

На жаль, доплачувати довелося однаково не менше. Що ближче ставало до Ульма, то збільшувалася напруга – адже вдома на мене чекали з нетерпінням. Коли я зійшов з останньої приступки вагона на Ульмському вокзалі, то почув, як хтось гукнув моє ім'я. Першою мене побачила сестра Берта, поруч з якою стояла безмовна й приголомшена моєю появою моя люба вірна дружина. Коли поїзд ще тільки підходив до перона, вона зронила:

— Як добре мати чисте сумління!

Привітавшись з дядьком Рудольфом, який на своєму авто довів нас до Ілертсена, я зрештою знову дістав можливість дихати рідним швабським повітрям. Чого це варто, не важко зрозуміти після восьми з половиною років розлуки зі своїми рідними. В Ілертсені мене, хоч як дивно, очікувало справжнє „юрмище”. Прийшов цілий оркестр і близько ста знайомих, які хотіли привітати мене на батьківському подвір'ї млинарів. Після спільної вечері з рідними балачки тяглися без утаву. Рано-вранці нас таки відпустили на свою квартиру на Мамінгер-штрассе. Яке неперевершене щастя знов опинитися в рідних стінах!

„Полон – то університет життя”, – сказала одного разу янгол із Сибіру Ельза Брандштрем, і я з її словами охоче погоджуюсь. Лише трьом відсоткам, взятих у Сталінградському котлі в полон, удалося після гірких років ув'язнення знову побачити батьківщину. „В які тільки скрутні часи милостивий Бог не розправляв наді мною свої крила”, – співається в одній давній церковній пісні.

Свободу, кожен крайчик хліба, батьківщину й віру в Бога треба цінувати й берегти тоді, коли їх маєш, а не тоді, коли втрачаєш.

*Скорочений переклад з німецької Володимира ПОЛОМАНОВОГО
за редакцією Олекси ЛОГВИНЕНКА*

БІЙ ЗА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ (1–3 ЧЕРВНЯ МІСЯЦЯ 1919 РОКУ)

Гасли останні проміння сонця. Надходила темрява, як по шосе з боку Скали на с.Гуків показалася колона в складі до 600 чоловік піхоти при 13 гарматах.

Колона спустилася до р. Збруча, переправилась через нашвидку збудований міст та потягнулася до с. Гукова, де і спинилась.

Це була 3-тя дивізія, що ранком 1 червня мусила розпочати наступ на м. Кам'янець-на -Поділлі.

Трудне було бойове завдання. Москалі в силі до 2000 піхоти при 16 гарматах займали фронт від м. Окопи на Дністрі – сл.Рихтецька і далі по р. Жванчик до м. Оринин. Від Оринина на півночі ворог займав позицію групою в районі Лянцкорунь і далі на північ проти м. Волочиськ.

Вже цілий місяць українське військо стояло на фронті по р. Збруч від Дністра аж до Волочиська і далі. Було кілька спроб збити ворога з його позицій, але ж кожний раз вони кінчалися навдало.

На цей раз був задуманий дуже небезпечний маневр, а саме: атакувати москалів в їх праве крило, що було у м. Оринина, та зайти йому (ворогові. – М.К.) в тил в напрямку на м. Зиньківці.

Попри те, що від часів Визвольної війни 1917 – 1921 рр. нас відділяє ось уже понад вісімдесят років, протягом яких дослідники, головню в діаспорі, провадили її студії, історія цього періоду боротьби українців за незалежність рясніє численними „білими плямами”. Ми й сьогодні замало знаємо про військові операції Армії Української Народної Республіки, бойовий шлях її з'єднань та частин тощо. Багато документів з історії українських збройних сил 1917 – 1921 рр. загинули, проте чимало й заціліло й зберігається нині в архівосховищах різних країн світу.

Увазі читачів пропонуємо один з таких документів – спогад невідомого автора, українського військовика, про здобуття частинами Армії УНР на початку червня 1919 р. Кам'янця-Подільського. Цій події належить особливе місце в історії збройної боротьби 1919 р., адже це була перша серйозна перемога української армії над більшовиками після довгої кількомісячної низки поразок. На цей час Армія і Державний центр УНР перебували на клаптику південно-західного закутка Волині під загрозою цілковитого оточення і зни-

Найбільш міцний вузол оборони москалі влаштували у с.Слобідка-Рихтецька, але ж головна позиція їх, що мусила безпосередньо захищати м.Кам'янець, проходила по лінії: хут. Козак – с.Довжок – с. Янчинці.

Наш маневр був дуже небезпечний, бо в разі невдачі ми могли бути відрізаними від нашої позиції по р. Збруч. Вся надія покладалась на рішучість наступу, відвагу і сміливість війська, що було досить випробуване в боях, але ж біда – дивізія як така була зорганізована за пару днів, з різних дрібних частин, поміж якими не було бойової спайки, що не могло не зіграти ролі в бою¹.

З захопленням Кам'янця дивізія мусила прорватися на терени В[еликої] України, бо загальна ситуація на фронтах армій – Наддніпрянської і Галицької – була дуже небезпечна та загрожувала повним їх знищенням.

Наддніпрянська армія була прижата до р. Збруч червоними москалями. Галицька – продовжувала відступ з-під Львова. Тили останньої насідали на тили першої, в деяких містах, як наприклад під Волочиськом, фронти так наблизились, що прострілювались з одного боку артилерією польською, з другого – московською.

Наддніпрянській армії треба було за кожную ціну очистити тили армії Галицької та підготувати плацдарм на випадок її переходу на східний берег Збруча. Всі – як старшини, так і козаки – розуміли поважність ситуації, розуміли, що обі армії взяті були в тиски і що ті тиски треба було зламати, інакше нам загрожувало повне знищення.

щення більшовицькими й польськими військами. Операція 2-ї (невдовзі перейменованої на 3-тю) дивізії полковника О. Удовиченка зі здобуття Кам'янця стала важливим етапом загального українського контрнаступу на Поділлі в червні 1919 р. (т.зв. Проскурівська операція Армії УНР), що фактично врятував республіку від загибелі.

Цінність спогаду в тому, що в ньому докладно змальовано обставини бою за Кам'янець-Подільський і здобуття міста українськими частинами. На жаль, ім'я автора залишилось невідомим, проте можна з певністю сказати, що він належав до вищого командного складу 3-ї Залізної дивізії. Можливо, це начальник штабу дивізії сотник Татаринцев.

Текст спогаду ми виявили в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 4024. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–8. Машинопис з рукописними виправленнями). Публікується вперше. Правочис увідповіднено з сучасним. Наявні в тексті численні друкарські помилки виправлено без застережень. Авторську лексику, зокрема росіянізми, повністю збережено.

Отже в ніч на 1 червня 19-го року 3-тя дивізія скупчилась в с. Гукове. Вздовж дороги, що вела на м. Оринин, в рівчаках по обочинах її лежали та дрімали козаки. Дехто з них нишком курив, зажимаючи цигарку в руці. Було тихо. Тільки коні чмихали та громко (голосно, чи як це буде краще сказати) жували сіно, що дбайлива рука козака кинула їм під ноги.

Було вже біля 1 год. ночі, коли з хати, де містився штаб 3-ї дивізії почали виходити командири частин, які одержали останні розпорядження.

Тихим голосом подано команду: „Шикуйсь!”. Через кілька хвилин дивізія вже виходила з села в напрямку на м.Оринин.

Розвідка вже давно пішла наперед, їй було наказано не вв'язуватися в бій безпосередньо, а чекати на підхід авангарду Синього полку (сформований з решток Синьої дивізії).

М[істо] Оринин треба було захопити раптово, одним наскоком, без стрілу.

Колона тихо сунеться по обочинах шосе, лише торохтять колеса гармат. Десь далеко, позаду колони, чути шум, скрип і дзвін – то ідуть похідні кухні. Біда з цими кухнями. З одного боку, це – шлунок війська, а з другого – конструкція їх така, що вона скрипить, деренчить всіма своїми металевими частинами та рух її чути за кілька кілометрів. Правда, ці кухні, певно, вже пройшли всі велику війну, обносились, але ж сьогодні їх шум драгував всіх.

Та і з людей, що обслуговують кухні, виробляються якісь особливі індивідууми. Для них жадної небезпеки нема, жадних мір щодо укриття від ворога вони не визнають, бо переконані, що ніхто і ніщо не може зробити їм прикрого, бо везуть те, що часом буває найдорожче – їжу. Хто з нас не бачив спокійно блукаючих кухонь під самим носом ворога, що шукає своєї частини. Отже послано було наказ кухням зупинитись і чекати для руху окремого наказу.

Темна ніч не давала змоги орієнтуватись та виявити, як далеко дивізія від Оринина, до якого було 16 кілометрів. Навколо чисте поле. Майже три з половиною години дивізія в русі, та раптово в авангарді почулися рушничні стріли. Це вже недобре. Колона зупинилась: дві-три хвилини стрілянини і знов тиша. З боку Оринина швидким ходом наближалось двоє кінних.

– Стій. Хто там? – гукає дозор.

– З донесенням від командира 7-го полку. Де командир дивізії?

Командир 7-го полку доносить: „м. Оринин взято. Ворожа сторожа переколота. Стріляли москалі. Полковник Вишневський²”.

Хотя відомості добрі, але ж командир дивізії дуже лютий за стрільбу, бо, може, вона підняла на ноги москалів.

Через підгодини колона входила в м.Оринин. На краю міста лежало до 30 трупів та стільки ж червоноармійців попало в полон.

Це все, що захищало м.Оринин.

В місцевому волосному правлінні при телефоні був вже штаб полку, старшина якого розмовляв з Кам'янцем-Под[ільським]:

– Товарищ, что у вас нового? – питає голос з К[ам'янця], з явно жидівським акцентом.

– Всё хорошо, товарищ, – відповідав старшина.

– А скажите, товарищ, где гайдамаки? Тут один дядько приходил, так говорил, что гайдамаки хотят наступать на Рихту со стороны Кудринец.

Через півгодини з Рихти (через Кам'янець) дзвонив начальник оборони і спрашивав, чи правда, що гайдамаки будуть наступати на Рихту.

О 9 год. ранку ми слішали, як командир оборони з Рихти нервово викликав Кам'янець:

– Товарищи... Товарищ. Гайдамаки наступают. Присылайте резервы, патронов нет. Невозможно держаться.

– Держитесь, товарищ. Сейчас артиллерия сметет всех гайдамаков.

Приблизно об 11 год. з Рихти повідомляли: „Гайдамаков отбили. Лезли как черти”.

То справді наступала наша застава в кількості 10 чоловік, якій було наказано 1 червня зранку симулювати наступ.

Так на протязі всього 1 червня москалі були певні, що Оринин був [у] руках червоних військ. Два роз'їзди червоних, що прибули з Кам'янця, було обеззброєно і попало в полон.

Другого червня полки 3-ї дивізії о 3-й годині ранку вже зайняли призначені їм міста для наступу по наступній диспозиції:

7-й Синій полк. Командир – полковник Вишневський (при 4 кул[еметах] і одній легкій гарматі). Проводить наступ в напрямку на м. Зиньківці вліво від шосе м. Оринин–Зиньківці. Вихідний пункт для наступу – видолинок, що підходить до шосе з боку с. Цюлковці.

8-й Чорноморський полк (5 кул[еметів]). Командир – полковник Царенко³. Наступає уступом справа за збірним куренем в напрямку на с. Кадіївці і далі – на с. Довжок. Вихідний пункт для наступу – зах[ідна] околиця с. Теклівка. Полку уважно оберігати праве крило дивізії на випадок атаки ворога зі заходу.

Окремий курінь (5 кул[еметів]). Полковник Ольшевський⁴. Наступає право від шосе Оринин–Зиньківці, через хут. Козак в головному керунокві на м. Зиньківці.

Резерв. Одна сотня (прикоманд[ирована] до дивізії Запор[ізької] Січі⁵). Розташуватись в окр[емому] дворі, що на схід від висоти 121.4.

Артилерія. Полковник Чижевський⁶. (2 легк[і] бат[ареї] і одна гауб[ична] батарея – разом 12 гармат). Зайняти позицію в районі висоти 112.1.

Штаб дивізії. Висота 127.9, пізніш вис[ота] (біля Теклівки). В 3 ½ год. ранку полки, виславши дозори, рушили вперед. Телефонний зв'язок був встановлений з батареями та Окремим куренем.

Вже почало світати. З командного пункту не видно було за туманом рухів 7-го полку і Окремого куреня, лише ясно виділялась лава 8-го полку, на взгор'ї, справа від Теклівки.

З боку ворога тихо. О 6 год. полк[овник] Ольшевський доносить по телефону, що його курінь та 7-й полк, з яким має зв'язок, зайняли зручне становище для безпосередньої атаки, хай тільки люди трохи спочинуть. Перші проміння сонця вже пронизували ранню млу. Треба атакувати, бо інакше на світанку ми можемо понести великі втрати та ворог, забачивши наші невеликі сили, зможе оказати нам серйозний опір. Так думали на командному пункті. Але ж в цей час з відтинка полк[овника] Ольшевського почулися рідкі стріли, які швидко перейшли в жвавий рушничний вогонь.

Кілька хвилин [по тому] такий же вогонь розпочався на відтинку і 7-го полку.

Згодом почули ми кулеметні стріли. Бій розгортався повним темпом.

Батарей вже давно були готові до відкриття вогню. Цілі відомі. Обслуга пригорнулася до гармат і чекала на наказ.

„Батарей, вогонь!” – дає наказ командир дивізії. Командир артилерії полк[овник] Чижевський повторює наказ по телефону на батареї.

Через хвилину різкі, короткі звуки стрілів легких гармат та глухі поважні – гаубиць пронизували повітря.

Жваво стріляли наші батареї. Сторожова охорона ворога (1 Бессарабський полк⁷) солодко спала, коли наші лави вконтину підійшли до їх. Застигнута несподівано, вона намагалась оборонятися, але ж було пізно. Лунало вже козацьке „слава”. Козаки робили своє діло, хто не хотів здатися, той знайшов собі смерть. Наша піхота швидко проскочила лінію сторожової охорони і вже була на лінії головних сил. Коротка перестрілка, знов „слава” і знов все було знищено.

Полковник Ольшевський прохає перенести арт[илерійський] вогонь далі в глибину ворожого розташування.

Але дивно, чому мовчить ворожа артилерія. А може, її нема? Тим ліпше. А може, і вона заспала? Певно так воно і було. Ось далеко десь в напрямку на м. Зиньківці почувся гуркіт та через секунду над нашими батареями рвалося десятки шрапнелей і гранат. Наших батарей майже не видно було в диму, в стовпах пилу і землі, що піднімали вибухи гранат.

Гарматчики, прижавшись к гарматам, під захистом їх щитів продовжували стріляти, перенісши вогонь на м. Зиньківці, де мусили стояти резерви ворога і його артилерія.

Розпочався артилерійський двобій, в якому прийняло участь 24 гармати. Швидкість артилерійського вогню москалів була чудова. Очередь за очередю падали на наші батареї. Хто виграє? Чи витримають наші батареї цей вогонь?

Передки, ще також попали під вогонь, заметушилились. Коні не стоять на місці, кидаються з боку на бік.

Командир дивізії з серцем каже: „Чорти, поб'ють коней...” Коні, цей дорогий матеріал, яких у нас завжди бракувало. Козак любить коня. Це його вірний товариш, і в хвилину небезпеки він в першу чергу рятує коня.

Раптово передки повертають назад та на кар'єрі вилітають з площини обстрілу.

Між тим швидкість стрільби наших батарей значно зменшилась. З батарей телефонують: „Що робити? Не можемо витримати. Ранених не можна винести”.

Командир дивізії і сам це бачить, але спокійно дає наказ: „Батарей стріляти”.

На командному пункті всі поставали та стурбовано наблюдали за нашими гарматами, але раптом ворожий обстріл батарей припинився, та через хвилину над командним пунктом почувся свист наближаючих снарядів, а далі десятки їх почали рватися над групою в 9 чоловік, що складала штаб дивізії.

Москалі виявили командний пункт. Ні траншей, жадного укриття нема. Люди щільно прижались до землі. Але ж, на наше щастя, стрілянина ворога вже носила нервовий характер. Виявивши командний пункт, він рішив знищити його, але ж шрапнель рвалася дуже високо, граната уходила в м'яку пухлу землю та дуже рідко вибухала. По ходу стрілянини видно було, що це останній вияв волі з боку ворога, останні його зусилля.

Обстріл припинився. Наші батареї знов розвили інтенсивний вогонь та десь далеко впереді були стріли гармати сотн[ика] Шури-Бури. Цей герой ішов в лавах свого полку, такий вже має звичай*.

Але ж знов несподіванка. Чути нервові вигуки: „Кавалерія зліва... Кавалерія атакує...” Дійсно, з ліска, що на захід від с. Виктинці, вискочила сотня кінноти та на ризях наступала в тил батарей.

Резервова сотня (60 чоловік Запорізької Січі, що прибукалися до 3-ї дивізії та всією душею прагнули скорше діставатися до свого батька Божька⁸) заметушилася та досить швидко, без стрілу почала відходити в напрямку командного пункту.

Командир дивізії висилає штабового старшину, аби він зупинив сотню, але видно він нічого не може зробити, бо сотня, прискорюючи рух, відходить. Командир дивізії – полковник Удовиченко⁹ разом з полк[овником] Чижевським на конях помчалися до сотні. „Кавалерія... кавалерія...” – неслись їм назустріч голоси з нервово настроєної лави.

„Сотня стій! ... По кавалерії ... вогонь!” – почувалася команда полковника Удовиченка. Сотня, що була убрана в театральні (одне слово не відчи-

* Загинув на повстанні в 1921 році. Рідка людина як по своїх моральних якостях, так і по бойових. Це один з скромних героїв укр[аїнської] армії. – Прим. автора.

тується – М.К.) убрання (жупани різних кольорів), але ж з боку бойового мала дуже незначну вартість, розгубилася та зупинилася. З одного боку іде сотня червоної кавалерії, з другого боку на коні з шаблею в руках командир дивізії – полковник Удовиченко. Але ж у людей наступив психологічний перелом. На команду „Вогонь!”, відповідь була – дуже нестройний залп. Далі сотня відкрила частий вогонь.

Кавалерія, прискочивши на 600 кроків, повернула назад та на повному ходу сховалася в яру, по якому протікала р.Смотрич.

„Вперед на кавалерію!” – віддав наказ полк[овник] Удовиченко. Сотня сміло рушила вперед, а полк[овник] Удовиченко галопом поскакав на командний пункт.

Між тим славні полки молоді 3-ї дивізії ішли наперед. Відважний полковник Вишневський за всяку ціну хотів вскочити на плечах ворога в Кам'янець-Под[ільський]. Спокійний, витриманий, обережний, старий вояк полк[овник] Ольшевський стримував ентузіазм своїх вояків, бо боявся якоїсь несподіванки. Командир 8-го Чорноморського полку полк[овник] Царенко, флегма по натурі* хоробрий, але спокійний, навіть і той захопленний боєм, поспішав зі своїм полком вперед, аби перейняти шляхи відступу ворогу від с. Рихта і Кадіївці.

Ворог був в панічному відступі. Обминаючи м.Кам'янець, він відступав на схід та на південь від нього. Лише його батареї проскочили через місто та, зупинившись біля станції, відкрили знов ураганний вогонь по нашій піхоті. Їм допомагав бронепотяг, що прийшов з Ярмолинець. Тим часом прискочили й наші батареї, що, зайнявши нову позицію, відкрили також ураганний вогонь, а гаубична батарея, що напружувала всі свої зусилля, аби не відстати від легких батарей, допомогла їм.

Ворожа гармата замовкла та мусила відходити в напрямку м.Шатава. 3-тя дивізія перемогла. О год. 14 полки дивізії скупчились в м.Зинківці, Міст через р.Смотрич був зайнятий нами, а наші дозори вийшли на північну околицю м.Кам'янець. Бій закінчився. Люди спочивали. Швидко прибули кухні, бо кухарі – люди чутливі та добре розбираються в бойових обставинах, а саме: втікати чи ні, тому на цей раз трималися в недалекій віддалі від лінії бою.

Захопленням Кам'янця 3-я дивізія виконала своє бойове завдання та загрозою удару по лівому крилу ворога примусила останнього прискорити відступ з лінії фронту по р.Збруч.

Отже 3-ю дивізією під Кам'янцем було розбито: 1-й і 2-й Бессарабські полки, полк кордонної охорони та різні дрібні частини, в тій кількості [й] частину, сформовану з місцевих большевиків. Ми понесли втрати: старшин забитих... козаків... Ранено старшин... Козаків...

* Вмер від тяжкої рани в грудь під ст. Кодима на Україні під час бою. Похований в м. Жмеринка. – Прим. автора.

ПРИМІТКИ

¹ 3-го пішу дивізію Армії УНР було сформовано наприкінці травня 1919 р. на основі 16-ї бригади (загону) УГА, що складалася виключно з наддніпрянських частин, які опинилися на Галичині, відступаючи перед більшовиками. Дивізія спершу нетривалий час мала номер 2. Командир дивізії – полковник О. Удовиченко, начальник штабу – сотник Татаринцев. До складу дивізії ввійшли 7-й Синьожупанний (командир – полковник О. Вишнівський), 8-й Чорноморський (полковник Є. Царенко) і 9-й стрілецький (полковник П. Шандрук) полки, 3-тя гарматна бригада (полковник Г. Чижевський), технічні й запасні відділи. У ході боїв проти більшовицьких військ дивізія в червні 1919 р. визволила Кам'янець-Подільський, Нову Ушицю, Шаргород, Могилів-Подільський. Її частини особливо відзначились у другій половині липня 1919 р. в боях за Вапнярку й Крижопіль – за виявлену тоді витривалість дивізія дістала назву „Залізна”. Вона брала участь у переможному серпневому наступі 1919 р. проти більшовиків і в бойових операціях проти білогвардійців восени 1919 р. Поріділи наслідок боїв і пошесті тифу частини її усе ж таки на початку грудня 1919 р. стали учасниками Першого Зимового походу (у той час дивізією командував полковник В. Трутенко). 25 грудня 1919 р. під Животовим дивізію розбили білогвардійці. У лютому 1920 р. її відновив в околицях Могилева-Подільського полковник О. Удовиченко. Після початку польсько-більшовицької війни 1920 р. дивізія діяла в складі військ 6-ї польської армії. Брала участь у всіх бойових операціях Армії УНР протягом квітня – листопада 1920 р. Командиром дивізії був генерал О. Удовиченко, начальником штабу – полковник М. Пересада-Суходольський. Дивізія в цей час складалася з 7-ї (командир – полковник П. Шандрук), 8-ї (полковник О. Туркул), 9-ї (полковник С. Лисогор) стрілецьких бригад, кінного полку (сотник О. Гамза), гарматної бригади (полковник Г. Чижевський). Після відступу 21 листопада 1921 р. дивізію було роззброєно й інтерновано в польських таборах. Розформовано її в 1924 р. у зв'язку з ліквідацією таборів для інтернованих. Чисельний склад дивізії становив у різний час від 2 до 5 тис. старшин і вояків.

² Олександр Вишнівський (Вишневський) (12.08.1890 – р. см. невід.) – генерал-поручник Армії УНР. Народився в с. Заливна Олександрійського повіту на Катеринославщині. Закінчив Чугуївське військово-училище. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. Потрапивши до німецького полону, взяв діяльну участь в організації військових частин з полонених-українців, які було зведено в Синьожупанну дивізію. Навесні 1918 р. – командир куреня 4-го Синьожупанного полку. З кінця 1918 р. – у відродженому Синьожупанному полку Армії УНР. З березня 1919 р. – командир полку, що в травні 1919 р. ввійшов до складу 2-ї (незабаром – 3-ї Залізної) дивізії Армії УНР. Брав участь у боях з більшовиками та білогвардійцями. З грудня 1919 р. – помічник командира Окремого кінного полку, створеного на базі решток частин 3-ї Залізної дивізії, згодом – командир полку. У липні 1920 р., після важкого поранення, переведений на військово-дипломатичну службу й призначений начальником канцелярії військової місії УНР у Польщі. Як емігрант залишився в цій країні.

Під час Другої світової війни переїхав до Німеччини, згодом – до США.

³ Євген Царенко (р. н. невід. – 08.1919) – полковник Армії УНР. Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. На початку 1918 р. зголосився добровольцем до сформованого С. Петлюрою Гайдамацького коша Слобідської України, у складі якого брав участь у боях з більшовиками за Київ. Наприкінці 1918 р. – старшина Окремого Чорноморського коша, згодом командир 1-го Чорноморського полку. З травня 1919 р. – командир 8-го Чорноморського полку 2-ї (3-ї Залізної) дивізії Армії УНР. Смертельно поранений у бою під Вапняркою.

⁴ Володимир Ольшевський (1871–7.07.1933) – військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився в Києві. Закінчив Київське Костянтинівське військово-училище. Учасник Першої світової війни, командир 131-го Тираспольського російського полку. З весни 1918 р. – на українській військовій службі. За Гетьманату – командир 19-го Овруцького полку 4-го Київського корпусу Армії Української Держави. Після Протигетьманського повстання 1918 р. підтримав Директорію УНР. З грудня 1918 р. – помічник командира 7-ї кадрової дивізії. З червня 1919 р. – помічник командира 3-ї Залізної дивізії Армії УНР. Учасник Першого Зимового походу. З травня 1920 р. – командир 8-ї бригади 3-ї Залізної дивізії, згодом – помічник командира дивізії О. Удовиченка. Інтернований у польських таборах у листопаді 1920 р., активний учасник таборового життя старшин і воjakів Армії УНР. Після розформування таборів залишився в Польщі. Помер і похований у Познані.

⁵ Запорізька Січ – військове з'єднання Армії УНР у 1918–1919 рр. Створене на початку грудня 1918 р. в Катеринославі під час Протигетьманського повстання. До складу Запорізької Січі ввійшли охоронці Запорізької залізниці, студенти гірничого інституту, учні середніх шкіл та мешканці поближких сіл. Командував Січчю отаман Ю. Божко. З'єднання брало участь у боях за Катеринослав з махнівцями й більшовиками, навесні 1919 р. у складі південного угруповання Армії УНР перемістилося через Румунію й Галичину на Поділля. Особливий тип дисципліни й порядків, запроваджений отаманом Ю. Божком, який прагнув відновити традиції Запорізької Січі XVI–XVIII ст., значною мірою вносив у військо елементи анархії. Влітку 1919 р. з'єднання билось проти більшовиків на Поділлі. На початку серпня того ж року за невиконання наказів командування Запорізьку Січ розформовано, а на базі її частин створено 2-гу дивізію Армії УНР. У жовтні 1919 р. дивізію розбили білогвардійці.

⁶ Григорій Чижевський (рр. жггтя невід.) – полковник Армії УНР. Закінчив Київський політехнічний інститут (1910 р.). Учасник Першої світової війни, старшина російської армії. З лютого 1918 р. – на українській військовій службі, командир батареї Спільнокупаної дивізії. Навесні 1918 р. – командир 1-го Спільнокупанного гарматного полку. Навесні 1919 р. – командир гарматного куреня 16-ї бригади (загону) УГА. З червня 1919 р. – командир гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії. Брав участь у боях з більшовиками та білогвардійцями влітку – восени 1919 р. Учасник Першого Зимового походу. При переформуванні 3-ї Залізної дивізії в Окремий кінний полк у військово-історичний альманах

грудні 1919 р. призначений помічником командира полку. З червня того ж року – командир гарматної бригади відродженої 3-ї Залізної дивізії. Наприкінці 1920 р. інтернований у польських таборах. Подальша доля невідома.

⁷ Бессарабський полк – військово-формування в складі більшовицької Червоної армії, створене навесні 1919 р. з озброєних повстанців Хотинщини (Північна Бессарабія), що перейшли на бік червоних. Існували 1-й і 2-й Бессарабські полки, які входили в оперативне підпорядкування командуванню 3-ї Української російсько-більшовицької армії і діяли проти з'єднань Армії УНР на Поділлі. У липні 1919 р. обидва полки включено до новоствореної 45-ї російсько-більшовицької дивізії Й. Якіра, у складі її бессарабці влітку 1919 р. далі вели бойові дії проти української армії, а згодом воювали на фронтах громадянської війни в Росії.

⁸ Юхим Божко (р. н. невід. – 1919) – отаман Армії УНР. За Гетьманату 1918 р. – начальник охорони Запорізької залізниці в Катеринославі. Під час Протигетьманського повстання підтримав Директорію УНР, створив і очолив військово-формування Запорізька Січ, що ввійшло до складу Армії УНР. У 1919 р. брав участь у боях з більшовиками. За невиконання наказів командування в серпні усунений з посади. Тривалий час перебував під слідством. У листопаді 1919 р. за дорученням Головного отамана С. Петлюри повернувся до формування Запорізької Січі й незабаром з її частинами перейшов на бік більшовиків. Убитий за наказу отамана О. Волоха в грудні того ж року.

⁹ Олександр Удовиченко (Удовидченко) (6.03.1887 – 19.04.1975) – військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Народився в Хар- число 2, 2005 р.

кові. Закінчив військово-топографічне училище. Учасник Першої світової війни, підполковник російської армії. У січні 1918 р. на запрошення С. Петлюри очолив штаб Гайдамацького коша Слобідської України, з яким брав участь у боях проти більшовиків. У березні певний час командував сформованим з коша 3-м гайдамацьким полком. За Гетьманату обіймав різні посади в Генеральному штабі збройних сил Української Держави. Після Протигетьманського повстання зголосився на службу до війська УНР. З грудня 1918 р. – генерал-квартирмейстер штабу Холмсько-Галицького (Правобережного) фронту. З травня 1919 р. – командир 16-ї бригади (загону) УГА, що складався з наддніпрянських військових частин. У червні загін було реорганізовано в 3-ттю (Залізну) дивізію Армії УНР, яка влітку – восени вела бойові операції проти більшовиків і білогвардійців. У листопаді 1919 р., хворий на тиф, потрапив до денікінського полону. У лютому 1920 р. повернувся до Армії УНР, відновив і очолив 3-ттю Залізну дивізію, що діяла в районі Могилева-Подільського. Влітку-восени того ж року очолював праву групу Армії УНР на більшовицькому фронті. Наприкінці 1920 р. інтернований у польський табір. З 1921 р. – генерал-інспектор Армії УНР. У 1924 р., з ліквідацією таборів для інтернованих, виїхав до Парижа, де й замешкав. Активний учасник життя української еміграції. З 1937 р. – заступник голови Об'єднання воjakів Армії УНР на чужині. У 1954 – 1960 рр. – віце-президент УНР в екзилі. Помер і похований у м. Ментенон (Франція).

*Вступне слово,
публікація документа й примітки
Михайла КОВАЛЬЧУКА*

Олександр ПОТИЛЬЧАК

ПОХОВАННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Внаслідок трагічних реалій військового полону місця поховань військовополонених та інтернованих іноземців ставали неодмінними супутниками режимних установ, де утримувано бранців. Земля України, рясно вкрита в повоєнний період таборами для військовополонених, табірними зонами окремих робочих батальйонів (ОРБ) і спецшпиталів, не стала в цьому контексті винятком. За нашими обрахунками, у 1939–1941 і 1943–1954 рр. на території УРСР органи НКВС (МВС) організували 52 стаціонарні табори для військовополонених (у різний час вони мали у своєму складі близько 270 табірних відділень), 180 ОРБ інтернованих, 43 ОРБ військовополонених і 68 спецшпиталів. Очевидно, що смертність була в абсолютній більшості таких режимних установ, за винятком хіба тих, що були розформовані, не отримавши контингенту. Відповідно до нормативних документів ГУПВІ* місцями для поховання померлих військовополонених та інтернованих стали – спеціально облаштовані табо-

рами, ОРБ й спецшпиталями – цвинтарі закритого типу. За призначенням і характером функціонування ці об'єкти цілком можемо залічити до шеруги режимних установ системи військового полону.

У кожному окремому випадку ініціатива створення кладовища для поховання померлого контингенту виходила від адміністрації режимної установи. Причому в реальній практиці розбудови таборів цвинтарі для військовополонених часто-густо виникали раніше, ніж облаштовували сам табірний підрозділ. Обираючи місце для поховання померлих бранців, адміністрації таборів, ОРБ і спецшпиталів керувалися передусім міркуваннями зручності. Цвинтарі по змозі намагалися облаштовувати на суміжній території або поблизу режимної установи. Земельні ділянки для використання під спеціальні кладовища номінальні власники й користувачі земель – виконавчі комітети районних, міських і селищних рад, правління колгоспів – здебільшого надавали в довічне користування табірних установ і спецшпиталів.

військово-історичний альманах

Зазвичай це були „невіддя” – пустки, яри, переліски, інші неродючі чи незабудовані землі. Наприклад, із довідки Славутського райвиконкому Кам'янець-Подільської області, датованої 25 серпня 1949 р., довідуємося, що „...виконком районної Ради депутатів трудящих виділив ділянку 0,02 га на території Голицької дачі в кварталі №4 під кладовище військовополонених табірному відділенню №2”¹. Досить часто та чи інша режимна установа самочинно займала клопоть землі під кладовище, інколи не отримавши навіть формальної згоди місцевої влади на проведення там поховань. Нерідко документи на відведення землі під цвинтар для військовополонених оформляли лише в період ліквідації режимної установи, коли кладовища передавали під нагляд місцевих органів МВС. Таку ситуацію ілюструє цитований нижче витяг з протоколу засідання правління колгоспу „Перемога” (с. Судилкове Кам'янець-Подільської обл.): „...Слухали звернення табірному відділенню № 4 від 6.05.1948 р., просять затвердити 0,02 сотих землі на постійне користування табірному відділенню, що зайнята під кладовище військовополонених. Земля належить колгоспу „Перемога”, непридатна для посівів і міститься на базі гранітного кар'єру. Виступили з цього питання колгоспники, котрі точно підтвердили, що земля непридатна для посівів, а тому правління колгос-

число 2, 2005 р.

пу ухвалило: земля 0,02 га відпускається на довічне користування табірному відділенню військовополонених”².

Місця поховань контингенту відносно власних таборів, ОРБ чи спецшпиталів за топографічними ознаками поділялися на три групи – безпосередньо, наближено й віддалено розташовані. Причому вибір місця для поховання в кожному конкретному випадкові залежав від наявності відповідних вільних або спеціально пристосованих (міські чи сільські кладовища) ділянок землі. Наближене й безпосереднє розміщення цвинтарів було особливо характерним для режимних об'єктів, дислокованих у селах, селищах і невеликих робітничих містечках України. Зазвичай вони мали на своїх околицях багато вільних від забудови й нерозораних ділянок землі. Саме в таких топографічних умовах облаштовувала кладовища абсолютна більшість табірних установ. Ось лише кілька характерних прикладів з актів обстеження окремих місць поховань: „...Цього числа (29 червня 1951 р. – О.П.) склали цей акт на предмет огляду кладовища №1 померлих військовополонених спецшпитало №6014 в станції Луганській Ворошиловградської області, при цьому встановлено таке: ...Кладовище міститься за 120–150 м на південь від кута південно-східної околиці станції Луганської і 100–150 м від берега р. Донець. Місцевість похи-

ла, з дрібними пагорбами, піщаним ґрунтом, майже без рослинності, з кількома чагарниками... місце заливають весняні прибутні води..."³; "...Кладовище табору для військовополонених №414 (табірне відділення №6), що дислокувалося в с. Березань Київської області. Кладовище на околиці с. Березань, на пагорбі, піщаному ґрунті, займає площу близько 100 квадратних метрів..."⁴.

Наближене чи безпосереднє розміщення кладовищ в околицях режимних установ бувало і в містах – звичайно, якщо це уможлилювали місцеві топографічні умови й лишалися незабудовані ділянки. Наприклад, севастопольські табірні відділення № 5, 6, 13 (табір № 241), а також № 12 і 19 (табір № 299) облаштували цвинтарі на прилеглій території на відстані 100–300 м від табірних зон⁵. Табірне відділення № 1 табору № 414 розмістило кладовище на одній з подільських вулиць столиці України: "...Кладовище розташоване в м. Києві, на вул. Новонаводницькій, № 8, на пагорбі, внизу піщаний кар'єр, площа 500 квадратних метрів..."⁶

Траплялося, що вільну й зручну ділянку для поховання вдавалося знайти лише за кілька кілометрів від режимної установи. Так, на початку 1946 р. під кладовище для спецшпиталю № 3986 (м. Одеса) було відведено земельну ділянку, розміщену за 6 км на північ від міста. Померлих

пацієнтів шпиталю № 2686 ховали на кладовищі в околиці с. Роток – за 4 км на схід від Білої Церкви. Спецшпиталь № 5993 (м. Барвінкове Харківської обл.) облаштував цвинтар за містом – на орних колгоспних землях. Спеціальна лікувальна установа в м. Рубіжному Ворошиловградської області (№ 60011) провадила поховання на кладовищі у східній частині міста, де була піщана пустка. Кладовище спецшпиталю № 6027 (2149) облаштували за 3 км від м. Горлівки в районі міського цвинтаря⁷.

Традиційно в шерезі найпопулярніших місць для поховання спецконтингенту перебували території чи околиці цивільних кладовищ. Причому це стосувалося як великих промислових центрів, так і невеличких містечок, селищ і сіл по всій території дислокації режимних об'єктів для військовополонених та інтернованих в Україні. У великих містах і обласних центрах зазвичай облаштовували цвинтарі одразу кілька табірних підрозділів, спецшпиталів, ОРБ, що дислокувалися в даному населеному пункті чи його околицях. Такими були кладовища для військовополонених у Харкові, Полтаві, Львові, Рівному, Дрогобичі, Миколаєві та інших містах. Наприклад, на Червонозаводському міському кладовищі м. Харкова ховали померлий контингент табірні відділення № 1, 2, 3 і 7 табірною управління № 149, табірні відділення № 5 і 9 таборів ГУШОСДОРУ**

№ 415 і 417, а також ОРБ № 1551 і 1553. Відтак на централізованому обліку МВС СРСР було одразу 3 кладовища з дислокацією поблизу цього міського цвинтаря. Вищезазначені режимні установи провадили поховання і в околицях Зміївського міського кладовища (м. Харків), де за документами ГУПВІ МВС СРСР так само було на обліку 3 окремі місця поховань⁸. Полтавське кладовище стало місцем розташування цвинтарів табірною відділення № 6 місцевого табору військовополонених і окремого робочого батальйону № 2071⁹. Дислоковані у м. Львові табірні відділення й ОРБ ховали померлих військовополонених на території двох міських кладовищ на північній і північно-західній околицях міста – Замартинівського і Янівського¹⁰. Спецшпиталь № 5998 і табір № 232, дислоковані в м. Стрипо Дрогобицької області, облаштували свої кладовища в північній частині міського цвинтаря¹¹. На прилеглій до міського кладовища м. Миколаєва території з 16 березня 1945 р. по 2 грудня 1948 р. ховав померлих пацієнтів місцевий спецшпиталь № 4564¹². На католицькому кладовищі в Рівному розмістила цвинтар для військовополонених адміністрація режимної лікувальної установи № 2688¹³. "...Кладовище колишнього спецшпиталю № 5953 ГУПВІ МВС СРСР, – читаємо в одному з актів обстеження цвинтаря, – відкрито 9.07.1945 р. і

закінчено 25.10.1946 р., дислокується на околиці загальноміського кладовища за 2 кілометри від центру м. Новограда-Волинського, на вул. Чехова № 8... У 3-х квадратах є 75 могил..."¹⁴ Прикладів саме такого розміщення цвинтарів можна наводити дуже багато. Комплексне вивчення дислокації місць поховань, облаштованих режимними установами в Україні протягом 1944–1950 рр., засвідчує, що близько третини всіх облікованих цвинтарів і поодиноких могил військовополонених та інтернованих або прилягали до цивільних цвинтарів, або ж містилися безпосередньо на їхній території. Причому конфесійна належність цивільних кладовищ у жодному разі до уваги не бралася. Тож військовополонених та інтернованих, що у своїй масі були католиками й протестантами, часто ховали на православних, юдейських і навіть мусульманських (Донбас, Крим) кладовищах.

Адміністрація режимних установ, облаштовуючи цвинтарі, мала керуватися чинними відомчими документами. Проте практика вносила істотні корективи у справу поховання бранців. Особливо драматичним щодо цього виявився організаційний період. Нашвидкуруч облаштовуючи табірні зони в умовах підвищеної смертності контингенту, адміністрація часто-густо навіть не вважала за потрібне провадити організоване поховання померлих військовополонених

Цвинтар для військовополонених табору МВС СРСР №194, м. Самбір Львівської обл. Світлина 1967 р. ДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.738. – Арк. 83

Цвинтар для військовополонених табору МВС СРСР №275, м. Львів (Замартинівське кладовище). Світлина 1967 р. ДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр. 738. – Арк. 81.

Кладовище військовополонених специталю №6027, м. Горлівка Донецької обл. Світлина 1970 р. ДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр. 733. – Арк. 32.

Кладовище військовополонених табору №134, м. Суми. Світлина 1970 р. ДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.733. – Арк. 30.

них та інтернованих, витрачаючи на це сили й засоби. Відтак трупи ховали в зовсім випадкових місцях – у ярах, вирвах від бомб і гарматнів, ровах. У таких випадках годі було й говорити про дотримання інших „формальностей”, як-от позначення могил і поховання небіжчиків у домовинах, спідньому й верхньому одязі тощо. Наприклад, із 1326 бранців табору № 299, похованих із серпня 1944 р. по вересень 1945 р. на кладовищі м. Феодосії, лише 707 осіб було внесено до цвинтарної книги. Решту 619 померлих військовополонених просто зняли зі стройового обліку табору й поховали без документування¹⁵. Із 962 військовополонених, внесених до цвинтарної книги табірної відділення № 2 табору № 299 (с-ще Аршинцеве Керченського р-ну), 702 бранців поховано в різних місцях у бомбових вирвах. Восени 1944 р. так само ховала контингент і адміністрація табірної відділення № 1 табору № 299 (м. Севастополь)¹⁶.

Брак чітких директив ГУПВІ щодо суворого додержання положень міжнародного гуманітарного права в питаннях поховання військовополонених у початковий період організації режимних установ призвів до численних порушень. „...Повідомляю, – читаємо в листі заступника начальника УМВС Луганської області полковника Г.Косенка до свого керівництва в МВС УРСР, датованому 3 жовтня 1958 р., – що від-

повідно до цвинтарної книги табірної відділення № 23, управління табору №144 МВС, за 1944 рік, на сторінці 11, порядковий № 151, зазначено похованим поза кладовищем, без зазначення орієнтиру й району поховання Муканс Янес Антонович 1923 року народження, за національністю латиш, солдат, помер 26 жовтня 1944 року. Дати поховання, номера могили й квадрата не зазначено...”¹⁷ Загалом поховання військовополонених та інтернованих у спільних могилах без відповідного документування було звичною практикою 1944–1945 рр. і навіть пізніше. Численність таких фактів показує, що йшлося вже не про винятки, а про сталу тенденцію. Документи, які ми вивчили, свідчать, що поховання в спільних могилах практикувалося як у початковий період організації таборів, так і пізніше. Ось лише кілька характерних прикладів.

На кладовищі табірної управління № 100 (м. Запоріжжя), розміщеному в районі робітничого селища № 10, на площі до 1 га було поховано близько 3000 військовополонених. Абсолютна більшість їх померла протягом 1944–1945 рр. При цьому полонених ховали в спільних могилах по 50–60 і навіть більше¹⁸. На кладовищі в районі міської лікарні Феодосії (Кримська обл.) із серпня 1944 р. до вересня 1945 р. поховано 1326 трупів військовополонених та-

бору № 299. Ховали небіжчиків переважно в спільних ямах-могилах – по 30–50 у кожній. Таких могил на цьому кладовищі налічується аж 30. Водночас в індивідуальних могилах поховано лише 56 бранців¹⁹. На кладовищі для військовополонених м. Самбора в 1945–1946 рр. померлих бранців місцевого спецшпиталю й ОРБ ховали в ящиках по 5–6 трупів разом. Усього на цьому цвинтарі в 146 могилах поховано 762 особи²⁰. Кладовище в с. Созані Старосамбірського району Дрогобицької області, як повідомлялося в одному з документів, „... розташоване на території військового містечка № 77 і являє собою прямокутну ділянку ... обкопану ровом. Поховання провадив 466 ОРБ МЗС у спільних могилах, що являли собою 7 рівнобіжно розміщених траншей завдовжки 25 метрів кожна. Кількість похованих установити немає змоги через брак документації в УМВС...”²¹

Групові поховання й поховання в братських могилах практикувала й адміністрація ОРБ інтернованих та мобілізованих іноземців. Наприклад, померлих інтернованих ОРБ № 1087 ховали на кладовищі в районі робітничого селища № 8 (м. Запоріжжя). Усього в 225 могилах поховано (без домовин) 436 трупів²². У селищі Мала Виска Кіровоградської області на кладовищі ОРБ № 1951 в 226 могилах були останки 292 інтернованих осіб²³. На Зміївському міському кла-

довищі в Харкові у 55 могилах знайшли вічний спочинок 83 інтерновані ОРБ № 1551²⁴. На кладовищі робочого батальйону № 1013 у м. Часів Яр Сталінської області в одній спільній могилі поховано одразу 59 померлих інтернованих²⁵.

Вивчення цілого комплексу архівних документів переконує, що групові й масові поховання військовополонених та інтернованих були на більшості облікованих цвинтарів, за винятком хіба що поодиноких могил і деяких кладовищ, створених у 1946–1950 рр. Так, із документально встановлених на Полтавщині 14 місць поховань військовополонених та інтернованих групові могили існували щонайменше на 6 з них. Скажімо, на 3 цвинтарях (ОРБ № 2171, табірних відділень № 3 і 6 табору № 136), розміщених поблизу міського комунального кладовища м. Полтави, у 200 могилах було поховано 496 осіб, на кладовищі спецшпиталю № 3780 (с. Лещинівка Кобеляцького р-ну) у 400 могилах – 523, у с-щі Біликах цього ж району в 11 могилах місцевого цвинтаря шпиталю № 6063 – 64, а на кладовищі подібної установи (№ 6066) у Миргороді під облікованими 168 надмогильними позначками лежать останки 175 осіб²⁶.

Аналіз цвинтарних книг і списків похованих свідчить, що переважна більшість групових і масових поховань військовополонених та інтернованих з'явилася на кладовищах з 1944

до початку 1946 р. Причому поховання в такий спосіб суперечило положенням чинної директиви ГУПВІ МВС СРСР №28/2/23 від 24 серпня 1944 р., що встановлювала чіткий порядок цієї процедури. Становище, та й то далеко не одразу, почало змінюватися лише з появою чергової директиви ГУПВІ №28/74 від 17 грудня 1945 р.²⁷, що остаточно заборонила практику спільних поховань. Збережені у фондах Державного архіву МВС України документи кладовищ військовополонених дають змогу предметно простежити зміну ставлення адміністрації режимних установ на місцях до справи поховання померлих бранців. Типовою ілюстрацією вищезазначеного можуть бути результати аналізу документів щодо поховань військовополонених на кладовищі спецшпиталю № 2686 (с. Роток Білоцерківського р-ну Київської обл.). Як видно з цвинтарної книги цього кладовища, з 13 серпня 1945 р. по 25 січня 1946 р. померлих пацієнтів спецшпиталю ховали майже виключно в групових могилах по 2–3 трупи разом. Усього в такий спосіб у 27 могилах поховано 48 осіб. До того ж при цьому не зважали на віровизнання й національність небіжчиків. Характерний приклад – поховання рядового угорської армії П.Сагоша (помер 21 січня 1946 р.) і унтер-офіцера вермахту Г.Брудера (помер 22 січня 1946 р.). Судячи із запису у цвинтарній книзі, їх поховано в одній

могілі (квадрат 2, могила 2) з дводенним проміжком: першого – 23 січня, другого – 25 січня (поверх ледве засипаного землею угорця поклали померлого німця). Такі „інтернаціональні” поховання на цьому кладовищі були звичним явищем. Так, у спільній могилі (17/1) 2 листопада 1945 р. був похований німець, обер-ефрейтор А.Гормут (помер 1 листопада) і угорці І.Дабай і Б.Гайду, померлі відповідно 29 жовтня та 1 листопада. Починаючи з лютого 1946 р., практику групових поховань на кладовищі спецшпиталю № 2686 припинено й надалі всіх небіжчиків ховали в окремих могилах²⁸.

Як свідчать документи, стандартним виправданням масштабних масових поховань бранців у спільних ямах-могилах були для табірних адміністрацій випадки масової смертності від пошестей, переохолодження, фізичного виснаження, поранень тощо. Показовий приклад – масове поховання бранців, жертв епідемії тифу, що охопила табірні відділення № 21 (ст. ім. Т.Г.Шевченка Одеської залізниці) і № 29 (м. Сміла) київського табору № 62 восени–взимку 1946 р. Сотні померлих від тифу військовополонених закопували тоді в ямах-могилах прямо навпроти табірних зон без будь-якого документування цих поховань²⁹. На нашу думку, справжніми причинами масових групових і анонімних поховань головню були не згадані об'єктивні

військово-історичний альманах

Кладовище № 2 ОРБ № 413, розміщене в урочищі „Табори” Ковельського р-ну Волинської обл.

надзвичайні обставини, а небажання табірних адміністрацій обтяжувати себе такими дрібницями, як гідне поховання військовика ворожої армії. Тим більше, що до початку 1946 р. нормативні документи НКВС СРСР дозволяли такий спосіб поховання „як винятковий”. Водночас досить очевидною виглядає думка, що це не була практика, застосовувана режимом виключно в ставленні до іноземних військовополонених та інтернованих. Численні факти свідчать: так само влада ставилася й до власних солдатів. Масові анонімні поховання в період Другої світової війни були ознакою радянського фронту, а значною мірою й тилу. „Невідомий солдат”, „безіменний герой” – звичні поняття радянської повоєнної дійсності.

На практиці не рідкістю були й випадки фальшування табірною ад-

міністрацією справи облаштування кладовищ. З формально-юридичного погляду все начебто складалося як належить. Табірне відділення мало цвинтарну книгу з вписаними до неї відомостями про поховання померлих бранців, дислокацією і планом кладовища. А насправді цього кладовища не існувало. Небіжчиків ховали в різних місцях, у найкращому випадку – на кладовищах інших табірних відділень, ОРБ чи спецшпиталів. Місця таких поховань здебільшого згодом установити було неможливо. Безсумнівним документальним свідченням такої практики є акти перевірки стану кладовищ. Зацитуємо один з них: „...Цього числа (21 червня 1951 р. – О.П.) здійснили перевірку

документації та обстеження кладовища табірної відділення № 9 управління табору № 125, встановили: 1. За наявними документами ... зазначено, що на кладовищі поховано 170 померлих військовополонених. Місцезнаходження кладовища зазначене в с-щі Новодружівці Лисичанського району, номера не має. 2. Перевіркою на місці встановлено, що цього кладовища не існує і не існувало, оскільки поховання провадилися в різних місцях, зокрема й на місці іншого існуючого кладовища № 1 цього табірної відділення. 3. Попередні обстеження також свідчили, що як такого кладовища не існувало...”³⁰

Одним з ключових у контексті досліджуваної теми є питання кількості кладовищ на території України й чисельності похованих на них іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни. Принагідно зазначимо, що в джерелах, які ми опрацювали, у цьому питанні немає повних і чітких відомостей. Так, за даними В.Левикіна, опрацьованими з документа „Відомості (списки) про кількість кладовищ і поховань на них померлих військовополонених та інтернованих по республіках, краях і областях за 1950 рік” (зберігається в Російському державному військовому архіві), на території 19 областей Української РСР було зафіксовано 293 поодинокі могили й кладовища військовополонених та інтернованих із

40 293 похованнями. При цьому 115 із цих кладовищ на момент складання документа вважалися вже ліквідованими. Більшість цвинтарів була на території областей промислового сходу України – Дніпропетровської (15 – 1 925 могил), Запорізької (15 – 6 707 могил), Харківської (39 – 3 881 могила), Сталінської (56 – 5 756 могил) і Ворошиловградської (69 – 8 647 поховань). На решту 14 центральних, південних і західних областей республіки припадало 101 місце поховання військовополонених та інтернованих із 13 377 могилами³¹. Порівняння вищевказаних даних з документами, що зберігаються у фондах Державного архіву МВС України, засвідчує очевидний факт неповноти цих даних і дає підстави поставити репрезентативність їх під сумнів. Так, в опрацьованому В.Левикіним документі майже немає відомостей про поховання інтернованих та мобілізованих іноземців на території східних областей України і цілкомито бракує відомостей про кладовища військовополонених та інтернованих у Станіславській і Кіровоградській областях.

За офіційними даними Тюремного управління союзного МВС, станом на 1 лютого 1954 р. у 16 областях УРСР було обліковано 289 кладовищ військовополонених та інтернованих³². У листі заступника Міністра внутрішніх справ СРСР С.Єгорова, надісланому 1 жовтня 1955 р. на адре-

су республіканського МВС, ішлося вже про 328 місць поховань і цвинтарів на території УРСР у нових адміністративних межах (включно з Кримською областю)³³. Тим часом за нашими обрахунками, зробленими на основі комплексно-порівняльного аналізу архівних документів, на території республіки (в адміністративних межах 1953 р.) встановлено 470 кладовищ військовополонених та інтернованих, де (за неповними даними) були 96 102 індивідуальні й масові поховання. Включно з приєднаною до УРСР 1954 р. Кримською областю налічувалося 523 кладовища, 102 781 могила. При цьому на 250 цвинтарях таборів і їхніх відділень обліковано 40 596 могил військовополонених. Ще 3 169 могил було на 24 кладовищах, облаштованих адміністрацією робочих батальйонів МЗС СРСР для військовополонених. Труп померлих пацієнтів спецшпиталів поховані в 31 503 індивідуальних і групових могилах 61 цвинтаря, а на 128 (за неповними даними) місцях поховань інтернованих та мобілізованих осіб, що їх нам удалося встановити, обліковано 18 332 могили³⁴.

Вищезазначені кількісні розбіжності, як гадаємо, виникли принаймні з двох причин. По-перше, виходячи зі структурно-організаційного принципу, кожне окреме табірне відділення, робочий батальйон і спецшпиталь мали провадити облік і поховання померлого контингенту са-

мостійно. У разі дислокації в одному населеному пункті кількох таких установ вони досить часто ховали померлих бранців на суміжній території. Поступово формувалася цвинтарний комплекс. Проте централізований облік місць поховань кожного табірної підрозділу здійснювався окремо. Типовою була ситуація, коли на території де-факто єдиного кладовища документи фіксували одразу кілька офіційно зареєстрованих місць поховань. У листі начальника ТВ УМП*** МВС Української РСР підполковника Федорова до МВС СРСР, датованому 29 березня 1960 р., читаємо: „...Кількість кладовищ у Сталінській, Луганській і Харківській областях більша від фактичної. Це пояснюється тим, що в одному населеному пункті дислокувалося кілька підрозділів військовополонених. Усі вони провадили поховання на одній земельній ділянці, що становила одне кладовище, проте на облік бралися самостійно ... по кожному підрозділу окремо, і вийшло, що на одній земельній ділянці є кілька кладовищ”³⁵. По-друге, частина кладовищ (особливо в початковий період організації системи режимних об'єктів) жодним чином не фіксувалася, а кількість похованих на них осіб не обліковувалася. Як наслідок – ці місця поховань так ніколи й не були враховані в офіційній статистиці ГУПВІ й ТУ**** МВС СРСР. Разом з тим у 1943–1945 рр. значну частину

померлих військовополонених та інтернованих ховали в спільних могилах. Згодом у багатьох випадках документи по цих похованнях було втрачено, тож визначити чисельність похованих там осіб (не провівши ексгумації останків) стало практично неможливим. Унаслідок цього в офіційній статистиці МВС СРСР такі могили, а іноді й цілі кладовища обліковувались як поховання з невідомою кількістю трупів.

Порівняльно-статистичний аналіз джерельної бази дав змогу встановити кількісні значення окремих груп місць поховань і кладовищ військовополонених та інтернованих за показником чисельності могил (чи похованих у них трупів). Серед них виділяються 4 типологічні групи: поодинокі поховання, кладовища з кількістю похованих останків від 3 до 10 осіб, цвинтарі з кількістю похованих останків від 10 до 100, а також масові поховання. За нашими обрахунками, частка поодиноких поховань у загальній кількості таких кладовищ становила щонайменше 20. Цвинтарів із числом могил від 3 до 10 ми нарахували 66, а кладовищ, де поховано від 11 до 100 бранців, – 204. Натомість група місць поховань з кількістю могил понад 100 є найбільшою – 218 об'єктів. Водночас даних про кількість похованих на 15 кладовищах віднайти не вдалося³⁶. На нашу думку, вкрай незначна кількість зафіксованих поодиноких поховань

бранців війни свідчить про дві різнопланові тенденції на практиці. По-перше, такі поховання дуже часто не обліковували й не позначали на місцевості, а через брак постійного нагляду вони швидко руйнувалися. Відтак їх або взагалі не включали до відповідної статистики, або (з часом) вилучали з неї. По-друге, адміністрації режимних установ, виконуючи директивні вказівки НКВС–МВС, намагалися ховати померлих бранців централізовано. Саме цим і пояснюється абсолютна перевага кладовищ з чисельністю понад 100 похованих військовополонених та інтернованих.

І все ж таки, чи можливо нині встановити вірогідну чисельність ворожих військовополонених та інтернованих цивільних осіб, що знайшли свій останній спочинок на українській землі? Очевидно, що зробити це надзвичайно складно. Окрім неповноти відповідної обліково-реєстраційної інформації, наявні й істотні розбіжності в офіційній статистиці деяких таборів, ОРБ і спецшпиталів, УПВІ і ТУ МВС УРСР, тюремних відділів УМВС областей, які мали здійснювати систематичний облік померлих і похованих на кладовищах бранців війни. Ось лише один приклад таких неузгодженостей. За даними ГУПВІ НКВС СРСР, тільки в січні–лютому 1945 р. у табірних відділеннях Київського табору № 62 померли 1 772 військовополонені. Тим часом з даних офіційних відо-

Цвинтар для військовополонених спецшпиталю №1237, с-ще Буди Харківської обл. Світлина 1967 р. ДАМВС України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 738. – Арк. 87.

мостей ГУПВІ про кількість кладовищ військовополонених на 1950 р. впливає, що всього за час існування табірної мережі на території № 62 тут помер і був похований 1 431 бранець. Якщо до цієї кількості небіжчиків додати військовополонених, похованих на кладовищах місцевих спецшпиталів (686 осіб), то складається цифра 2 117³⁷. Це за весь період існування табірної мережі на території області? На наш погляд, така статистика безглузда. Коли погодитися з цими цифрами, тоді виходить, що бранці до зими 1944/1945 рр. і після неї на території Київської області взагалі не помирали.

Наблизитися до істини в питанні про кількість померлих і похованих військовополонених та інтернованих певною мірою дає змогу обліково-число 2, 2005 р.

реєстраційна документація таборів, ОРБ і спецшпиталів, дислокованих на території Української РСР у 1943 – 1954 рр. У січні–квітні 1965 р. за вказівкою Міністерства охорони громадського порядку РРФСР з архівів 1-х спецвідділів УОП 19 областей УРСР до Особливого архіву ГАУ при Раді Міністрів СРСР передано 133 126 облікових карток на померлих у таборах, окремих робочих батальйонах, лазаретах і спецшпиталях військовополонених та інтернованих. Серед цих документів було 6 978 реєстраційних карток на військовополонених, які померли й були похо-

вані на території Кримської області, що, як відомо, до 1954 р. належала до РРФСР. Тому кількість бранців війни, померлих і похованих у 1943 – 1954 рр. на території УРСР у старих адміністративних межах, становить 125 148³⁸. На нашу думку, маємо підстави твердити, що саме такою була мінімальна (облікована) кількість бранців, померлих і похованих на території України. Проте з огляду на зазначені вище причини ми не можемо вважати цю цифру остаточною.

Підсумовуючи, треба відзначити, що впродовж десятиліття функціонування в Україні режимних установ системи радянського військового полону вони створили на її території цілу мережу місць поховань. На основі аналізу документальної бази вдалося виявити відомості про існування 523 кладовищ і окремих місць поховань, облаштованих таборами, ОРБ і спецшпиталами на території 21 області Української РСР (включно з Кримською). Кількість осіб, похованих на них, може варіюватися в межах від 100 000 до 130 000.

Ініціатива створення кладовищ і вибору місць розташування їх виходила безпосередньо від адміністрацій режимних установ. При цьому як місцеві органи державної влади та самоврядування, так і номінальні користувачі земель надавали земельні ділянки для використання під спеціальні цвинтарі в довічне користування цим установам. За господарсько-функцій-

ними ознаками це були незабудовані й непридатні для сільськогосподарського виробництва землі – пустки, низовини, яри, переліски, а також околиці й території місцевих комунальних кладовищ.

За результатами комплексного вивчення теми можна зробити висновок, що практика системи військового полону істотно розходилася не лише з положеннями міжнародного гуманітарного права, а й нормативними приписами влади щодо порядку поховання військовополонених. Тож це наклало свій відбиток на організацію місць поховань, порядок поховання померлих і утримання кладовищ. Анонімні поховання померлих бранців у спільних ямах-могилах, поховання у випадкових місцях, без домовин, верхнього і спіднього одягу, без належного оформлення відповідних документів, «існування» фіктивних цвинтарів, інші відверті порушення були неодмінними супутниками сумних реалій трагічного фіналу табірною буття військовополонених та інтернованих в УРСР. На нашу думку, далеко від загальноновизнаних морально-етичних уявлень і норм гуманності ставлення комуністичного режиму до справи поховання колишніх вояків навряд чи було свідомою адресною практикою щодо іноземних військовополонених. Численні факти свідчать: з таким самим духовним нігілізмом атеїстична влада ставилася й до могил власного народу.

ПРИМІТКИ

* ГУПВІ – Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) СРСР.

1 Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 23.

2 Там само. – Арк. 6.

3 Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363. – Арк. 144.

4 Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 617. – Арк. 111.

5 Там само. – Спр. 571. – Арк. 46, 47.

6 Там само. – Спр. 617. – Арк. 115.

7 Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 367. – Арк. 8, 273; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 617. – Арк. 46, 259, 281.

** ГУШОСДОР – Головне управління будівництва шосейних доріг НКВС (МВС) СРСР.

8 ДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 367. – Арк. 8.

9 Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 541. – Арк. 15.

10 Там само. – Спр. 571. – Арк. 9.

11 Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 367. – Арк. 3.

12 Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 92.

13 Там само. – Арк. 144.

14 Там само. – Спр. 617. – Арк. 72.

15 Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 46.

16 Там само. – Арк. 49, 50.

17 Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 617. – Арк. 256.

18 Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363. – Арк. 39, 40.

19 Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 47.

20 Там само. – Арк. 31.

21 Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363. – Арк. 56.

22 Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 101; Спр. 617. – Арк. 29.

23 Там само. – Спр. 571. – Арк. 157.

24 Там само. – Спр. 617. – Арк. 48.

25 Там само. – Спр. 738. – Арк. 11.

26 Там само. – Спр. 541. – Арк. 15–17.

27 Там само. – Спр. 734. – Арк. 91.

28 Там само. – Спр. 741. – Арк. 27–29.

29 Там само. – Спр. 571. – Арк. 143, 143 зв.

30 Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363. – Арк. 118.

31 Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: Збірка документів. – К., 2002. – С.77–99.

32 ДА МВС України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 541. – Арк. 101.

33 Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 377. – Арк. 120.

34 Там само. – Спр. 363. – Арк. 8–191; Спр. 367. – Арк. 1–21; Спр. 377. – Арк. 57, 82, 128, 133, 178–180; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 1–165; Спр. 735. – Арк. 68; Спр. 736. – Арк. 224; Спр. 738. – Арк. 230, 231, 273.

*** ТВ УМП – Тюремний відділ Управління місць покарань МВС.

35 Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 734. – Арк. 90.

**** ТУ – Тюремне управління МВС.

36 Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363, 367, 377; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571, 617, 626, 715, 717, 725, 733–736, 738, 739, 741; Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. – С.77–99.

37 Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. – С. 32, 83, 84.

38 ДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. ф. – Т.2. – Арк. 81–120.

Олександр КУЧЕРУК

НЕЗАБУТІ МОГИЛИ

У Франції в 1920-х рр. знайшли прихисток чимало учасників українських Визвольних змагань, вони намагалися селитися близько один біля одного. Найбільші їхні скупчення були в містах Буа-д'Арсі, Абондан, Руан, Еврі, Бове, Ліль, Рубе, Везін-Шалет, Альгранж, Тіонвіль, Нільванж, Ліон, Сен-Етьєн, Бордо, Тулуза й інших, а також у Парижі з околицями. 1924 р. постало перше громадське об'єднання – Українська громада у Франції, а 1927 р. – Товариство бувших вояків Армії УНР у Франції (перед Другою світовою війною воно налічувало близько 1 тис. членів). Головною метою Товариства були опіка над живими колишніми вояками і догляд могил померлих. Протягом наступних десятиріч кількість членів товариства, природно, зменшувалася, дедалі більше могил лишалося без догляду. Тим часом ділянка землі на кладовищі, згідно з французькими законами, орендується на певний реченець, а коли він спливає, треба вносити нову плату. У разі, коли оренду не продовжено, надмогильний пам'ятник, якщо він був, чи хрест прибирають, а місце використовують (з додержанням санітарних норм) для нового поховання. З часом бездоглядні українські могили почали зникати.

Зрозуміло, що під загрозою опинилися давніші поховання, особливо тих, хто не мав нащадків чи родичів у Франції. Це не могло не турбувати громадськість, в українських організаціях принагідно обговорювалася ситуація, зокрема йшлося про потребу спорудити спільний гробівець усім землякам, могили яких залишилися без догляду¹.

У середині 1980-х років ініціативна група з-поміж парафіян УАПЦ у Везін-Шалеті, яку очолив син вояка Армії УНР Дмитро Екчинський, виступила з конкретною пропозицією. Було вжито заходів, щоб організаційно оформити ідею «Пам'ятника-Склепіння» як на громадському форумі у Везін-Шалеті, так і на форумі Центрального комітету в Парижі².

Везін-Шалет відомий великою і дружною українською громадою, тут встановлено пам'ятник Тарасові Шевченку, діють православна й греко-католицька українські церкви. У серпні 1987 р. Д.Екчинський склав від імені управи парафії і надіслав до Головної управи Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції листа, у якому, зокрема, мовилося: „Звертаємося до Вас з проханням-пропозицією підтримати цю акцію і приступити спільно з па-

рафією УАПЦ до реалізації цього плану. Така спільна акція обох організацій серед українського громадянства у Франції з підтримкою нашої громадської церкви у Парижі була б не лише запорукою успішного здійснення плану, а й запорукою того, що члени Товариства вояків Армії УНР у Франції, які спочивають розкидано в околицях Парижа, знайдуть у спільній могилі під „Пам'ятником” вічний спокій поруч наших товаришів по зброї”³. Українські ветерани підтримали цю ідею і, наскільки могли, включилися в популяризацію справи й збір коштів.

Дмитро Екчинський був активною на громадському полі людиною. Його предки приїхали в Україну з Швеції і мали прізвище Ек, але з часом вони стали називатися Екчинськими, поріднилися з українськими родинами і стали справжніми українцями. Народився Дмитро 25 лютого 1922 р. в м. Гродні на Західній Білорусі, куди з Вінниці змушені була переїхати Екчинські після поразки Визвольних змагань, учасником яких був його батько. За два роки родина перебралася до Франції і замешкала у Везін-Шалеті. Батько пішов працювати робітником на заводі, де виробляли гумові шини, а мати вела хатнє господарство й виховувала двох дітей. Як згадував пізніше Д.Екчинський, його батько, коли приносив зарплату, одразу відкладав частину грошей на церкву, місцеву „Просвіту” й паризьку газету „Українське слово”. Дмитро, крім фран-

Д. Екчинський

цузької школи, відвідував також українську недільну школу, співав у церковному хорі, брав участь у виставах українського театрального гуртка. Після школи він здобув ще середню технічну освіту і до Другої світової війни працював на тому ж заводі, що й батько. Після війни переїхав до Парижа і влаштувався в конструкторському відділі заводу „Рено”. Працював успішно. За внесені в будову автомобілів „Рено” поліпшення дирекція не тільки винагородила його, а й призначила на керівну посаду. У цей час він познайомився з молододівчиною Ніною Сененко, яку в роки війни німці вивезли як оstarбайтерку з волинського міста Радивилова. Побравшись, молоде подружжя залишилося в Парижі.

Д.Екчинський був довголітнім активним парафіянином церкви Св.Симона УАПЦ в Парижі, розмі-

Українська православна церква
Св. Симона в Парижі

щеної в одному будинку з Бібліотекою ім. Симона Петлюри. Обраний 1991 р. старостою цієї парафії, розробив план добудови церкви, влаштування бані над нею та інших змін і почав здійснювати його.

Перед цим він уже кілька років самовіддано працював над втіленням у життя ідеї створення братської могили й пам'ятника воїнам УНР. Доки йшли переговори ініціативної групи з різними українськими організаціями й окремими особами, Д.Екчінський зі своїми синами їздив по різних містах і розшукував на кладовищах поховання українських воїнів. Поступово було складено перелік могил, яким загрожувало знищення. Перша група могил, визначених для перенесення, складалася з

військово-історичний альманах

поховань на кладовищі міста Абондана та на окремих цвинтарях Парижа. Зазначимо, що в Абондані був старечий дім для українців, тут доживали свій вік ті учасники Визвольних змагань, які раніше мешкали й працювали в цьому місті, його околицях і недалеких поселеннях. Зокрема в Абондані завершилося життя таких відомих військових діячів УНР, як генерал М.Омелянович-Павленко (похований у Парижі) й адмірал В.Савченко-Більський.

Одночасно ініціативна група на гроші, які внесли її члени та ще кілька осіб, закупила на міському кладовищі у Везін-Шалеті, де вже були українські поховання, ділянку площею 12 квадратних метрів. Як пояснювалося у випущеній ініціативною групою листівці, „зроблено це тому, що в недалекому майбутньому не можна буде взагалі землі купити. На цій землі ініціативна група, якщо буде позитивний відгук на наше звернення, будуватиме ПАМ'ЯТНИК-СКЛЕПІННЯ на 200 місць. В канцелярії управи цвинтаря лежатиме книжка, в якій буде вписано імена і прізвища кожного, хто там лежить”⁴. Праця посувалася у двох напрямках – збирання коштів на побудову склепу й ексгумація та перевезення тлінних останків. Збирання коштів було справою простішою – писали звернення, вміщували оголошення в пресі, вели роботу з людьми й установами, і гроші почали поступово надходити.

А перевезення тлінних останків являло собою неабияку проблему.

У кожному конкретному випадкові треба було одержати дозвіл від місцевої влади того міста, де було поховання, а подеколи – і від родичів небіжчика. За процесом ексгумації і транспортування наглядали санітарні служби, які давали свої приписи, і їх потрібно було неухильно дотримуватися, бо виявлення порушень загрожувало не лише забороною ексгумації, а й грошовою карою. Далі після кремачі урни з прахом зберігали аж до перепоховання.

Тим часом завершувалося будівництво склепу у вигляді довгастого підземного простору, стіни і накриття було виготовлено з бетону. По завершенні будівництва в склепі перепоховано тлінні останки двадцяти шести осіб з кладовищ Абондана й Парижа.

18 лютого 1990 р. відбулося освячення спільної могили за участю великої кількості українців, які прибули до Везін-Шалета з околиць і Парижа. Спочатку в місцевих православній і греко-католицькій церквах було відправлено Службу Божу, а потім на кладовищі – соборну панахиду. Після цього з короткими промовами виступили о.Борис Хайневський, голова Українського центрального громадського комітету у Франції В.Михальчук, від парафії УАПЦ М. Кириленко, представник Наукового товариства ім.Шевченка С.Михалевич.

Промовляючи до присутніх, В.Михальчук серед іншого сказав: „Гробівець ще не є зовсім викінче-

ний, а Пам'ятник навіть не розпочатий. Це значить, що громадське зусилля для цієї роботи ще не закінчене”⁵. Особливо він відзначив заслуги голови комітету Д.Екчинського: „йому належить від нас усіх велике і щире признання”⁶.

Невдовзі до перших двадцяти шести перепохованих додавалися нові. Д.Екчинський у вільний час їздив по різних місцевостях і продовжив перевезення тлінних останків воїнів Армії УНР. На зібрані кошти він замовив українському скульпторові зі Львова І.Самотосові рельєф для пам'ятника на братській могилі борців за незалежність України. Після затвердження шкідців скульптор

виконав стелу розміром два на чотири метри. За задумом мистця, стела складається з трьох кутих у міді барельєфів, між якими вставлено гранітні плити з текстом українською і французькою мовами: „Україна береже вічну пам'ять про своїх синів і дочок у Франції, які присвятили своє життя боротьбі за волю і щастя Вітчизни. Боже, пом'яни їх у Царстві Небесному”. Центральна композиція містить великий щит з Тризубом (на середньому зубці його – хрест), праворуч святий князь Володимир, ліворуч свята княгиня Ольга. Фланкують центральну композицію барельєфи козака (ліворуч) і воїна УПА (праворуч). Перед стелою прямокутник могилки, що також має три частини: центральна – це, власне, леда склепу, а обабіч – прямокутники для покладання квітів.

Братська могила вояків Армії УНР та українських діячів у Везін-Шалеті. Ліворуч – скульптор І.Самотос та Д.Екчинський

Долаючи всілякі бюрократичні перешкоди як в Україні, так і у Франції, Д.Екчинському врешті-решт вдалося перевезти рельєфи зі Львова до Франції і встановити їх на належне місце. 22 квітня 1994 р. настав час освячення пам'ятника. Як писала одна з українських газет, „представники духовенства, котрі відправляли панахиду, і присутні гості з усіх куточків Франції, і посол України у цій країні Юрій Кочубей із своїми співробітниками стали свідками справді святочної пошани до синів і дочок України. Повагу до тих українців, на домовини котрих упали грудки чужої землі, висловили і представники французьких властей”⁷. Віддаючи шану Д.Екчинському, газета водночас висловила побажання: „Хай у кожній нашій громаді знайдеться свій Дмитро Екчинський, як у далекій Франції серед українців, котрий організував пошанування вояків УНР”⁸.

Найдавніше з похованих у спільній могилі народився полковник М.Таратуля (1872 р.), найдавнішим померлим є генерал М.Удовиченко (1931 р.), найпізніше з похованих народилася М.Маяцька (1910 р.)⁹. Повний список похованих наводить в додатку¹⁰.

Остаточо завершивши справу спорудження пам'ятника, усі свої зусилля Д.Екчинський зосередив на розбудові приміщення церкви Св.Симона. Знову ж таки в Україні замовив великі різьблені двері, іконостас. Переборюючи труднощі, отримав дозвіл

від міської влади Парижа на втілення архітектурного проекту перебудови, щоб надати приміщенню церкви виразних рис культової споруди.

Смерть застала його серед справ. 11 грудня 2000 р., повернувшись з чергової подорожі у справі дальших перепоховань, він несподівано помер. Гробівець зі стелою на кладовищі у Везін-Шалеті став пам'ятником і цьому щирому українцеві.

ПРИМІТКИ

- ¹ Посвячення гробівця у Везін-Шалеті // Українське слово. – Париж, 1990. – 11 берез.
- ² „А що буде з нашими могилами”. Листівка Ініціативної групи будови пам'ятника-склепіння у Везін-Шалеті. – [Б.д.].
- ³ Лист Д.Екчинського до секретаря Головної управи Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції Лазаркевича від 26 серпня 1987 р. (архів родини Екчинських).
- ⁴ „А що буде з нашими могилами”...
- ⁵ Посвячення гробівця у Везін-Шалеті.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Сергійчук В. Німий докір забутих // Молодь України. – 1994. – 6 трав.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Щоправда, уже після виготовлення таблиці помер і був похований у цій могилі Д.Екчинський, але 2004 р. його перепоховано в окремій могилі поруч з батьком на тому самому кладовищі.
- ¹⁰ Відтворюючи написи з уміщеної на пам'ятнику таблиці, повністю зберігаємо автентичну орфографію, скорочення не розкриваємо.

СПИСОК ПОХОВАНИХ У СПІЛЬНІЙ МОГИЛІ НА КЛАДОВИЩІ
У ВЕЗІН-ШАЛЕТІ

Прокопович В'ячеслав	Прем. міністр УНР	16.1.1881–1942
Трухлий Сергій	Віце Міністр	26.10.1886–18.10.1956
Осецький Олександр	Віце Міністр, генерал	2.10.1877–28.2.1936
Шульгин Микола	Радник місії УНР	1870–28.12.1951
Богомолець Вадим	Генерал	1874–24.9.1936
Удовиченко Микола	Генерал	5.12.1886–2.7.1931
Башинський Іван	Генерал	31.3.1884–25.1.1947
Савченко-Більський Володимир	Адм. Чор. Флоту	1877–19.9.1954
Татаруля Микола	Полковник	1872–3.12.1936
Якубовський Антон	Полковник	1884–21.9.1950
Якимаха Григорій	Полковник	1884–21.1.1940
Григорап Володимир	Полковник	1880–4.6.1953
Серга Тимофій	Підполковник	24.6.1887–8.5.1950
Міщенко Кирило	Підполковник	11.5.1894–13.6.1952
Пашин Петро	Підполковник	1885–14.4.1944
Ківган Володимир	Хорунжий	1887–5.12.1941
Гутовський Євген	Сотник	1885–19.3.1937
Донців Микола	Сотник	1892–7.12.1946
Вагинський Іван		31.3.1889–1.3.1962
Лузанів Микола	Чор. Флоту	1874–3.2.1968
Бринзан Іларіон	Протопресвітер	1885–13.11.1946
Совачева Анна	Вел. Арт. Київ. Театру	1880–7.7.1954
Рудичів Іван	Дир. Бібліот. С.П.	1881–28.12.1956
Довженко Григорій	Гром. Діяч	20.4.1877–18.12.1956
Бережний Юхим		1879–9.8.1954
Берещенко Іван		1880–29.11.1956
Демонова Анна		1889–2.7.1956
Степорецько Павло		1879–9.8.1954
Якимчук Трохим		1884–30.10.1958
Зацепин Василь		1883–31.1.1959
Лагутенко Олександр		1885–5.11.1959
Порш Олександр		1882–13.11.1952
Максимів Ілько		1881–16.11.1951
Павлюк Євген		1888–1.10.1961
Крамаренко Павло		1891–16.4.1962
Прокопович Єлизавета		1890–12.2.1964
Мусієнко Сергій		1892–30.3.1962
Буткевич Володимир		1886–8.6.1961
Бощенко Петро		1887–20.7.1966
Книш Петро		1886–12.9.1966
Шевченко Артем		1888–17.9.1962
Маяцька Марта		1910–30.10.1989
Маяцький Терентій		1905–16.5.1994
Савченко-Більський Олександр	Маляр	25.11.1900–24.12.1981
Кошук Степан	Хорунжий	24.2.1905–24.12.1981

Віталій МАНЗУРЕНКО

НЕВІДОМІ ПРОЕКТИ СІЧОВИХ ВІДЗНАК
ОЛЕКСИ НОВАКІВСЬКОГО

Створенню на початку Першої світової війни самостійної української військової частини в лавах австро-угорської армії сприяло велике піднесення національної свідомості серед галицьких і буковинських українців. Уже з кінця XIX століття українські громадські й політичні діячі намагалися заснувати парамілітарну організацію. Так, 1894 року у Львові постало перше українське спортивно-просвітне товариство „Сокіл”, а в травні 1900 р. виник перший осередок товариства „Січ”, які в майбутньому дали кадри для добровільної військової формації – Легіону українських січових стрільців.

На самих початках творення військових підрозділів січових стрільців одразу виникло питання про відрізнення їх од інших вояків австро-угорської армії. Як згадував Володимир Старосольський¹ у промові, виголошеній 1935 р. на святі стрілецької пісні у Львові: „Чи тямите² відхід перших сотень у поле? Чи тямите ті гонведські³ вишивані штани, що їх мусили надягати стрільці? Чи тямите ті сльози стрілецькі, що полились тоді в темну ніч при світлі смолоскипів? А далі: зма-

гання зазначити свою окремішність, своє власне обличчя також назовні. І появилися спочатку зелені галузки на стрілецьких шапках, далі – жовто-блакитні кокарди, далі – шапки-мазепинки, герб, у якому зв'язані були водно герби Львова і Києва. А врешті – власні однострої, а на шапках – тризуб. Це був шлях у просторі і в часі, шлях з одної доби в другу”⁴.

Уже на засіданні Боевої управи, що відбулося 2 серпня 1914 р., було ухвалено: „... щоб добровольці називалися: українські січові стрільці. Крій шапки прийнято такий, як є крій шапки Укр[аїнського] січового союзу, тому що хоч вона не є легка своїм виглядом і кроєм, але має обшивку до закладання взимі на уха. Як відзнаку на переді шапки прийнято «левика» з шапок сокільських стрільців”⁵.

Перший статут товариства „Сокіл” (1894 р.), про який згадувалося на засіданні Боевої управи, передбачав наявність прапора і зберіг його короткий опис: „Знам'я товариства є руський лев”. Протокольні книги товариства пояснюють цей термін так: „Се має бути золотий лев на синьому тлі”. Пізніше, на початку XX ст., пра-

порова секція Товариства „Сокіл” для потреб місцевих філій видала опис прапора, згідно з яким на одному боці прапора був золотий лев у синьому полі, опертий передніми лапами на скелю сірого кольору. Боева управа українських січових стрільців взяла за основу зображення на своїх знаках галицького лева, який раніше розміщувався на прапорах Товариства „Сокіл”.

Від початку січові стрільці для означення своєї національної самобутності носили на лівому боці головного убору синьо-жовті кокарди, які називали „розетки” або „троянди” (іл. 1). Подеколи замість гудзика в середині „розетки” використовували знак із зображенням маленького левика, який передніми лапами спирався на скелю з написом „У.С.С. 1914”. Знак вигото-

вляли з жовтого й білого металу, діаметр його був 16 мм (іл. 2).

Маючи на своєму головному уборі національну відзнаку, січові стрільці дуже пишалися нею. За словами отамана УССів Мирона Тарнавського, така відзнака „була для стрільця знаком якоїсь вищості над тими, хто її не мав”. Велику допомогу у виготовленні знаків-кокард надавали Боевій управі українські жіночі організації. Під час Різдвяних свят 1915 р. разом з подарунками до бойових частин було надіслано інший знак, розроблений у 1914 р., ще перед війною. Він являв собою округлу опуклу відзнаку у вигляді великого галицького лева, опертого передніми лапами на скелю з написами на верхній її частині – „1914”, на нижній – „У.С.С” (іл. 3).

2

3

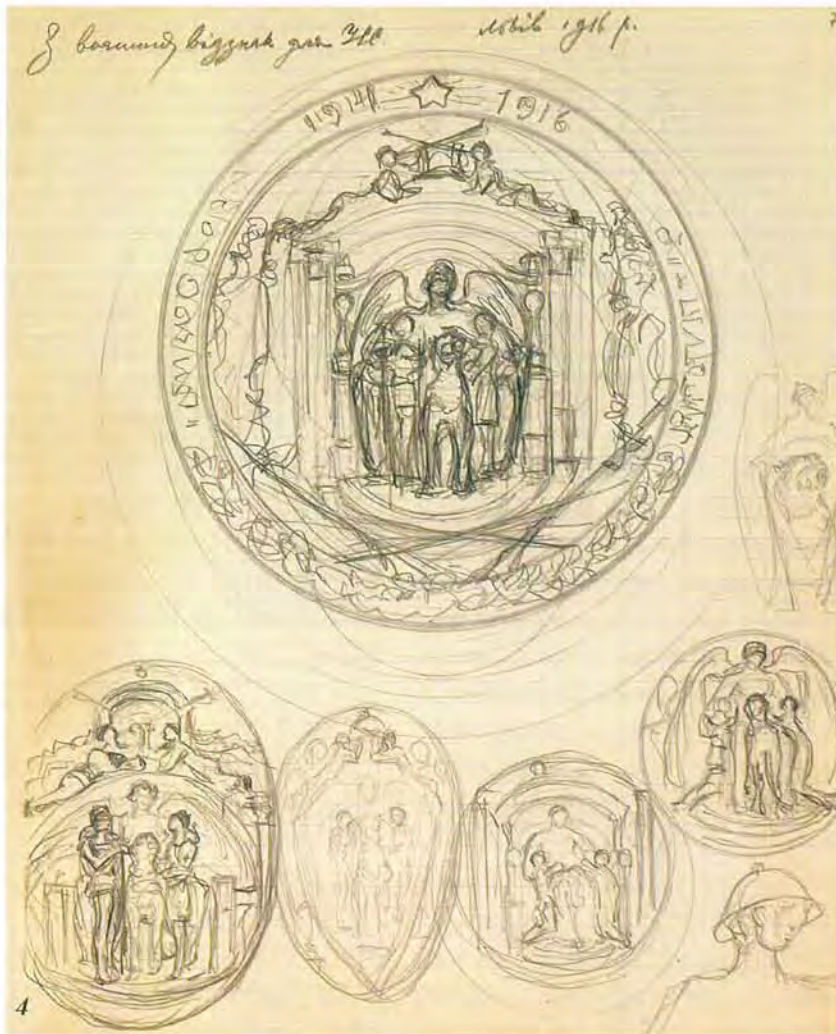
Проте потреба створення самобутніх українських відзнак лишалася далі актуальною. Українські січові стрільці не раз порушували це питання перед своїми військовими зверхниками. Так, у листі від 28 квітня 1917 р., адресованому до проф. Івана Боберського у Відень, підхорунжий Левко Лепкий⁶ писав: „... прийшла похідна сотня, зодягнена теж всіляко; навіть для одностайності мала цілу галерею левиків! Здається, що й такої дрібниці не хотілося для нас зробити. Тому прошу Вас, Пане Професоре, зайнятися тією справою та надіслати нам ще 400 штук, бо тамтих не стало. Гроші кожний командант сотні разом надішле.

Друга давня справа – це пам’яткові медальйони учасництва. Війна поки що є, але багато з наших уже немає. Бодай рідня мала б по них пам’ятку. Здалися б і окремі грамоти учасництва для всіх, а за тих, що погинули, – видалося б рідні; на грамотах і медалях повинен бути стрі-

лецький Архангел (рішений в Розвадові збором УСС), з розвиненими крилами, зі щитом (лев), піднесеним на лівому рамені, й мечем у правій руці... Може би, цей проект виконав Новаківський?”⁷.

Взявши до уваги цитований лист і покликання в ньому на можливого автора перших проектів українських відзнак, щоправда, досить-таки непевне, ми звернулися до творчої спадщини визначного українського мистця Олекси Новаківського.

В архіві, що зберігається в родині Новаківських у Львові, вдалося виявити чотири досі невідомі й недосліджені аркуші проектів українських відзнак. Два перші аркуші датовані відповідно 1914 і 1918 роками. Можемо висловити припущення, що ці шкідливі зроблено під впливом пережитих художником тяжких часів окупації Львова, а також його пізнішого визволення. У листі до приятеля (прізвище його невідоме) від 5 жовтня 1915 р. він пише про велику радість, що настала „від часу повороту наших славних побідних військ та визволення Львова з московського варварства, яке ще полишилося в слідах опікунчого духу освободителів. Я однак завдячую якійсь вищій силі, котра мене охоронила від забрання до неволі сибірських козemat[ів]... Та хоч я поза штукаю і не займався політичним життям, та все ж люблю ходити в українських вишивках, нашої прастарої культурної минувшини, котра також

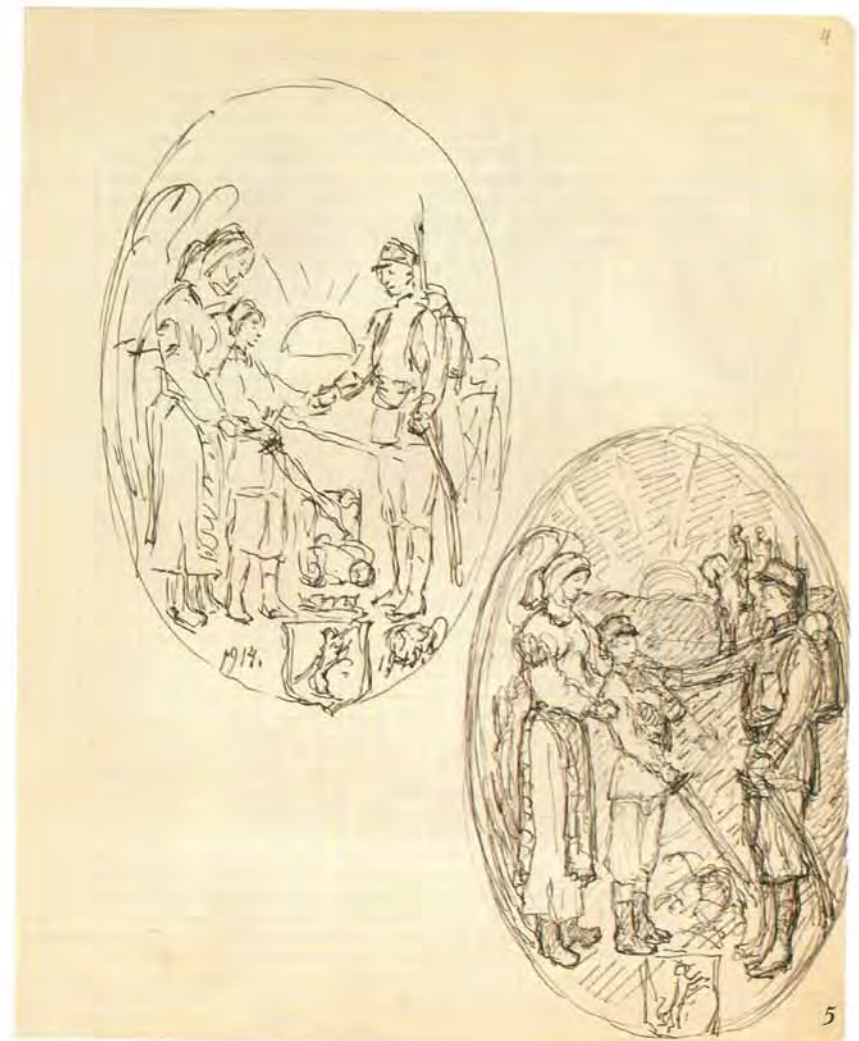
4

відбивається проблиском красок і у наших українських артистів, котрі можуть уважатися за „неблагонадєжних” для темряви наїзника в українських землях...”⁸

Мистець раз у раз зустрічався й листувався зі стрільцями. У листі, який надійшов до нього 11 квітня 1917 р. з Кременчука, молодий стрі-

лець пише: „Стоїмо на горі в лісі. Гарно тут і мальовничо. Москалі теж на горбі. Між ними і нами – долина, річка та зруйноване село. Як місяць підійде, з розбитих стін села ідуть срібні містичні блиски, а по воді снують золоті нитки. Зашелеше вітер, а місяць скриється за хмару, над розбитим селом снуються реф-

військово-історичний альманах

5

лектори і скачуть брильянтні огні світляних ракет.

В лісі закричав пугач, а червоний місяць виліз з-за горба і став над революційною армією. Як страшно жалую часами, що Ваше око Великого Артиста не має спромоги оглядати сих містерій. Вірю, як багатою стала б не лише наша, але і всесвітня штука!

До польового життя при звичався я зовсім і чуюся вдоволеним, що пішов у поле. Почуваюся добре, відчуваю красу весни і молодого життя. В нашому лісі болото вже висхло, дерева тут-тут будуть пукати, пташки розспівались. Ми веснуємо. Хлопці вичищують замулені рови, лаштують поушкодзовані

відлигою землянки, ладнають дороги. Одним словом, хазяйство на весну. На днях маємо стрічати вже третій Великдень в полі. Як його відсвяткуємо, що по нім прийде, не знати. Жовнір мусить бути фаталістом і жити хвилиною. Часто згадую Вас і талісман маю при собі.

Здоровлю щиро і цілую, Ваш (підпис нерозбірливо)"⁹.

Зробимо припущення, що під враженням таких літературних листів, сповнених пошани до мистця, а також прохань Левка Лепкого та інших стрільців і було створено проекти українських відзнак.

військово-історичний альманах

Перший з розгляданих проектів О.Новаківського датований 1916 р. На цьому аркуші – шкіц відзнаки для УССів і кілька його варіантів (ил. 4). На другому аркуші – два проекти, один з них має дати „1914” і „1918” (ил. 5). Можливо, цей проект розроблено в 1918 р. під час листопа-

дових подій у Львові¹⁰. На решті двох аркушах – зображення в кольорі. Ці проекти відзнак виконано на однаковому папері в єдиному стилі. На одному з них зроблено написи „1/2 1916 Львів” і „Учасникам боїв за свободу 1914–1928 УСС” (ил. 6). Другий аркуш, на жаль, пошкоджений – бракує

нижнього лівого кута. Очевидно, там був проєкт відзнаки з національною символікою, який пізніше, у радянські часи, родина мистця знищила. У центрі цього аркуша – проєкт знака, де зображений „стрілецький Архангел (рішений в Розвадові збором УСС), з розвиненими крилами, зі щитом (лев), піднесеним на лівому рамені, й мечем у правій руці”, як зазначалося в листі Левка Лепкого (іл. 7). На нашу думку, ці проєкти відзнак розробив мистець у 1916 р., а пізніше в 1928 році, коли вирішувалося питання про вшанування пам'ятними відзнаками українських січових стрільців і учасників визвольних змагань 1918 – 1920 рр., він їх доопрацював. На той час так склалося, що українська сторона, програвши в 1918 – 1920 рр. війну за незалежність, не змогла вчасно вшанувати своїх воєнків запроєктованою в 1918 р. нагородою „За обняття Львова у власність Української Держави”¹¹ та іншими відзнаками. І тільки в 1928 р. було встановлено іншу нагороду – пропам'ятну воєнну відзнаку Української галицької армії, так званий Галицький Хрест, яким нагороджували старшин і воєнків, що брали участь у боях за незалежність України.

ПРИМІТКИ

Автор висловлює щирі подяку Ганні Новаківській (м.Львів) за допомогу в підготовці статті.

¹ Володимир Старосольський – поручник УСС. Народився 8 січня 1878 р. в Ярославі.

Один із засновників „Молодої України” в 1899 р. Ініціатор з'їзду українських студентів у 1900 р., де проголошено постулат української державності. У 1913 р. – перший голова Товариства „Січові стрільці” у Львові. В серпні 1914 р. – член Головної Української Ради і Боевої управи. Восени 1939 р. вивезений з родиною до Казахстану. Помер у Маріїнську 25 лютого 1942 р.

² Тямити – тут: пам'ятати.

³ Гонведський – від угорського „гонвед” – захисник Батьківщини. Так називали угорські піхотні частини в роки Першої світової війни.

⁴ Старосольський В. Стрілецьким шляхом // За волю України. – Нью-Йорк, 1967. – С. 32.

⁵ Там само. – С. 375.

⁶ Лев Лешкий – підхорунжий, пізніше четар. Народився 1889 р. в Поручині біля Бережан. Студент Львівського університету, організатор товариства „Січові стрільці” на Бориславщині. З осені 1915 р. в УССах. Створив багато стрілецьких пісень, склав проєкти одностроїв, улаштування стрілецьких могил. Згадану в листі медаль учасництва з Архангелом не було виконано. Пізніше, навесні 1918 р., Центральна управа УСС виготовила її у формі стилізованого гуцульського хреста за проєктом інженера Лушинського.

⁷ Старосольський В. Стрілецьким шляхом. – С. 433, 434.

⁸ Архів Національного музею у Львові.

⁹ Там само.

¹⁰ 1 листопада 1918 р. у Львові вибухнуло збройне повстання. Бої між українцями й поляками тривали до 21 листопада.

¹¹ Діло. – 1918. – 6 листон.

Олександр КУЧЕРУК

ПРОЄКТ ЗАСНУВАННЯ „ХРЕСТА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА” (1947 р.)

У роки Другої світової війни виникла концепція, згідно з якою Німеччина і СРСР, виснаживши в боротьбі одне одного, не становитимуть значної сили, відтак США розпочне війну проти СРСР, щоб остаточно знищити більшовицький режим, і в результаті радянська імперія розпадеться й утвориться низка незалежних держав, зокрема й українська. Ця концепція знайшла своїх прихильників в українському політичному середовищі на еміграції. Одним з них був відомий український військовий діяч генерал М.Омелянчик-Павленко (1878 – 1952), який у часи УНР командував бригадою, корпусом, був начальним командантом Української галицької армії, командувачем Армії УНР, героєм Другого Зимового походу. У період Другої світової війни він намагався створити з оstarбайтерів і військовополонених українські військові підрозділи. Після війни жив на еміграції, входив до складу еміграційного уряду як військовий міністр.

Вірячи в те, що невдовзі між США і СРСР вибухне війна, М.Омелянчик-Павленко вважав за потрібне організувати військовий вишкіл і підтримувати бойовий дух українців на еміграції. Серед іншого цьому мав служити його проєкт створен-

ня Українського вільного козацтва (УВК) поза Україною з майбутнім поширенням його на Батьківщині. Підготувавши в 1947 році документ „Військово-організаційна схема територіальних формувань УВК”, він пояснював, що УВК „ставити собі за мету об'єднання жертвених елементів нації для служіння Українській державі”, а створення такої „понадпартійної, національної й почасти станової організації, що, зокрема, з військового боку має увійти як складова частина до збройних сил УНР” – на часі. Крім „Схеми”, М.Омелянчик-Павленко склав низку додаткових проєктів, зокрема „Положення про відзнаку «Хрест Українського вільного козацтва»” з малюнком нагороди на окремому аркуші. Ці всі документи було передано на розгляд і затвердження тогочасному Президентові УНР в екзилі А.Лівицькому.

Нижче публікуємо „Положення про відзнаку „Хрест Українського вільного козацтва” (без дати). Текст „Положення” відбитий друкарським способом на двох боках аркуша, проєкт відзнаки виконано на кальці олівцем, тушшю й розфарбовано водорозчинними фарбами, на аркуші є чорнильний відтиск печатки УВК. Публіковані документи зберігаються в архіві ОУН у Києві.

*Проект Хреста Українського козацтва.
Калька, туш, гуаш, акварель*

*Знак Хреста Українського козацтва (аверс і реверс).
Належить останньому Президентові УНР в екзилі Миколі Плав'юку*

**ПОЛОЖЕННЯ
про відзнаку „Хрест
Українського козацтва”
(Хрест УВК)**

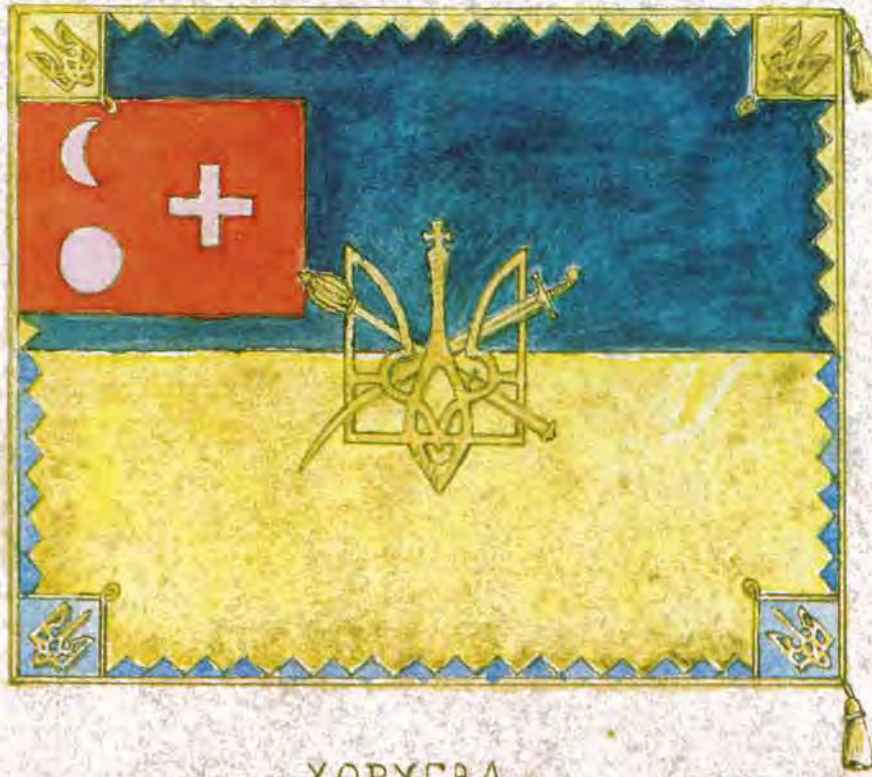
Щоб відзначити видатних борців за волю України та зберегти в пам'яті нащадків згадку про славетну боротьбу Українського козацтва в часі з жовтня місяця 1917 року, встановлюється для цього відзнаку „Хрест Українського козацтва”.

число 2, 2005 р.

„Хрест Українського козацтва” не має степенів і є для всіх однаковий.

**КОМУ НАДАЄТЬСЯ ВІДЗНАКА
Розділ I**

Відзнака надається на представлення відповідальних осіб або відповідного начальника чи зверхника — Орденською радою по затвердженні військовим отаманом УВК:

ХОРУГВА

Проект хоругви Українського козацтва. Папір, туш, гуаш, акварель

а) Всім бравшим активну участь у визвольних змаганнях за волю України (1917 – 21 рр.);

б) За боеві акції проти ворогів України пізнішого періоду;

в) Забитим в боях та в боротьбі при інших обставинах і померлим від ран чи хворіб, набутих через ворогів;

г) За тверду і гідну поставу під час ув'язнення окупантами з політичних мотивів;

154

г) За успішне виконання доручень при можливих несприятливих обставинах;

д) За жертвенну працю для української спільноти, ідивідуально чи в складі української громади або інституції;

є) За гідну репрезентацію українського імені перед чужинецьким світом;

є) За визначну працю на користь української нації: політичну,

військово-історичний альманах

суспільно-організаційну, наукову, технічну, мистецьку та ін.

ГІЛКА НА СТЯЖЦІ ХРЕСТА

Розділ II

Особи, що брали участь в бойових акціях проти ворогів, одержують Хрест з золотою лавровою гілкою на стяжці Хреста.

Розділ III

Особи, що не брали участі в боях, одержують Хрест з золотою дубовою гілкою на стяжці Хреста.

Розділ IV

Срібну лаврову гілку на стяжці Хреста одержує той, хто був ув'язнений або засланий з політичних мотивів.

ЗІРКА НА СТЯЖЦІ ХРЕСТА

Розділ V

Особи, що були поранені в боротьбі за волю України, носять на стяжці Хреста (нижче гілки) золоту зірку за кожне поранення чи контузію.

ОРДЕНСЬКА РАДА

Розділ VI

Орденська рада „Хреста Українського козацтва” складається з вибраних та призначених Генеральною управою побратимів УВК. Орденська рада має осідок при Генеральній управі. Можуть бути утворені місцеві орденські ради при представництвах Українського вільного козацтва. Місцеві ради підпорядковані Орденській раді при Генеральній управі. число 2, 2005 р.

Грамоти на „Хрест Українського козацтва” (Хрест УВК) видаються за підписом голови і секретаря Орденської ради Хреста УВК.

СВЯТО ВІДЗНАКИ

Розділ VII

Свято відзнаки „Хрест Українського козацтва” встановлюється щорічно 1-го (14-го) жовтня в день Козацької Покрови Божої Матері.

ОПИС ВІДЗНАКИ

Розділ VIII

Хрест золочений, чотирираменний, проміром в 36 мм. Рамена Хреста покриті емаллю блакитного кольору: в середині Хреста, на червоному (малиновому) полі, Державний Герб України – Тризуб (золотий). Поміж раменами Хреста схрещені золоті мечі. Хрест завішений на стяжці (ширина Хреста) червоної барви зі смужками з обох боків в 3 мм, а з них кожна складається з двох блакитних і поміж ними одної жовтої, в 1 мм вузьких смужок.

ПОРЯДОК НОШЕННЯ

Розділ IX

Відзнака „Хрест Українського козацтва” носить на лівому боці грудей.

Додаток: Рисунок відзнаки „Хрест Українського козацтва”.

Вступне слово й публікація документа Олександра КУЧЕРУКА

155

Олександр МУРАВІЙОВ

ЗАОХОЧУВАЛЬНІ ВІДЗНАКИ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ, ВСТАНОВЛЕНІ 2005 РОКУ

Нинішній рік позначений важливими рішеннями, спрямованими на подальший розвиток символіки Збройних Сил України. Йдеться, зокрема, про затвердження Положення про Комісію з питань військової символіки у Збройних Силах України, встановлення нагрудних знаків військової доблесті, а також низки заохочувальних відзнак Міністерства оборони України, що давно вже очікувалося. Адже навіть заснування в 2003 р. відзнаки „Знак пошани” й медалі „За миротворчу діяльність” не могло повною мірою задовольнити потребу в нагородженні різних категорій військовослужбовців і працівників Збройних Сил.

Наказами Міністра оборони України від 12 вересня 2005 р. встановлено такі заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України: медалі „За зразкову службу у Збройних Силах України”, „За особисті досягнення”, „За сприяння Збройним Силам України” і „За сумлінну службу”.

Медаль „За зразкову службу у Збройних Силах України” трьох ступенів призначена для нагородження осіб офіцерського складу за зразкове виконання військового обов'язку, підтримання високої бо-

йової готовності військ, самовідданість і стійкість, виявлені під час проходження військової служби.

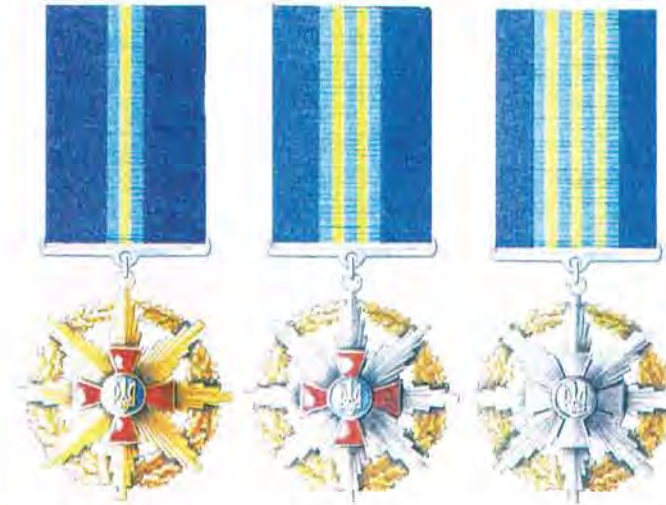
Медаль „За особисті досягнення” двох ступенів вручатиметься військовослужбовцям, як правило, строкової військової служби, військової служби за контрактом, прапорщикам (мічманам), молодшим офіцерам за відмінні показники, виявлені під час навчань, бойового чергування, несення вартвої і внутрішньої служби, та відмінні показники в бойовій підготовці протягом двох періодів навчання. Цю відзнаку зможуть здобути також командири тих підрозділів, які за підсумками навчального року дістали оцінку „відмінно” за умови особистих відмінних показників у командирській підготовці.

Медалю „За сприяння Збройним Силам України” відзначатимуться військовослужбовці й працівники Збройних Сил України, а також інші особи за значний особистий внесок у справу розвитку Збройних Сил України.

Нарешті, медаль „За сумлінну службу” трьох ступенів стане нагородою для військовослужбовців, які сумлінно й чесно виконують військовий обов'язок і прослужили в Збройних Силах 10 і більше років у

військово-історичний альманах

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль „За зразкову службу у Збройних Силах України”

I ступеня

II ступеня

III ступеня

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль „За особисті досягнення”

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль „За сприяння Збройним Силам України”

I ступеня

II ступеня

число 2, 2005 р.

календарному обчисленні. За 10 років військової служби вручатиметься медаль III ступеня, за 15 років – II ступеня, за 20 років – I ступеня.

Малюнки медалей підготувала Воєнно-геральдична служба Генерального штабу Збройних Сил України у тісній співпраці з дизайнером Л.Матяшем, який є автором заохочувальних відзнак Міністерства оборони України „Доблесть і честь” і „Ветеран військової служби”. Розробники виходили з принципу, згідно з яким медалі, що вручатимуться за конкретні заслуги, повинні мати оригінальний зовнішній вигляд. Так, медаль „За зразкову службу у Збройних Силах України” являє собою восьми-

кутну зірку, накладену на дубовий вінок, медаль „За особисті досягнення” має вигляд овального щита в обрамленні лаврового вінка, а медаль „За сприяння Збройним Силам України” – восьмикутної зірки. Лише медаль „За сумлінну службу”, що передбачається як масова нагорода за вислугу років, має звичну круглу форму. Наявне на всіх медалях зображення малинового хреста зі Знаком Княжої Держави Володимира Великого на синьому медальйоні є символом Збройних Сил України. У стрічках найчастіше використовуються кольори Державного Прапора України (синій і жовтий), а також малиновий колір, що традиційно символізує ук-

Заохочувальна відзнака Міністерства оборони України – медаль „За сумлінну службу”

I ступеня

II ступеня

III ступеня

військово-історичний альманах

раїнське військо. Цікаве художнє вирішення застосовано в оформленні медалі „За особисті досягнення”. На лицевому боці її розміщено три медальйони: на одному з них зображено схрещені мечі, на другому – меч з крилами, на третьому – схрещені якорі. Це символізує єдність трьох видів Збройних Сил України: Сухопутних військ, Повітряних Сил і Військово-Морських Сил.

Можна з певністю твердити, що медалі „За зразкову службу у Збройних Силах України”, „За особисті досягнення”, „За сприяння Збройним Силам України” й „За сумлінну службу” відіграватимуть важливу ролу в справі заохочення військовослужбовців і працівників Збройних Сил України до самовідданого служіння українському народові. Зі встановленням їх система заохочувальних відзнак Міністерства оборони України набула завершеного вигляду.

Згідно з відповідними положеннями, заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України мають носитися в такому порядку: на правому боці грудей – відзнака „Доблесть і честь”; на лівому боці грудей – відзнака „Знак пошани”, медалі „За зразкову службу у Збройних Силах України” I, II, III ступеня, „За особисті досягнення” I, II ступеня, „За сприяння Збройним Силам України”, відзнака „Ветеран військової служби”, медалі „За миротворчу діяльність”, „10 років Збройним Силам України”, „За сумлінну службу” I, II, III ступеня.

число 2, 2005 р.

ПРО АВТОРІВ

Андрусихин Б., доктор історичних наук, професор Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Клочко В., доктор історичних наук, професор Гданського університету

Ковальчук М., історик

Кучерук О., директор Бібліотеки ім. О.Ольжича

Луговський О., науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, кандидат історичних наук

Манзуренко В., редактор часопису „Однострій”

Муравйов О., начальник Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗС України, полковник

Потильчак О., кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Сон Н., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

На 1-й стор. обкладинки: *Ритуальне навершя. V ст. до н.е. Золото. Братоловівський курган.*

На 2-й стор. обкладинки (згорі вниз): *1. Колт. X–XII ст. Срібло; 2. Оздаба кінської вузди (2 а – фалар із зображенням жінки та змії, 2 б – сцена боротьби Геракла з Цербером). VI–III ст. до н.е. Срібло, позолота. Курган Бабина могила; 3. Пряжки „орлиноголові”. VI ст. Срібло, напівкоштовне каміння.*

На 4-й стор. обкладинки: *Фрагмент ритуального навершя. V ст. до н.е. Золото.*

Літературна редакція **Олександра Рибалка**
Коректа **Антоніни Жижорської**
Складання **Оксани Жижорської**
Макет, верстка **Олени Михайлець, Наталії Бойко**

За вірогідність поданої інформації відповідає автор.
У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове.

Видання зареєстроване
Держкомінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідцтво: серія КВ, № 4170

Почтова адреса редакції:

01001, Київ – 1, а/с 91

Тел. (044) 294–64–77, 294–62–12

Факс (044) 294–64–76

E-mail: milmuz @ carrier. kiev.ua

web site: milmuz.com.ua

Виставка „Золоті скарби Давньої України”
Закінчення. Поч. на с. 2 обкл.

Серед експонатів особливу увагу привертають знахідки зі скіфських курганів, які і далі дивують світ. Це, зокрема, ритуальні навершя й чаша-фіала V ст. до н.е. з Братолобівського кургану, деталі оздоблення горита й меч з кургану Соболева Могила IV – III ст. до н.е., а також меч IV ст. до н.е. з кургану поблизу Малої Лепетухи тощо.

З-поміж матеріалів скіфського часу вирізняється комплекс речей з розкопок Рижанівського кургану першої третини III ст. до н.е. на Черкащині, дослідженого українсько-польською експедицією. Тут відкрито поховання скіфського володаря, можливо, племінного вождя, у супроводі озброєного охоронця й коня. Причому треба наголосити, що наразі це одне з найпізніших поховань скіфської аристократії в Північному Надчорномор'ї.

Відвідувачі виставки мають нагоду оглянути прикраси й речі, знайдені в сарматських і аланських похованнях, комплексах слов'ян, хозарів, половців, а також виявлені археологами на території Києва давньоруські прикраси – колти й використовувані в грошовому обігу в XI–XIII ст. київські срібні гривні, які дали назву грошовій одиниці Української Народної Республіки й сучасної незалежної України.

І звичайно ж, з огляду на профіль музею, у якому розгорнуто виставку, демонструються предмети озброєння й військові обладунки. Вони характеризують військову справу й методи ведення бою за давніх часів, адже війна була неминучою складовою життя всіх народів, що колись населяли нашу землю.

Наталія СОН

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ФЕСТИВАЛЬ

7–12 листопада 2005 р. в Дніпропетровську відбувся I Всеукраїнський музейний фестиваль „Музей третього тисячоліття”. Він був присвячений 150-річчю від дня народження видатного історика, археолога, етнографа, мовознавця, музейника академіка Дмитра Яворницького.

Мета фестивалю – сприяти дальшому поступові музейної справи, створенню моделі музею третього тисячоліття, визначенню тенденцій розвитку й напрямів удосконалення музейництва в Україні та світі. Учасниками його стали 70 музейних закладів різного профілю – історико-краєзнавчих; художніх, літературних, меморіальних тощо і серед них – Центральный музей Збройних Сил України (начальник – полковник В.Карпов).

Програма фестивалю передбачала різноманітні заходи, зокрема, проведення конкурсів музейних експозицій, музейних наукових і рекламних видань, фільмів, комп'ютерних і мультимедійних програм, улаштування майстер-класів. Успіх цієї масштабної імпрези завдячується передусім підготовчій праці колективу Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького (директор – Н.Капустіна) на базі якого фестиваль і відбувся.

Участь у Всеукраїнському музейному фестивалі керівного складу

й провідних науковців Центрального музею Збройних Сил України дала можливість зустрітися з колегами, обмінятися з ними досвідом, обговорити з професіоналами шляхи розвитку музейної справи в нашій державі, оцінити стан і перспективи діяльності ЦМЗСУ.

На конкурсі музейних видань Центральный музей Збройних Сил України подав науково-методичний щорічник „Військовий музей”, науково-

популярний „Військово-історичний альманах”, працю „Українська військова символіка”, а також рекламні плакати, буклети й проспекти.

А загалом на цей конкурс від українських музеїв надійшло понад 200 видань. За ухвалою Екс-

пертної ради фестивалю в номінації „Освітні видання України” ЦМЗСУ посів перше місце і був відзначений Дипломом переможця й призом (цифровий диктофон „OLIMPUS”).

Ігор ЧИЧКАНЬ

